

Q.J.MIRZAEV, S.B. BOBOQULOV,
A.A. ABDUSAIDOV

INSON KAPITALI IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

SAMARQAND

73008

Mirzayev Q. va boshqalar.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

**Q.J. MIRZAEV, S.B. BOBOQULOV,
A.A. ABDUSAIDOV**

INSON KAPITALI IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

SAMARQAND 2024

UO'K: 330.34(575.1)(075)

M 54

KBK: 65.9(2)ya75

Q.J.Mirzaev, S.B.Boboqulov, A.A.Abdusaidov

Inson kapitali iqtisodiyoti [Matn]: o'quv qo'llanma /
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: "STEP-SEL"
MCHJ nashriyoti, 2024 - 256 bet.

Taqrizchilar:

i.f.n., dotsent **E. Shavqiyev**

i.f.f.d., v.b., dotsent **Z.T. Bakayev**

Mazkur o'quv qullanma iqtisodiyoti jadal rivojlantirishning muxim asosi bo'lgan insonning aql zakovati, qobiliyati, tajriba ko'nikmalarini o'z ichiga olgan inson kapitalining iqtisodiy asoslarini bayon etishga bagishlangan. Shuningdek ushbu uquv qullanmada inson kapitalining intellektual salohiyati, inson kapitali turlari, shakllari, inson kapitalini samaradorligi va uni rivojlantirish mexanizmlari, taraqqiyot omillari, rivojlantirish istiqbollari xamda inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etish imkoniyatlarin ochib berish kabi masalalar respublika iqtisodiyotining o'sib borayotgan talablaridan kelib chiqqan holda asoslangan.

Maskur o'quv qo'llanma ushbu soha bilan qiziquvchi mustaqqil tadqiqotchilar, doktorantlar, soha mutaxassilari hamda 5231600-Inson resurslarini boshqarish bakalavr yo'nali bo'yicha tahsil olayotgan bakalavr va magistrantlar uchun, shuningdek, iqtisodiyot, menejment va marketing sohasidagi mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

O'quv qo'llanma institut Kengashining 2023-yil 10-noyabrdagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-753-64-0

© Q.J.Mirzayev va b., 2024

© "STEP-SEL" MCHJ nashriyoti, 2024

KIRISH

Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyotini raqamli texnologiyalarga mos tizimli rivojlantirishda inson omili, inson resurslari muhim ahamiyatga ega. Shu sababli Yangi O'zbekiston iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda shuningdek, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashda muhim xarakatlantiruvchi kuch sifatida inson kapitalini rivojlantirish va uning iqtisodiy asoslarini ochib berish zarur hisoblanadi.

Ayniqsa, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoniga asosan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida"¹ alohida bo'lim – 4 bo'lim sifatida "Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" vazifa sifatida belgilab berilgan va uning ijrosini ta'minlash 37 dan 70 gacha bo'lgan ustuvor maqsadlarda o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy majlisga Murojotnomasida ham alohida topshiriq sifatida ta'kidlangan "binobarin, inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart"²

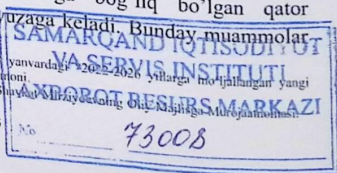
Mamlakatimizda inson kapitaliga bo'lgan ehtiyojni ochib berish orqali aholining moddiy va ma'naviy farovonligi ta'minlanadi, ishsizlik barham topadi korxona va tashkilotlarda raqobatbardoshlik kuchayadi va natijada milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish uchun iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoit yaratiladi. Shunday ekan, bugungi kunda iqtisodiyotdagi o'zgarishlarda faol ishtirok eta oladigan "yuqori salohiyotli kadrlar tayyorlash"ni amalga oshirishda "Inson kapitali iqtisodiyoti" fani muhim hisoblandi.

Inson omili inson resurslari va provard natijada inson kapitali asosida iqtisodiyotdagi mavjud muammolar yechimi topiladi va ayniqsa bunda insonning aql-zakovati istedadiga bog'liq bo'lgan qator muammolarni hal etish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday muammolar

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

² Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojotnomasi.

T.: "O'zbekiston" NMIU, 2018. –B. 80.

jumlasiga raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha soh avo tarmoqlariga jalb etish, su'niy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish, korupsiyaga qarshi tizimli kurashish va boshqa shu kabi masalalar yechimi faqatgina "Inson kapitali iqtisodiyoti" fanini o'rganish orqali amalga oshiriladi. Eng muhimi buning uchun maskur fanda yetarli hamda asosli bilimga ega bo'lish zarur hisoblanadi.

Shuning uchun ham, "Inson kapitali iqtisodiyoti" fani fundamental predmetlardan hisoblanib unga ko'ra fan va texnikaning tezkor rivojlanayotgan hozirgi sharoitida yuqori salohiyatli istedodli, inson omili, bilim va tajribalari bilan doimo to'ldirilib borishi zarur bo'ladi. Talabalar maskur fan bo'yicha nazariy bilim hamda amaliy malaka ko'nikmalarini olish imkoniyatiga ega bo'ladilar va ushbu ishlardan keyingi ilmiy tadqiqot jarayonlarida foydalanish imkoniyati yaratiladi. "Inson kapitali iqtisodiyoti" fani alohida o'quv qo'llanma sifatida umumiqtisodiy mutaxassislar bo'yicha kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlashda iqtisodiy bilim asoslarini o'rgatadi hamda maskur o'quv qo'llanmani chop etishga tayyorlash SamISI o'quv uslubiy Kengashi tamonidan tasdiqlangan fan dasturiga binoan amalga oshiriladi.

I BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA MAZMUNI

1.1. Inson kapitali iqtisodiyoti tushunchalari, ularning mohiyati va mazmun

1.2. Inson kapitali iqtisodiyoti muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar

1.3. Inson kapitali faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy maqsadi va vazifalari

1.1. Inson kapitali iqtisodiyoti tushunchalari, ularning mohiyati va mazmun

Bizga ma'lumki, tabiatda bir nechta resurslar mavjud bo'lib, ular noyobligi, yaroqliligi, iqtisodiyotga ta'siri va kundalik turmushda zarurligi bilan qiymat jihatdan baholanadi. Ana shunday resurslardan yana biri bu – inson resurslaridir(IR).

Qisqa va tushunarli qilib aytganda, inson resurslari bu – men, siz, biz. Ya'ni, inson resursi yaxlit shaxsni anglatadi. Yuqorida aytganimizdek, inson resurslari ham qiymat jihatdan baholanadi va baholanish birligi inson kapitali tomonidan o'lchanadi.

Inson kapitali, ma'lum bir aholi ichidagi shaxslar va guruhlar egalik qiladigan nomoddiy jamoaviy yoki shaxsiy resursdir. Bu resurslar alohida va birgalikda ega bo'lgan barcha bilimlar:

- iste'dodlar;
- ko'nikmalar;
- qobiliyatlar;
- tajribalar;
- aql-zakovat;
- ta'lim va mulohazalarni o'z ichiga oladi.

Misol uchun, bir jamoada, jamoa a'zolarining bir biri bilan kelisha olish qobiliyati, bu jamoaviy inson kapitali hisoblansa, guruhdagi menejerning xodimlarni rejalashtiruvchanligi, rahbarning boshqaruvchanligi, administratorning mijozlar bilan ishlay olishi, ularning shaxsiy inson kapitaliga kiradi. Kapital yig'indisi xalqlar va

tashkilotlar o'z maqsadlariga erishish uchun mavjud bo'lgan boylik shaklidir.

Inson kapitali korxona va tashkilotlar, qolaversa insoning o'zi uchun ham moddiy boylik yaratish manbai hisoblanadi. Jamoat tashkilotida inson kapitali jamiyat farovonligini ta'minlash uchun vosita sifatida foydalaniladi. Inson kapitali qanday rivojlanishi iqtisodiy va tashkiliy samaradorlikning eng muhim omillaridan biridir.

Inson kapitali darajasini bir nechta usulga asoslanib baholash mumkin. An'anaga ko'ra, iqtisodchilar buni ko'proq ta'lim olgan odamlarning daromadi bilan hisoblashadi. Tadqiqotlar har bir qo'shimcha ta'lim-yili inson daromadini o'rtacha 10 foiz oshirishini isbotladi. Ta'limga kiritiladigan sarmoyalar ham jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kamaytiradi. Aksariyat mamlakatlarda nisbatan o'ziga to'q oilalarda tug'ilgan farzandlar bolalikdanoq keng imkoniyatlardan foydalanishni boshlaydi va u butun umri davomida qator afzalliklarni, qulayliklarni qo'lga kiritadi.

Inson kapitali nazariyasi XXI asrda iqtisodiyot fanini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Aniqrog'i, 20-asrning ikkinchi yarmidayoq bu G'arb iqtisodiy nazariyasining yaqqol yutug'iga aylandi.

A. Smit ham, inson kapitaliga ta'rif berib, shunday yozgan edi: "Har qanday kasbni katta kuch va vaqt sarflab o'rgangan odamni, qimmat mashina bilan solishtirish mumkin". Inson «Uni o'qitish uchun barcha xarajatlarni kapital o'laroq qoplay oladi». K. Marks ham insonning jismoniy, aqliy va ijodiy kuchlarini rivojlantirish «haqiqiy boylik», «jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi» ekanligini ta'kidlagan.³

Ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida yuqori malakali kadrlar tanqisligi shakllandi. 1950-yillarda tadqiqotning og'irlik markazi mavjud ishchi kuchidan foydalanish jarayonlaridan, sifat jihatidan yangi ishchi kuchini yaratish jarayonlariga o'tdi.

³ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т.49. – М.: Политиздат, 1974. – 555с.

20-asrning ikkinchi yarmida barcha rivojlangan mamlakatlarda ta'lim darajasi sezilarli darajada oshdi. Intellectual ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, ta'sirchan abadiy bo'lmagan boylikni shakllantirish va innovatsion va axborot sohasini jadal rivojlantirishda sezilarli muvaffaqiyatlar kuzatildi.

Inson kapitalining zamonaviy nazariyasining asosiy qoidalari taniqli amerikalik iqtisodchilar T. Shults va G. Bekkerlarning ishlarida asoslab berilgan.

1960-yilda Journal of Political Economy jurnalida T. Shultsning "Ta'lim kapitalni shakllantirish manbai sifatida", 1961-yilda esa "Inson kapitaliga investitsiyalar" maqolasi e'lon qilindi.⁴

G. Bekker 1962-yilda "Inson kapitaliga sarmoya kiritish" maqolasini, ikki-yildan so'ng uning "Inson kapitali: nazariy va empirik tahlil" fundamental asari chop etildi. Tuzilgan yondashuvlar ushbu sohada keyingi barcha tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Nazariy jihatdan isbotlanganki, ta'lim tizimi shunday faoliyat sohasiki, unda moliyaviy kapital inson kapitaliga aylanadi, ya'ni ta'limning moliyaviy xarajatlari intellekt, inson madaniyati rivojlanishining shunday oqibatlariga aylanadi, bu esa aniq foyda, insonning o'zi uchun ham, butun jamiyat uchun ham foydadir. Bundan tashqari, ta'limni moliyalashtirish eng foydali investitsiya hisoblanadi.

Inson kapitali nazariyasini, zamonaviy shaklda paydo bo'lishining muhim sharti, kapitalning an'anaviy tor tushunchasining kengayishini umumiy e'tirof etish edi. Bunda boshlang'ich nuqta, jamiyat boyligining jamlanadigan, ishlab chiqarishda foydalaniladigan va daromad keltiruvchi barcha elementlari kapital sifatida qaraladi degan pozitsiya edi. Bu, o'z navbatida, T. Shultsning fikriga ko'ra, «bizga butunni ikki qismga, ya'ni: inson kapitali va insoniy bo'lmagan kapitalga izchil bo'linishga o'tishga imkon beradi». Inson kapitali

⁴ А.Смит Исследование о природе и причинах богатства народов. / Отв. ред. Абалкин А.И. - М.: Наука. 1980. - 527с.

sifatida insonning bilim, ko'nikma va qobiliyatiga qarab qo'shimcha daromad manbai belgilandi.⁵

T. Shultsning o'g'li Genri Edvard, Janubiy Dakota shtatidagi Arlington yaqinidagi fermada tug'ilib o'sgan. 1926-yilda u Davlat kollejining qishloq xo'jaligi kursini fan bakalavri darajasiga ega bo'lgan. Viskonsin universitetida aspiranturada o'qishni davom ettirib, 1928-yilda magistrlik darajasini va ijtimoiy muammolar bo'yicha ilmiy tadqiqot tashkiloti doktori ilmiy darajasini oldi. T. Shults universitet professor-o'qituvchilari oldidagi katta intellektual qarzini doimo tan olgan.⁶

Chikagodagi faoliyatining dastlabki davrida T. Shults global qishloq xo'jaligi muammolari bilan qiziqdi. Shuning uchun u ma'lum bir «dehqon mentaliteti» mavjudligini shubha ostiga qo'ydi. Iqtisodiy va ijtimoiy fanlar vakillari dehqon jamiyatini o'ziga xos ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy xususiyatlarga ega bo'lgan, o'ziga xos «dehqon mantig'i» amal qiladigan alohida dunyo sifatida ko'rib chiqdilar. Iqtisodchilarning fikriga ko'ra, dehqonlar modernizatsiya qilishdan oldin iqtisodiy jihatdan oqilona bilimga ega bo'lishlari kerak edi. T. Shults 1964-yilda nashr etilgan "An'anaviy qishloq xo'jaligini o'zgartirish" kitobida fermerlar ibtidoiy iqtisodiyot sharoitida ham o'zlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlar doirasida o'z resurslaridan oqilona harakat qilishlarini va samarali foydalanishlarini ta'kidlagan.⁷

Ikkinchi jahon urushidan keyin u iqtisodiy rivojlanishning keng ko'lamli muammolarini o'rganish bilan shug'ullanadi. 1950-yillarda T. Shults "Lotin Amerikasiga texnik yordam ko'rsatish" loyihasini – rivojlanmagan mamlakatlar iqtisodiyotining barcha tarmoqlarini, shu jumladan, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarini qamrab olgan loyihani boshqarganida, u "Lotin Amerikasiga texnik yordam ko'rsatish" hodisasini chuqurroq o'rgana boshladi. O'sha davrga qadar inson kapitali kontseptsiyasi boshqa iqtisodchilar

⁵ Becker G.S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis // Journal of Political Economy. Supplement. Oct 1962.

⁶ Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. N.Y. Columbia University Press for NBER, 1964.

⁷ Schultz T. The Emerging Economic Science and Its Relation to High School Education // The High School in a New Era. 1958.

tomonidan bir necha bor tilga olingan bo'lsa-da, bu kontseptsianing nazariy ishlanmalari mavjud emas edi. O'sha paytda inson kapitalining qiymati haqida juda kam narsa ma'lum edi.⁸

T. Shults an'anaviy ravishda inson kapitali konsepsiyasini ishlab chiqishda yetakchi sifatida e'tirof etiladi. Uning ushbu sohadagi faoliyatiga turtki bo'lgan E. Denisonning ishi bo'lib, u texnik yangiliklar va mehnat va ishlab chiqarish asbob-uskunalaridan foydalanishni kengaytirish, eng yaxshi holatda, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan olingan YaIM o'sishining faqat yarmini ta'minlashi mumkinligini isbotladi. Iqtisodiy o'sish uchun mas'ul bo'lgan boshqa omillarni aniqlash tadqiqotchilar uchun qiyin vazifa bo'lib qoldi: ular ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish, mehnatni faollashtirish, iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishni ko'rsatdilar. T. Shults ta'limni alohida ajratib ko'rsatdi. U mehnat resurslarining sifat darajasini ta'limga qo'shimcha mablag'larni yo'naltirishni tabiiy deb hisobladi, chunki texnik taraqqiyot ishlab chiqarishni yaxshilash va unumdorligini oshirish uchun ajratilgan mablag'lar natijasidir.⁹

Uning inson kapitali mavzusidagi birinchi nashri 1958-yilda «Yangi davrda maktab» to'plamida nashr etilgan «Oliy ta'lim va uning iqtisodiy rivojlanishdagi roli» edi.¹⁰

T. Shults "Ta'lim kapitalni shakllantirish manbai sifatida" maqolasida mehnatga sarflanadigan xarajatlar, shu jumladan ta'lim xarajatlari, shuningdek, o'qish davomida inson tomonidan yo'qotilgan mehnat xarajatlari smetalarini taqdim etdi. Farzandlari imkon qadar tezroq oila daromadlarini to'ldirishini kutayotgan fermer va mehnatkash oilalarga yaxshi ma'lum bo'lgan bu xarajat iqtisodchilar tomonidan e'tiborga olindi va o'rganish mavzusi sifatida ilgari surilganida, ular tomonidan muhokama qilindi. Garchi T. Shultsning hisob-kitoblari har jihatdan to'g'ri bo'lmagan bo'lmasa-da, uning o'zi ham ularga aniqlik kiritish iltimosi bilan shogirdlari va hamkasblariga

⁸ Schultz T. Investments in the schooling and health of women and men: quantities and return // Journal of Human Resources, 1993., 28(4): 694-734.

⁹ Schultz T. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. N.Y., 1971.

¹⁰ Schultz T. Capital Formation by Education // Journal of Political Economy. 1960, Vol.68.

murojaat qildi. Ammo shunga qaramay, uning kontseptsiyasi asta-sekinlik bilan ko'pchilikka ma'lum bo'lguncha e'tirof etila boshladi. ta'limga sarmoya kiritish hal qiluvchi omil hisoblanadi. Darhaqiqat, T. Shults inson kapitaliga investitsiyalar nazariyasining otasi sifatida shuhrat qozondi. Uning uchun bu investitsiyalar keng ma'noga ega edi: ular ta'lim muassasalarida, uyda, ishda ta'limga investitsiyalarni, shuningdek, sog'liqni saqlash, ta'lim va fanga investitsiyalarni o'z ichiga oladi.¹¹

Inson kapitalining turlarini T. Shults ushbu kapitalga kiritilgan investitsiyalar turlariga ko'ra ajratib ko'rsatdi. U inson qobiliyatlari «... sarmoyaviy atributlarga ega bo'lgan muayyan turdagi faoliyatlar orqali rivojlanadi» deb ta'kidladi. Ushbu sarmoyaviy faoliyatlar qatoriga u maktab ta'limi, ish joyida o'qitish, sog'liqni saqlash va muhofaza qilish hamda iqtisodiyot haqidagi ma'lumotlarning ko'payishini o'z ichiga olishini takidladi. Ushbu faoliyatlar orqali inson qobiliyatlarining ma'lum guruhlari shakllanadi, ular kapitallashtirilishi va inson kapitali sifatida ishlatilishi mumkin. Uni shakllantirish xarajatlari investitsiyalardir, chunki ular barcha kerakli xususiyatlarga ega: investor bugungi kunda daromad olish uchun daromadning bir qismini qurbon qiladi.

Fanlararo simpozium va davra suhbatlarida T. Shults rivojlanmagan mamlakatlar uchun, mashina va zavodlarga sarmoyadan ko'ra inson kapitali va qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritish muhimroq ekanligini isbotlab berdi. U boshqa olimlarni an'anaviy iqtisodchilarning «intellektual xatolari» deb hisoblagan narsadan, ayniqsa, «insonning ishlab chiqarish ishtirokchisi sifatidagi sifatini» ta'kidlash o'rniga, yer qiymatiga urg'u berishdan voz kechishga chaqirdi. Iqtisodiy munosabatlarga an'anaviy yondashuvga qarshi gapirar ekan, T. Shults odamlar, ularning mehnati va intellektual kapitali qiymati hisobga olinishini ta'minlashga harakat qildi.¹²

¹¹ Schultz T. Investment in Human Capital // The American Economic Review, March 1961, №1.

¹² <http://www.n-t.org/nl/ek/schultz.htm>

Ранее опубликовано: Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия; Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1992.

T. Shults 70-80-yillarda daromadlar tengsizligi muammosiga e'tibor qaratdi, inson kapitali qiymatini o'lchashning amaliy usullarini ishlab chiqdi va rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi omili sifatida inson kapitaliga investitsiyalarning zarurligi va samaradorligini isbotladi. U har doim kambag'al agrar xalqlarning rivojlanish imkoniyatlari haqida optimist bo'lgan. Uning asosiy tashvishi qishloq xo'jaligida yashiringan imkoniyatlarni kengaytirish va ulardan foydalanishga yordam beradigan siyosatni aniqlash edi. Bu uning dinamik o'sish strategiyasining ajralmas qismiga aylandi.

Keyinchalik T. Shults ayollarning ta'lim olishiga, o'z bilimlarini madaniy nuqtai nazardan eng munosib shaklda foydalanish, farovonlik va iqtisodiy sharoitlarni yaxshilash uchun qo'llay oladigan yoshlarning oliy ma'lumotiga katta qiziqish bildirdi.

Shvetsiya Qirollik Fanlar akademiyasi a'zosi Erik Lundberg laureatlarning taqdimotida so'zlagan nutqida T. Shultsni "inson kapitaliga investitsiyalarning qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'siri tahlilini umumlashtirgan birinchi olim" deb atadi. T. Shults va uning shogirdlari Amerika iqtisodiyoti uzoq vaqt davomida moddiy kapitaldan ko'ra «inson kapitali» dan ko'proq daromad olganligini isbotlab berishgan.¹³

Biroq, inson kapitali nazariyasining rivojlanishiga va undan turli ijtimoiy hodisalarni tushuntirishda foydalanish ko'lamini kengaytirishga eng katta hissa T. Shultsning Chikago universitetidagi hamkasbi G. Bekker tomonidan qo'shildi. Garchi, ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, inson kapitali g'oyasini ommalashtirishga asosiy hissa T. Shults tomonidan qo'shilgan bo'lsa-da, bu nazariyaning mikroiqtisodiy asoslarini ishlab chiqish Bekkerning «Inson kapitali: nazariy va empirik» fundamental asarida berilgan.

G. Bekkerning nazariy tadqiqotlari iqtisodiyotda haqiqiy inqilobni amalga oshirdi. U taklif qilgan modellar klassika sifatida shuhrat qozondi va keyingi ishlanmalar uchun asos bo'ldi. U tez-tez tilga

¹³ Schultz T. Transforming Traditional Agriculture // New Haven; London, 1964.

olinadigan zamonaviy iqtisodchilardan biri sifatida tan olingan. U mehnat bozorini o'rganishda amalga oshirgan inqilob, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, mehnat iqtisodiyoti tadqiqotining hozirgi yo'nalishini belgilab berdi.

Gari Stenli Bekker 1930-yilda Pensilvaniya shtati (AQSh) Potstaun shahrida tug'ilgan. U Prinston universitetini tugatgan (1951), u erda matematikaga bo'lgan qiziqish tufayli iqtisod kursini ham olgan. Ta'limni davom ettirish uchun u Chikago universitetiga bordi, u erda uning iqtisodga bo'lgan qiziqishi Milton Fridman tomonidan o'qitiladigan mikroiqtisodiyot kursi orqali mustahkamlandi. Aynan Fridman, shuningdek, Chikago maktabining boshqa olimlari (G. Lyuis, T. Shults, A. Direktor, L. Sedgvik)ning ta'siri Bekker tadqiqotining yo'nalishini ko'p jihatdan belgilab berdi.

Bir necha nashrlardan so'ng, 1957-yilda uning doktorlik dissertatsiyasiga asoslangan «Kamsitish iqtisodiyoti» kitobi paydo bo'ldi. Unda birinchi marta iqtisodiy nazariyani ijtimoiy masalalarni tahlil qilishda tizimli ravishda qo'llashga harakat qildi. U mehnat bozorining raqobatbardosh modelini oq va qora tanli ishchilar uchun teng bo'lmagan ish haqining kuzatilgan faktlari bilan uyg'unlashtirishga harakat qildi. Buning uchun u ish beruvchilarning kamsitishga «odatiyligi» ning foydali funktsiyalarini kiritdi. Bunday moyillikning mavjudligi, albatta, bozor narxlarining darajasi/tuzilishiga ta'sir qiladi va bu ta'sirni tahlil qilish uchun G. Bekker individual va bozor diskriminatsiya koeffitsientlarini kiritdi.¹⁴

Garchi bu ish darhol e'tiborni jalb qilmasa-da, oxir-oqibat, jins va irq bo'yicha daromadlardagi doimiy farqlar uchun bir qator tushuntirishlarni keltirib chiqardi. Bugungi kunda kamsitish iqtisodiyoti bo'yicha nashrlar soni minglab, ammo, keyinchalik G.Bekkerning o'zi eslaganidek, dastlab uning kitobi iqtisodchilarning nazaridan butunlay chetda qolib ketdi.

¹⁴ Bekker Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ./ Сост., науч. ред., послес. Р.И. Ка- пелюшников; предисл. М.И. Левин - М.: ГУ ВШЭ, 2003.- 672с.

Tez orada G. Bekker Kolumbiya universitetiga ko'chib o'tdi va Iqtisodiy tadqiqotlar milliy byurosida ish boshladi. Universitetda G. Bekker mehnat iqtisodiyoti bo'yicha seminar tashkil qiladi, uning doirasida u inson kapitali, vaqtni taqsimlash va keyinchalik uning ish mavzusiga aylangan boshqa muammolarni o'rganadi. Byurodagi birinchi loyihadan boshlab uning «Inson kapitali: nazariy va empirik tahlil» kitobi yozildi.

Ishda o'rganish ob'ekti - o'z faoliyatini maksimal darajada oshiradigan, o'z ta'limiga va kasbiy tayyorgarligiga sarmoya kiritib, oddiy tadbirkor kabi tegishli foyda va xarajatlarni o'lchaydigan aqlli shaxs. U bunday investitsiyalar bo'yicha kutilayotgan marjinal daromad darajasini muqobil investitsiyalarning daromadlari bilan taqqoslaydi.

Iqtisodchilarning fikriga ko'ra, operatsion nazariya uchta eng asosiy nuqtadan iborat: joriy ko'rsatkichlardan butun hayot siklini qamrab oluvchi ko'rsatkichlarga o'tish; mehnat bozorida agentlarning xatti-harakatlarida kapital jihatlarini taqsimlash; inson vaqtini asosiy iqtisodiy resurs sifatida tan olish.

Inson kapitali nazariyasi doirasida shaxsiy daromadlarni taqsimlash tuzilishi, daromadlarning yosh dinamikasi, erkaklar va ayollar mehnatiga haq to'lashdagi tengsizlik va boshqa ko'p holatlar tushuntirildi. Uning sharofati bilan, siyosatchilarning ta'lim narxiga munosabati o'zgardi. Ta'limga investitsiyalar iqtisodiy o'sish manbai sifatida ko'rilgan boshlandi, bu jismoniy kapitalga investitsiyalardan kam emas edi.

Keyinchalik G. Bekker nazariy jihatdan boshqa ijtimoiy fanlar vakillari ko'pincha printsiplial jihatdan oqilona tushuntirishga qodir emas deb hisoblagan inson xatti-harakati va inson jamiyatining eng fundamental muammolarini ishlab chiqdi va uni asarlarining eng ko'p qismi oila iqtisodiyotiga bag'ishlangan. 1981-yilda nashr etilgan "Oila haqida risola", G. Bekkerning "Kamsitish iqtisodiyoti" va "Inson kapitali" bilan birga ko'p marta qayta nashr etilgan uchinchi monumental asari bo'ldi. G. Bekker iqtisodiy yondashuvni izchil qo'llagan holda, oila hayotining jinslar o'rtasidagi mehnat taqsimoti, nikoh bozori mexanizmlarining ishlashi, farzandlar soni va ularning

barqarorligi haqidagi taxminlar G. Bekkerning inson kapitalini o'rganishga bo'lgan yondashuvining asosini tashkil qiladi. Inson kapitali - bu har bir inson ega bo'lgan bilim, ko'nikma va motivatsiyalar to'plami. Inson kapitalini, shuningdek, jismoniy kapitalni to'plash katta xarajatlarni talab qiladi va murakkab investitsiya jarayoni bilan bog'liq.

Inson kapitali - kapitalning jismoniy kapitaldan alohida shakli bo'lib, u o'xshash xususiyatlarga ega: bu uzoq muddatli foyda; ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini talab qiladi; jismoniy buzilish sodir bo'lishidan oldin ham eskirishi mumkin.

Fikrimizcha, inson kapitalining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Zamonaviy sharoitda inson kapitali jamiyatning asosiy qadriyati va iqtisodiy o'sishning asosiy omili hisoblanadi;

2. Inson kapitalini shakllantirish shaxsning o'zidan va butun jamiyatdan katta xarajatlarni talab qiladi;

3. Ko'nikma va qobiliyatlar ko'rinishidagi inson kapitali ma'lum bir zaxiradir, ya'ni. kumulator bo'lishi mumkin;

4. Inson kapitali jismonan eskirishi, iqtisodiy jihatdan o'z qiymatini o'zgartirishi va qadrsizlanishi mumkin;

5. Inson kapitali likvidligi jihatidan jismoniy kapitaldan farq qiladi;

6. Inson kapitali uning tashuvchisi - tirik insondan ajralmasdir;

7. Davlat, oilaviy, xususiy va boshqalar bo'lishi mumkin bo'lgan shakllanish manbalaridan qat'i nazar, inson kapitalidan foydalanish va to'g'ridan-to'g'ri daromad olish shaxsning o'zi tomonidan nazorat qilinadi.

1.2. Inson kapitali iqtisodiyotining o'sishi va unga ta'sir etuvchi omillar

Jaxon iqtisodiyoti fanining tarixi XX asr boshiga qadar ishlab chiqarish jarayonida jismoniy kapital – ishlab chiqarish vositalari, moddiy resurslar va hokazolar asosiy rol o'ynaganligidan dalolat beradi. Chunki bu davrda texnologiyaga qo'shimcha resurslardan biri

sifatida foydalaniladigan tabiiy kuchga ega ish kuchining bo'lishi kifoya qilardi. Xodimlarni qo'itish va ularni bir-biri bilan almashtirish oson edi.

Biroq XX asrning o'rtalarida ro'y bergan ob'ektiv jarayonlar vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Fan-texnikaning jadal rivojlanishi bilimlar, ko'nikmalar, maxorat, inson qobiliyatini birinchi o'ringa ko'tardi. Bevosita inson iqtisodiyotni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

Bu ijtimoiy munosabatlar tubdan o'zgarayotganidan dalolat berardi. Inson omilining kuchayishiga jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatardi. Xodimlar o'z mehnatlari natijalarini taqsimlashda, mulkda, foydada ishtirok etish tizimi orqali korxonalarni boshqarishda ishtirok eta boshladilar, kooperativ korxonalarining soni va ularning samaradorligi ham ortardi.

Natijada iqtisodiyot fanida "*inson kapitali*" kategoriyasi shakllana boshladi. Uning paydo bo'lishi iqtisodiyot va u bilan turdosh fanlarning iqtisodiyot va hayot talablariga javoblari bo'ldi. Jamiyat va iqtisodiyot rivojlanishining sur'atlari va sifatida inson va u tomonidan to'plangan intellektual salohiyatni chuqur tadqiq etish hayotiy zaruratga aylandi.

Inson kapitali konsepsiyasi XVII asrda paydo bo'lgan deb hisoblanadi. Uni birinchilardan bo'lib 1676-yilda Vilyam Petti¹⁶ urushda qurollarni yo'qotishni inson hayotini yo'qotish bilan taqqoslash asosida qo'lladi. U Angliya uchun urushda inson V. Petti boylik va uning manbalari tarkibiga yer va u keltiradigan renta, kapital va undan olinadigan foyda (foiz) bilan bir qatorda odamlarning mehnati, malakasi va sog'lig'iga bog'liq ravishda, u yoki bu turdagi daromad keltirishini ko'rsatgan. Olimning fikriga ko'ra, inson kapitalining miqdori xodimning butun umri davomidagi ish xaqi kapitalashishi bilan baholanadi¹⁷.

Yana bir asr o'tgandan so'ng Adam Smit va klassik iqtisodiy nazariyaning boshqa vakillar ham inson kapitali konsepsiyasini e'tirof

¹⁶ Вильям Петти (William Petty, 1623—1687) — английский иктисодчиси, Англияда классик сиёсий иктисод асосчиларидан бири. Асосий асари: "Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида трактат" ("Treatise of taxes and contributions", 1662)..

¹⁷ Петти В. Экономические и статистические работы / Петти В. Том I. — М.: Соцэкгиз, 1940. - С.156.

etdilar. Adam Smit 1776-yilda o'zining "Xalqlar boyligining mohiyati va sabablari xususidagi tadqiqotlar" asarida xalqlarning boyligi asosan ishchilar soni va ular ko'nikmasining sifati bilan belgilanishini ko'rsatgan.

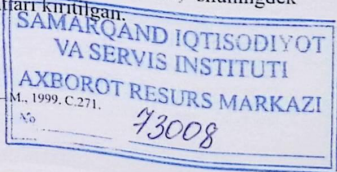
Bundan yana yuz-yil o'tgandan so'ng Alfred Marshall ham inson kapitaliga uzoq muddatli investitsiyalar samarasi va bu jarayonda insonning rolini tahlil etdi.

Xaqiqatdan ham jahonning taraqqiy etgan davlatlari iqtisodiyoti o'sishi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari o'sishning klassik omillariga asoslangan hisob-kitoblardagi ko'rsatkichlardan ancha yuqori ekanligini ko'rsatdi. Iqtisodiyot rivojlanishi va o'sishi jarayonlarini tahlil etish inson kapitalini zamonaviy iqtisodiyot va jamiyatni rivojlantiradigan asosiy ishlab chiqarish va ijtimoiy omilga aylanganidan dalolat berdi.

Ma'lumki, kapitalning qomusiy talqini – *kapital* (fransuzcha, inglizcha «*capital*» va lotincha «*capitalis*» so'zlaridan — «*bosh, asosiy*») "daromad keltirishga qodir bo'lgan yoki odamlar tomonidan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan resurslar"¹⁸dir.

"Kapital" atamasi odatda kelgusida ishlab chiqarishda foydalanilishi mo'ljallanayotgan mehnat maxsulotlariga nisbatan ishlatiladi. Kapitalni yaratish jarayoni investitsiya kiritish deb ataladi. Investitsiya kiritish dastlab xarajatlar qilish, keyinchalik bu xarajatlarning qoplanishini nazarda tutadi.

Dastlabki paytda inson kapitali deganda odamlarning mehnatga bo'lgan qobiliyati – ta'lim va kasb ko'nikmalariga investitsiyalar jamlanmasi tushunilgan. Keyinchalik inson kapitali tushunchasi jiddiy ravishda kengaydi. Jahon banki ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan eng so'ngi hisob-kitoblarda inson kapitaliga iste'mol xarajatlari – oilalarning ovqatlanishi, kiyim-kechak, turar joy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyatga va hokazolarga sarflar, shuningdek davlatning bu maqsadlar uchun xarajatlari kiritilgan.

¹⁸ Экономическая энциклопедия / Гл. ред. Абалкин Л.И. – М., 1999. С.271.

Yuqorida qayd etilganlar umumlashtiradigan bo'lsa, inson kapitali *tor ma'noda* – bu insonning intellekti, sog'lig'i, bilimi, sifatli va unumli mehnati hamda uning turmush sifatidir.

Keng ma'nodagi inson kapitali – bu iqtisodiy rivojlanishning intensiv ishlab chiqarish omili, jamiyat va oilani rivojlantirish, mehnat resurslarining bilimli qismi, intellektual va boshqaruv mehnati, yashash va ish joyi muhitidir. Ular inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqarish omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta'minlashi kerak.

Inson kapitali nazariyasiga muvofiq odamlar o'zlariga investitsiya kiritib, imkoniyatlarini kengaytirishlari, davlat esa inson kapitalini boyitish uchun mablag' sarflab, milliy daromadni ko'paytirishi mumkin. Bunday investitsiyalarning samaradorligi sarf qilingan mablag'larning mehnat unumdorligi ortishi va ish xaqi ko'payishi orqali qoplanishida o'z ifodasini topadi.

Umuman, keng manodagi kapital deyilganda to'planadigan, ishlab chiqarishda foydalaniladigan va daromad keltiradigan ijtimoiy boylikning barcha unsablari nazarda tutiladi. Bu T. Shuls¹⁹ fikriga ko'ra, kapitalni: inson kapitali va ashyoviy kapitalga izchil taqsimlash imkonini beradi²⁰.

Inson kapitali konsepsiyasiga to'liqroq aniqlik kiritish uchun jismoniy va inson kapitali o'rtasidagi farqni ajratish talab etiladi. Kapitalning bu ikki turi muayyan darajada, ayniqsa kelajakda foyda olish uchun bugun mablag' sarflash masalasida o'zaro o'xshashdir. Shu bilan birga inson kapitali o'ziga xos noyob belgilarga egadir. Jismoniy kapitaldan farqli ravishda inson kapitali bevosita odamning o'zi bilan bog'liqdir. Erkin jamiyatda inson kapitalining egasi faqat shu insonning o'zi bo'lishi mumkin.

¹⁹ Теодор Уильям Шульц (Theodore William Schultz, 1902 йил 30 апрель, Арлингтон —1998 йил 26 февраль, Ивастон, АКШ) — америкалик иқтисодчи, "ривожланаётган мамлакатлардаги иқтисодий ривожланиш муаммолари тадқиқотлари учун" 1979 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: "Жаҳон учун озиқ-овқат" ("Food for the World", 1945); "Амьанавий аграр соҳасининг трансформацияси" ("Transforming Traditional Agriculture", 1964).

²⁰ Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. -May. P.45.

Kapitalning bu shakli ham, masalan uning egasi betob bo'lsa qadrsizlanishi, vafot etsa butunlay yo'qotilishi mumkin. Mazkur holat inson kapitaliga investitsiya kiritish jismoniy kapitalga investitsiya kiritishga qaraganda ko'proq tavakkalchilikni talab etishidan dalolat beradi.

Inson kapitalini boshqalarga bera olmaslik ham uning egasiga bog'liqligini ko'rsatadi. Inson o'z e'tiqodi, moyilligi, hayotiy qadriyatlardan kelib chiqqan xolda o'z kapitalidan turli samaradorlik bilan foydalanishi mumkin. Amaliyotda aholida mavjud bo'lgan inson kapitali zahirasi bilan uning mehnat bozorida foydalanilayotgani o'rtasida katta tafovut bo'lishi mumkin.

Ashyoviy kapital boylikning bevosita moddiy shakliga – binolar va inshootlar, yer va boshqa tabiiy resurslar, dastgohlar, moddiy–tovar boyliklari zahiralariga egadir. Ashyoviy bo'lmagan kapital o'z moddiy shakliga ega bo'lmasdan, jismoniy kapitalda mujamlashadi va ushbu kapital sifati yoki samaradorligini oshirishi mumkin. Kapital jamlanmasining bu ikki qismi o'z navbatida insonlarda mujassamlashmagan kapital va inson kapitaliga bo'linadi.

Odamlarda mujassamlangan ashvoviy kapital insonni shakllantirish uchun zarur bo'lgan, ya'ni bolalarni tarbiyalashga chiqimlardir. Iqtisodchi J. Kendrik noashyoviy inson kapitali qatoriga umumiy ta'lim va maxsus tayyorgarlik uchun, sog'liqni saqlash va ish kuchi harakatlanishiga xarajatlarni kiritadi. Insonda mujassamlashmagan noashyoviy kapitalga ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar kiradi²¹.

Inson kapitali nazariyasini shakllantirish, uni rivojlantirish, ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilishiga T. Shuls ulkan hissa qo'shgan. U birinchilardan bo'lib inson kapitali tushunchasiga ishlab chiqaruvchi omil sifatida qaragan. Olim sanoat rivojlanishi va sanoat rivojlanishidan keyingi iqtisodiyotda inson kapitalining asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatidagi rolini anglab yetish uchun ko'p ish qildi.

²¹ Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его функционирование. – М.: Прогресс, 1976. – С.113.

T. Shuls o'zining "An'anaviy agrar sohasining transformatsiyasi" asarida qishloq xo'jaligidagi texnologiyalarning roliga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikriga ko'ra, bu texnologiyalarning darajasi, eng avvalo fermerlar egallagan bilimlarga bog'liqdir. Fermerlar bilimi darajasining pastligi hosildorlik o'sishi va qishloq xo'jaligi samaradorligi ortishi yo'lidagi asosiy to'siqlardan biridir.

T. Shulsning hismoblashicha, insonga investitsiya kiritishning asosiy natijalari odamlarda mehnat qobiliyatining ortishi, ularning jamiyatda samarali bunyodkorlik faoliyatini amalga oshirishi, salomat bo'lishi va hokazolarda o'z ifodasini topadi. U inson kapitali jamlanish va takror hosil qilinishga qodir deb hisoblagan. Olimning baholashicha, jamiyatda ishlab chiqarilayotgan jamlanma mahsulot umumiy hajmining to'rtidan uch qismi inson kapitalini to'plashga sarflanmoqda. Holbuki, XX asrdagi takror hosil qilishga doir ko'pchilik nazariyalarda bu ko'rsatkich to'rtidan bir qismni tashkil etadi, deb ko'rsatilar edi.

Inson kapitali nazariyotchilaridan G. Bekker²² inson kapitali tushunchasini birinchi bo'lib mikrodarajada qo'llay boshladi. U korxonadagi inson kapitalini inson ko'nikmalari, bilim va mahoratining jamlanmasi deb belgilagan. Bunda u xodimlarni maxsus o'qitish, ularda maxsus bilim va ko'nikmalar hosil qilishga alohida ahamiyat bergan.

G. Bekkerning hisoblashicha, xodimlarning maxsus tayyorgarligi firmaning raqobat ustuvorligini shakllantiradi. Bu bozorlarda mahsulotlarning ma'lum va mashhur bo'lishi, pirovard natijada firmaning nufuzi, nou-xausi va savdo belgisida o'z ifodasini topadi. Xodimlarni maxsus tayyorlashdan, eng avvalo, firma va kompaniyalarning o'zlari manfaatdor, shuning uchun ular buni o'zlari moliyalashtiradilar.

Amerikalik iqtisodchi oliy ta'limdan olinadigan qo'shimcha daromadni quyidagi tarzda belgilagan: kollejni tugallaganlar ishlab topgan daromaddan o'rta ma'lumotga ega xodimlarniki ayriladi.

²² Гэри Стэнли Беккер (Gary Stanley Becker, 1930 йил 2 декабрда туғилган) — америкалик иқтисодчи, "микроиқтисодий таҳлил соҳасини инсоннинг қатор хусусиятларига қўллаш учун" 1992 йилги Нобель мукофоти лауреати. Асосий асарлари: "Қамситишнинг иқтисодий назарияси" ("The Economics of Discrimination", 1957), "Инсон капитали" ("Human Capital", 1964), "Иқтисодий назария" ("Economic Theory, 1971").

Ta'limga chiqimlar ham ta'lim olish uchun bevosita xarajatlar, ham muqobil chiqimlar – o'qish davrida boy berilgan daromadlardir. Uning xisoblab chiqishicha, ta'limga investitsiyalar-yiliga taxminan 12,0 – 14,0 % miqdorida foyda keltiradi.

Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyat shundan iboratki, G. Bekker inson kapitaliga investitsiyalar rentabelligining miqdorini aniqladi va uni AQSh dagi ko'pgina firmalarning rentabelligi bilan taqqosladi. Xususiyy ta'lim muassasalari sonining ko'payishi, qisqa muddatli seminarlar va maxsus kurslar tashkil etadigan konsalting firmalari faoliyatining kengayishi natijasida ta'lim faoliyatining xususiyy sektordagi rentabellik darajasi tijorat faoliyatining boshqa turlari rentabelligi darajasidan 10,0 – 15,0 % ortiq ekanligini ko'rsatdi²³.

Jamlanma ishlab chiqarish tarkibida alohida inson kapitali kategoriyasini ajratib ko'rsatish uni aniqroq tarkibiy tahlil qilish imkonini beradi (2.8-rasm).

Amerikalik iqtisodchi I. Ben-Poratning tasniflashiga ko'ra, inson kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1) inson kapitalini yaratishda ishtirok etayotgan odamlarning sifat xususiyatlari va qobiliyati;

2) bozorda taklif etilayotgan hamda boshqa ashyovlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga kiritilgan kapital qismi²⁴.

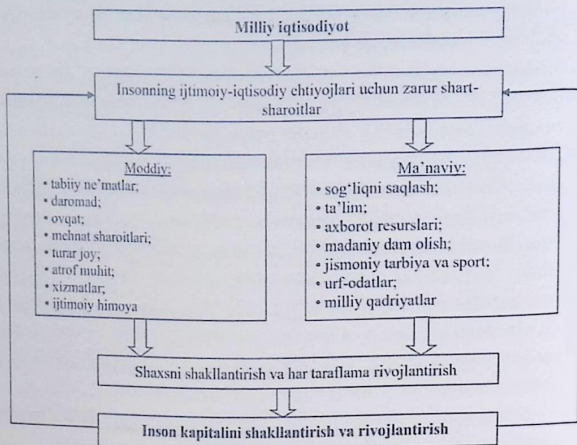
G.Bekker tomonidan, shuningdek "maxsus inson kapitali" tushunchasi ham muomalaga kiritilgan. Bu kategoriya "umumiyy inson kapitalidan" farqli ravishda maxsus tayyorgalik natijasida egallangan hamda faqat o'zining korxonasi uchun ishlab chiqarishda manfaat keltiradigan bilimlar va ko'nikmalar jamlanmasidir.

S. Fisher: "Inson kapitali insonda mujassamlashgan daromad keltirish qobiliyati mezonidir. Inson kapitali tug'ma qobiliyat va

²³ Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ., сост., научн. ред., после. Капелюшников Р.И. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С.121.

²⁴ Ben-Porath. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. – N.Y.: -L, 1970. – P.49.

iste'dod, shuningdek olingan ta'lim va malakadan iborat"²⁵ deb ko'rsatgan.

1.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirish mexanizmi

Ayrim olimlar inson kapitali tarkibiga uning egasining ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish imkoni nuqtai nazaridan yondashadilar. Jumladan O. Nordxog quyidigilarni ta'kidlaydi: "Tahlil etish nuqtai nazaridan, bir tarafdin, xodimlarning solig'i va malakasini, ikkinchi tomondan, ularning motivatsiyasi va firmaga sodiqligini farqlash foydalidir. Dastlabki ikki unsur alohida bir xodimning topshiriqni bajarish, ya'ni mehnat qilish bo'yicha asosiy qobiliyatini tashkil etadi. Inson kapitalining keyingi ikki unsuri esa mazkur xodim o'z malakasiga ko'ra, ishda qanday faoliyat olib borishini aks ettiradi. Qobiliyat va xohish birgalikda mazkur xodimning mehnatga qobiliyatini shakllantiradi"²⁶.

²⁵ Фишер С., Доричуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. — С. 21.

²⁶ Nordhous O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. — Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. — P.52.

I.V. Ilinskiy inson kapitali ta'lim kapitali, sog'liq kapitali va madaniyat kapitalida iborat deb hisoblaydi²⁷.

Inson kapitali tarkibini kengroq tahlil etish uchun funktsiyaviy yondashuv prinsipini hisobga olish lozim. Funktsiyaviy yonaoshuvning metodologik prinsipi hodisani faqat uning ichki tarkibi bo'yicha emas, balki uning funktsiyaviy maqsadi, pirovard foydalanish maqsadi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni talab etadi.

Rossiyalik iqtisodchi S. A. Dyatlov ushbu prinsip bo'yicha inson kapitali investitsiyalar natijasida shakllantirilgan va inson tomonidan jamlangan sog'lik, bilimlar, ko'nikmalar, qobiliyat, motivatsiyaning muayyan zahirasi degan fikrni bildiradi. Bu zahira ijtimoiy ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida maqsadga muvofiq foydalanar ekan, mehnat unumdorligini va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, bu bilan mazkur insonning ish haqi (daromadi) ko'payishiga ta'sir ko'rsatadi²⁸.

V. T. Smirnov va I.V. Skoblyakova esa inson kapitalini alohida inson, alohida korxona yoki korxonalar guruhi darajasida baholash lozimligini ko'rsatadilar²⁹.

Inson kapitalini tahlil etish va ular turlariga turlicha yondashuvlarni umumlashtirish bu iqtisodiy kategoriyani 1.2-rasmda aks ettirilgandek tassavur etish imkonini beradi:

1. *Madaniy-ahloqiy kapital*. Xodimning obro'si, firmaning nufuzi ishlab chiqarish ko'rsatkichlari kabi juda muhimdir. Ma'suliyat, halollik, va'daning ustidan chiqish amaliy munosabatlarda nihoyatda qadrlanadi. Sotsiologiya fanlari doirasida madaniy-ahloqiy kapital intellektual qobiliyat, bilim, maxorat, ko'nikmalar, ahloqiy sifatlar, malaka jamlanmasini ifoda etadi.

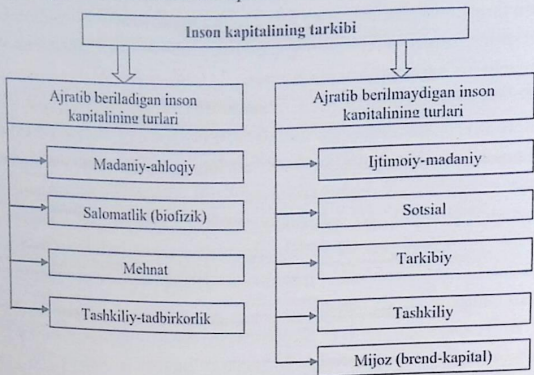
2. *Salomatlik (biofizik) kapitali*. Jismoniy kuch, chidamlilik, ishchanlik, mehnat faoliyatining davomiyligi har bir inson uchun har

²⁷ Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. – С.127.

²⁸ Дятлов С.А. Теория человеческого капитала: Учебное пособие. – СПб.: СПбУЭФ, 1996. – С.72.

²⁹ Смирнов В.Т., Скоблякова И.В. Классификация и виды человеческого капитала в инновационной экономике. –СПб.: Проспект, 2001.- С.2003.

qanday ishlab chiqarish faoliyatida juda muhimdir. Salomatlik kapitali inson kapitalining ajralmas qismi bo'lib, unga investitsiyalar kiritish xodimlar kasallanishining kamayishi hisobiga mehnat qobiliyatini saqlab qolishda o'z ifodasini topadi.

1.2-rasm. Inson kapitalining tasnifi

3. *Mehnat kapitali*. Mehnat qanchalik murakkab bo'lsa, xodimning malakasi, bilimi, tajribasi, va ma'suliyatiga talab ham shu qadar yuqori bo'ladi. Malakali mehnat oddiy mehnatga qaraganda samaraliroqdir, shuning uchun unga yuqoriroq xaq to'lanishi kerak. Korxonalarda mehnat kapitali malakali xodimlarning mehnatida mujassam bo'lib, ularning salmog'i qo'llanilyotgan texnologiyaga bog'liqdir.

4. *Ta'lim kapitali*. U tajriba, mehnat ko'nikmalari va eng muhimi bilim to'planishi natijasida butun hayot davomida shakllanib boradi. Ta'lim malakali xodimlarni takror hosil qilishning asosiy vositasi hisoblanadi.

5. *Intellectual kapital*. Intellectual faoliyatning mahsuloti muallifning mutlaq mulki sifatida mualliflik huquqi bilan patentlanadi va mustahkamlanadi. Bu kapitaldan iqtisodiyotda qanday foydalanish yo'nalishlarini va shakllarini belgilash huquqi muallifga tegishlidir.

Intellektual mulk ob'ektlari xo'jalik aylanmasiga korxonalarining moddiy aktivlari sifatida jalb etiladi hamda ularning, shuningdek ushbu aktiv egalarining daromadlarini ko'paytiradi.

6. *Tashkiliy-tadbirkorlik kapitali*. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish yoki korxona personalini boshqarish uchun tashkilotchilik qobiliyati, yuksak mas'uliyat, ishbilarmonlik, yangilikka intilish, tejamkorlik, iroda, oqilona tavakkalchilik qilish talab qilinadi. Ana shu kapital — nou-xau, tijorat sirlariga ega bo'lish ularni tashkiliy-tadbirkorlik kapitaliga aylantirish imkonini beradi. Ishbilarmonlik darajasi xususiy va nazorat qilinadigan kapital miqdorida o'z ifodasini topadi. Bu esa kichik, o'rta va yirik biznesni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

1.3. Inson kapitali faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy maqsadi va vazifalari

Inson kapitali nazariyasi 19-asrda ko'rib chiqila boshlandi. Keyin u iqtisod fanini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biriga aylandi. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab, u, avvalo, ta'lim va mehnat iqtisodiyotining asosiy yutug'iga aylandi. Iqtisodiy adabiyotlarda inson kapitali tushunchasi keng va tor ma'noda ko'rib chiqiladi. Tor ma'noda "kapitalning shakllaridan biri ta'limdir. U inson deb atalgan, chunki bu shakl shaxsning bir qismiga aylanadi, kapital esa kelajakdagi qoniqish yoki kelajakdagi daromad manbai yoki har ikkalasi bilan bog'liq." Keng ma'noda inson kapitali ishlab chiqarishda ishchi kuchini o'qitish va o'qitish, sog'liqni saqlash, migratsiya va narxlar to'g'risida ma'lumot izlash uchun xarajatlar ko'rinishidagi investitsiyalar (uzoq muddatli kapital qo'yilmalar) orqali shakllanadi. va daromadlar.

"Iqtisodiy entsiklopediya"da inson kapitali "investitsiyalarning alohida turi, insonning reproduktiv salohiyatini rivojlantirish, mehnat resurslari sifatini oshirish va faoliyatini yaxshilashga qaratilgan umumiy xarajatlar" deb ta'riflanadi. Inson kapitali ob'ektlari tarkibi odatda o'z ichiga oladi. umumiy ta'lim va maxsus xarakterdagi bilimlar, ko'nikmalar, to'plangan tajriba. Inson kapitalining yanada to'liq va

batafsil tavsiflari uchun funktsional yondashuvdan foydalaning. Ta'rifning funktsionallik printsipli hodisani nafaqat uning ichki tuzilishi, balki nuqtai nazari bilan tavsiflaydi. uning funktsional maqsadi, yakuniy maqsadi.

Yuqorida qayd qilingan inson kapitalining turlari mazkur iqtisodiy kategoriyaning *ajratib berilmaydigan* turlariga taaluqlidir.

Ajratib beriladigan inson kapitali turlariga esa qo'yidagilar kiradi:

- *ijtimoiy-madaniy inson kapitali*. Bu kapital xodimlar madaniy sifatlari va qobiliyatlarining integratsiyalashishi va kooperatsiyalashishini, ijtimoiy takror hosil qilish tarkibida doimiy axborot, ilmiy, ta'lim, texnologik oqimlar mavjud bo'lishini aks ettiradi;

- *sotsial kapital*. Sotsial normalar, ishonch va hokazolar uning unsurlari xisoblanadi. Sotsial kapital har bir iqtisodiy sub'ekt u yoki bu tarzda ijtimoiy munosabatlar tizimiga integratsiya qilinganligi bilan bog'liqdir. Inson kapitalining ushbu turi qator o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

birinchidan, bu hamisha tashkillashtirilgan o'zaro munosabatlar mahsulidir, shuning uchun shaxsiy emas, balki ijtimoiy shaklga egadir;

ikkinchidan, sotsial kapital tashkiliy-ijtimoiy tizim amal etishining unsuri sifatida xususiy mulk bo'lishi mumkin emas, ya'ni ijtimoiy ne'mat xisoblanadi.

A.I. Merko sotsial kapital axborot, g'oyalar, ishonch, kooperatsiya, hissiy qo'llab-quvvatlash va tashkiliy darajaning boshqa unsurlarini qamrab olgan deb xisoblaydi. Bundan kelib chiqqan holda u ijtimoiy kapitalning ikki darajasini ajratib ko'rsatadi³⁰.

1. Tarkibiy kapital – bu xo'jalik yurutuvchi sub'ektning bozorning o'zgarib boradigan kon'yunkturasiga moslashgan hamda buni korxona uchun manfaatli yo'nalishga qaratgan holda o'z tashkiliy tuzilmasini boshqarish qobiliyatidir³¹.

³⁰ Мерко А.И. Социально-ответственный бизнес-взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009. – С.180.

³¹ Костюк В.Н. Теория эволюции и социальноэкономические процессы. – М.: УРСС, 2004. – С.126.

Hozirgi davr iqtisodiyotida firmalar ish ko'radigan raqobat muhiti innovatsiyalar ta'siri ostida mutassil o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlarning yuqori sur'ati korxona muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan sharoitlarni murakkablashtiradi. Ana shunday sharoitlardan biri - korxonada salmoqli darajada tarkibiy kapital mavjud bo'lishidir.

2. Tashkiliy kapital. Moxiyat jihatidan bu xo'jalik yuritishning tizimga solish malakasi hamda tashkiliy imkoniyatlardir. Tashkiliy kapital quyudagilarni qamrab oladi:

innovatsiyalar kapitali – ularga muhofaza qilgan tijorat huquqlari, intellektual mulk hamda boshqa nomoddiy aktivlar va firmani yangilanishga qodirligini ta'minlaydigan qadriyatlar kiradi;

jarayonlar kapitali – ularga, masalan, ishlab chiqarish, mahsulotni sotish, maxsulot sotishdan so'ng servis xizmati ko'rsatish tizimlarini, ya'ni ular natijasida mahsulot qiymatini shakllantiradigan kapitalni kiritish mumkin.

Shu bilan birgalikda *mijozlar kapitali (brend-kapital)* ham farqlanadi. Mijozlar kapitaliga ega bo'lgan korxona faoliyatini mahsulot yoki xizmatdan foydalanuvchini "iste'mol qiymatini birgalikda yaratish va takomillashtirishga jalb etish" korxonasi deb atash mumkin. Bunda xaridor korxona tomonidan yaratilgan barcha mahsulotlar va xizmatlarning oliy hakami vazifasini bajaradi³².

Inson kapitalining yuqorida qayd qilingan tarkibi mazkur iqtisodiy kategoriya insonning o'zi serqirra ekanligi bilan izohlanadi. Ishlab chiqarish kapitali doirasidagi ashyoviy va inson kapitali yaxlitligi va ajralmasligiga qaramasdan inson kapitali tobora mavqei ortib, yetakchi rol o'ynamoqda. Bevosita inson kapitali iste'mol qilinayotgan jismoniy kapitalning tovarlardagi qiymatini saqlab turadi hamda ish kuchi qiymatini qoplaydigan va kapital egalariga foyda keltiradigan yangi qiymat yaratadi.

Professor Q .X. Abdurahmonovning fikricha, "Inson kapitalini ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda

³² Эдвинссон Л., Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. – М.: Академия, 1999. - С. 442.

yuqoriroqdir”³³. Shuning uchun inson kapitali iqtisodiy o'sish va samaradorlikning asosiy omilidir. Inson kapitalining iqtisodiy kategoriyasi sifatidagi tushunchasi jahon axborot hamjamiyati va “bilimlar iqtisodiyoti” rivojlanishi bilan birgalikda muntazam ravishda kengayib bormoqda. Hozirgi davrda inson kapitali intellektual va boshqaruv mehnatini, yashash va mehnat faoliyati muhitini qamrab oladigan iqtisodiyotni, jamiyat va oilani rivojlantirishning intensiv ishlab chiqarish omilidir. Bu inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqaruvchi omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta'minlaydi³⁴.

Inson kapitali nazariyasiga muvofiq, inson kapitalining to'planishi turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Ularning eng asosiylari ta'lim olish hamda kasbiy tayyorgarlik davomida qobiliyatlarni rivojlantirish asosida kapitalni to'plashdir. Odatda bu qatordan oiladagi tarbiya ham o'rin oladi.

Shu bilan birga kapitalni to'plashning boshqa shakllari ham mavjuddir. O'z sog'lig'i to'g'risida g'amxo'rlik qilish (investitsiya kiritish), migratsiya, iqtisodiyot, mehnat bozori amal etishi to'g'risida axborot olish hamda insonning intellektual va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishni, bu qobiliyatlardan foydalanish mehnat samaradorligini oshirish imkoniyatini ta'minlaydigan boshqa shakllar shular jumlasidandir.

Inson kapitalining shakllanishi manbalaridan (davlat, oila, xususiy shaxslar va boshqalar) qat'i nazar undan foydalanish va bevosita daromad olish insonning o'zi tomonidan nazorat qilinadi.

Alohida shaxsning inson kapitali uning salomatligi, sog'lig'i, qobiliyati, bilimi va ko'nikmalaridan iboratdir. “Insonning qiymati” uning hayoti bosqichlarida ortib boradi, bu qiymatdan mehnat unumdorligini oshirish maqsadida foydalaniladi, ayni paytda shaxsiy kapital daromadlarini ko'paytiradi va insonni o'z qobiliyatini yanada oshirishga shaxsiy investitsiyalar kiritishga rag'batlantiradi.

³³ Абдурахмонов К.Х. Мехнат иқтисодиёти. —Т.: Мехнат, 2009. - Б.182.

³⁴ Корчагин Ю. А. Инвестиционная стратегия. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 17.

Korxonaning inson kapitalida xozirgi vaqtda savdo belgisi, personal va yangi texnologiyalar sifatidagi nomoddiy aktivlar alohida rol o'ynaydi. Bu kapitalga, shuningdek shaxsiy inson kapitali aktivlarini (litsenziyalar, patentlar, mualliflik guvohnomalari), firmaning nomoddiy aktivlarini (tovar belgilari) tashkiliy kapital, tarkibiy, kapital, brend-kapital va ijtimoiy kapitalini kiritish mumkin.

Milliy inson kapitali ijtimoiy, siyosiy kapitalni, milliy intellektual ustuvorliklarni, milliy raqobat ustunliklarini va millatning tabiiy salohiyatini qamrab oladi. Milliy inson kapitali har bir rivojlanayotgan mamlakat milliy boyligining yarmidan ko'prog'ini, jaxonning taraqqiy etgan davlatlarida esa 70,0-80,0 % dan ortig'ini tashkil etadi.

O'rni kelganda inson kapitali nazariyasida ham amaliy, ham nazariy darajada qator baxsli masalalar mavjudligini ham ko'rsatish lozim. Nazariyaga ko'ra har bir shaxs inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar kelgusida ish xaqi ortishi xisobiga qoplanishini to'g'ri baholaydi deb hisoblanadi. Ammo bunda muayyan ko'nikma va kasblarga ega bo'lganda, ish haqi miqdoriga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan juda ko'pgina iqtisodiy va hatto siyosiy omillar hisobga olinmaydi.

Ikkinchi muammo inson kapitali nazariyasining empirik ahamiyati bilan bog'liqdir. Ayrim tadqiqotchilar ta'lim sohasi kabi inson kapitaliga harajatlar odamlar ish xaqi miqdori o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligini isbotlagan. Agar motivatsiya kabi omillar hisobga olinmaydigan bo'lsa inson kapitalga investitsiyalar kiritilishining kelgusida o'zini qoplashiga ortiqcha baho berib yuborilishi mumkin.

Odatda faqat ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida kiritiladigan investitsiyalar shaklidagi jismoniy kapitaldan farqli ravishda inson kapitaliga investitsiyalar qisman samarasiz foydalanilishi mumkin. Shuning uchun bu xarajatlarning hammasini investitsiyalarga kiritib ham bo'lmaydi. Masalan, tarix, tasviriy san'at va adabiyot bilan shug'ullanadigan studentlarning ko'pchiligi buni o'z mehnati samaradorligini oshirish maqsadida qilmaydi. Bu kabi

masalalar inson kapitaliga kiritilgan mablag'larning qiymati va ularning qoplanishini xisoblab chiqishni murakkablashtiradi.

Shu bilan bir qatorda har qanday investitsiyalar bozori kabi inson kapitali bozori ham kamchiliklardan xoli emas:

- ish kuchining nisbatan erkin harakatlanishi ish beruvchilarni ish kuchini rivojlantirishga mablag' sarflashga intilishlarini kamaytiradi;
- ayniqsa yoshlar o'rtasida ta'limning qimmati to'g'risidagi axborot yetishmasligi inson kapitaliga yetarli bo'lmagan darajada yoki noto'g'ri investitsiya kiritilishiga olib keladi;
- aholining kattagina qismida o'ziga investitsiya kiritish uchun mablag' yetishmaydi.

Inson kapitaliga investitsiyalar bozorining bu va ayrim boshqa kamchiliklari sababli bozor mexanizmlari o'z-o'zidan buni eng maqbul tarzda tartibga soladi, degan fikrga olib kelmasligi kerak. Shuning uchun ham davlatning inson kapitaliga investitsiyalar kiritishda bevosita ishtirok etishi nixoyatda muhimdir.

Bunday yondashuvning alohida muximligini Jaxon bankining tadqiqotlari isbotlab turibdi. Jahon banki ekspertlari 192 mamlakatda amalga oshirgan tadqiqotlari natijasida quyidagi xulosalarga kelgan:

- iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining 64,0% dan ko'prog'i inson kapitali bilan bog'liqdir;
- mamlakatning tabiiy resurslari iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining faqat 20,0% gacha bo'lgan qismini ta'minlaydi;
- o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarda mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining faqat 16,0 % ni ta'minlaydi.

Ushbu dalillar hozirgi davr jamiyatida inson kapitalining roli va ahamiyatini yaqqol ko'rsatib turibdi.

Nazorat uchun testlar

1. Inson kapitali iqtisodiyoti qanday xususiyatga ega?

- a) Iqtisodiy faoliyatda odamlarning rolini o'rganish*
- b) odamlarning iqtisodiy qiymatini ta'lim, sog'liq va malaka kabi omillar orqali*

c) odamlarning mehnat unumdorligiga va iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilish

d) yuqoridagilarning barchasi

2. Inson kapitali iqtisodiyotining asosiy elementlari nimalardan iborat?

a) ta'lim

b) salomatlik

c) ko'nikma va malakalar

d) yuqoridagilarning barchasi

3. Nima uchun inson kapitali iqtisodiy o'sish uchun muhim?

a) hosildorlikni oshiradi

b) innovatsiyalarni rag'batlantiradi

c) innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi

d) yuqoridagilarning barchasi

4. Inson kapitali qanday o'lchanadi?

a) ta'lim darajasi

b) kasbiy mahorat

c) salomatlik holati

d) yuqoridagilarning barchasi

5. Inson kapitali iqtisodiyotining qanday afzalliklari bor?

a) ishchi kuchi samaradorligini oshiradi

b) qashshoqlikni kamaytiradi

c) Daromadlar tengsizligini kamaytiradi

d) yuqoridagilarning barchasi

6. Inson kapitali qo'yilmalariga nimalar kiradi?

a) ta'limga investitsiyalar

b) sog'liqni saqlashga investitsiyalar

c) ishchi kuchini tayyorlash

d) yuqoridagilarning barchasi

e) Yo'q

7. Inson kapitali iqtisodiyoti qaysi sohalarda qo'llaniladi?

a) ta'lim siyosati

b) sog'liqni saqlash siyosati

c) bandlik siyosati

- d) yuqoridagilarning barchasi
8. Inson kapitali iqtisodiyotining qanday cheklovlari bor?
- a) o'lchashdagi qiyinchilik
- b) Tengsizliklarni e'tiborsiz qoldirish xavfi
- c) Cheklangan qisqa muddatli ta'sir
- d) yuqoridagilarning barchasi
9. Inson kapitali va jismoniy kapital o'rtasidagi farq nima?
- a) Inson kapitali odamlarning malaka va qobiliyatlarini bildirsa, jismoniy kapital moddiy boyliklarni anglatadi.
- b) Inson kapitali asosiy e'tiborni ta'lim va sog'liqni saqlash kabi omillarga qaratadi, jismoniy kapital esa mashinalar, jihozlar va binolar kabi aktivlarni anglatadi.
- c) Inson kapitali odamlarning iqtisodiy qiymatini o'lchaydi, jismoniy kapital esa moddiy boyliklarning iqtisodiy qiymatini o'lchaydi.
- d) yuqoridagilarning barchasi
10. Inson kapitali iqtisodiyotining qo'llanish sohalari nimalardan iborat?
- a) bandlik siyosati
- b) ta'lim siyosati
- c) sog'liqni saqlash siyosati
- d) yuqoridagilarning barchasi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Inson kapitali nima?
2. Inson kapitalining mazmun mohiyati va iqtisodiyotda ahamiyati
3. Inson kapitali iqtisodiyotini rivojlanish bosqichlari
4. Bekkenerning inson kapitali haqida nazariy qarashlari
5. Milliy inson kapitalining mazmuni
6. Ijtimoiy-madaniy inson kapitali xususiyatlari
7. V.T. Smirnov va I.V. Skoblyakova esa inson kapitalini baholash ahamiyati
8. T.Shulsning inson kapitali haqida nazariy qarashlari
9. Inson kapitaliga ta'sir etuvchi omillar

10. Inson kapitalining iqtisodiyotda tutgan o'rni va roli

II BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING TURLARI VA SHAKLLARI

2.1. Inson kapitali turlarining tasnifi

2.2. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishi

2.1. Inson kapitali turlarining tasnifi

Inson kapitali turlarini tasniflash ushbu masala bo'yicha adabiyotlarda keltirilgan turli sabablarga ko'ra va turli maqsadlarda mumkin. Deyarli barcha olimlar inson kapitalining haqiqati va asosiy rolini tan oladilar.

1) Inson kapitalining cheklangan foydalanish darajasiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi.

a) Maxsus inson kapitali - odamlar ma'lum bir lavozimda yoki ma'lum bir kompaniyada qo'llaydigan bilim va ko'nikmalar.

Inson kapitalining ikki turi mavjud:

Ijoiy - mutaxassislar tayyorlashga investitsiyalardan kutilayotgan daromadni kafolatlaydigan kapital;

Salbiy - investitsiyalardan kutilgan daromadni ta'minlamaydigan kapital.

Muayyan kapitalning rivojlanishi ma'lum bir ish joyida muayyan mehnat vazifalarini bajarish uchun mutaxassislarni tayyorlash uchun ko'p sonli xarajatlar bilan bog'liq.

Kompaniya kamaytirilgan ish haqini to'lash orqali o'qishdan keyin xarajatlarni qoplashi mumkin, ammo bu holda xodim kompaniyani xuddi shunday lavozimga tark etishi mumkin, chunki uning inson kapitali ortadi. Qoida tariqasida, o'ziga xos inson kapitali boshqa kompaniyada noyob ma'lumot va ko'nikmalarni qo'llashni anglatmaydi. Bunday holda, o'qitish xarajatlari xodim va kompaniya o'rtasida mutanosib ravishda taqsimlanadi.

b) Umumiy inson kapitali - qayerda olinganidan qat'i nazar, boshqa ish joylari va kompaniyalarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

2) Asosiy shakllanish va to'planish shakllari bo'yicha:

a) Sog'liqni saqlash kapitali inson kapitalining muhim tarkibiy qismi bo'lib, unga investitsiyalar kasallanishni kamaytirish va hayotning samarali davrini ko'paytirish orqali mehnat qobiliyatini saqlashda namoyon bo'ladi. Jismoniy kuch, mehnat qobiliyati, immunitet, intensiv mehnat faoliyati davrining ko'payishi professional faoliyatning har bir sohasidagi barcha odamlar uchun zarurdir.

b) Mehnat kapitali - bu shaxsning hayoti davomida muayyan faoliyat sohasida tajriba, amaliy ko'nikma, qobiliyat va ta'lim orqali egallagan yoki to'playdigan kapital.

v) Intellektual kapital - inson ongi, zukkoligining o'ziga xos xususiyati bo'lgan aqliy, ijodiy faoliyat.

d) Tashkiliy va tadbirkorlik kapitali - konstruktiv biznes g'oyalarni rivojlantirish qobiliyati, tadbirkorlik, yangilik, yuqori mas'uliyat, ishonch, tashkilotchilik qobiliyati, tijorat sirlariga egalik. Tadbirkorlik qobiliyatining darajasi o'z kapitali miqdorida amalga oshiriladi, bu kichik, o'rta va yirik biznesni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Tadbirkorlik qobiliyatining sifati kapitaldan samarali foydalanish va biznes rivojlanishining barqarorligi bilan baholanadi.

e) Madaniy kapital - shaxs ijtimoiy faoliyat jarayonida foydalanadigan intellektual qobiliyatlar, qobiliyatlar, malakalar, mehnat va maishiy axloq, qonunga rioya qilish.

f) Ijtimoiy kapital - bu xodimlar va sheriklar o'rtasidagi munosabatlar orqali uzatilishi va rivojlanishi mumkin bo'lgan bilimdir.

g) Tashkiliy kapital - korxonaning mahsulot yaratishga qaratilgan ijodiy va tashkiliy salohiyatini oshiruvchi tizimlashtirilgan kompetensiyasi.

3) Inkarnatsiya shakllari bo'yicha:

a) tirik kapital - har bir odamda mavjud bo'lgan bilim, qobiliyat, ko'nikma va salomatlikni o'z ichiga olgan kapital.

b) Jonsiz kapital - bu bilim moddiy va jismoniy shaklda mujassamlangan kapital.

v) Institutsional kapital - inson kapitalining barcha turlaridan samarali foydalanishga yordam beruvchi institutlar.

4) Darajalar va xususiyatlar bo'yicha:

a) individual inson kapitali;

Shaxsiy inson kapitali - bu insonning shaxsiy xohish -irodasi bilan namoyon bo'ladigan, zarur individual fazilatlarini o'z ichiga olgan iqtidorning iqtisodiy turi, masalan:

- jismoniy va ruhiy salomatlik;
- bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar;
- tabiiy imkoniyatlar, axloqiy qobiliyat;
- ta'lim;
- ijodkorlik, ixtirolar;
- jasorat, ehtiyotkorlik, rahm-shafqat;
- yetakchilik, ta'riflab bo'lmaydigan shaxsiy ishonch;
- ishchi harakatchanligi.

Shaxs olgan ko'nikmalar kapitalning bir shakli hisoblanadi - individual inson kapitali. Ko'nikmalar ta'limga ataylab sarmoya kiritish orqali erishiladi. Inson kapitali nazariyasi ta'limni iqtisodiy foyda olish uchun qo'llanilishi kerak bo'lgan tovar deb biladi. Shaxsiy inson kapitali ta'lim va sog'liqni saqlash sohasidagi xarajatlar va investitsiyalarni o'z ichiga oladi, bu esa oxir -oqibat ushbu inson kapitali tashuvchisining mahsuldorligini oshishiga olib keladi.

Bilimlarni uzatish orqali inson kapitalini oshirish mumkin. Bilimlarni uzatishda bilim manbai, bilim adresati, ularning aloqasi, uzatish kanali va yagona aloqasi kabi elementlar mavjud.

b) Tashkilotning inson kapitali (korxonalar, firmalar);

Tashkilot ichida mavjud bo'lgan va innovatsiyalarni, unumdorlikni, sifatni ta'minlash uchun ishlatiladigan bilimlar - bu xaridorlarni qidirishda, texnologiyalarni, maxsus bilimlarni, moliyalashtirishni qidirishda raqobatning g'olib bo'lishining xarakterli komponenti bo'lib, bu nomoddiy ustunlikni tashkil qiladi. Tashkilotlar va mahalliy tizimlarning shakllanish dinamikasi nomoddiy resurslardan foydalanishga asoslangan.

Tashkilotning inson kapitali tushunchasi turli yo'llar bilan talqin qilinishi mumkin. Bu ma'lum bir tashkilotga tegishli bo'lgan g'oyalar, texnologiyalar, uskunalar, ilmiy tadqiqotlar, ish tavsiflari bo'lishi mumkin. Boshqa tomondan, inson kapitali xodimlarning malakasiga

bog'liq holda tashkilotning boyligi sifatida qoraladi. Tashkilotning inson kapitali xodimlar, ularning tug'ma va oltirilgan bilimlari, ko'nikmalari, qobiliyatlari va iste'dodlari yordamida shakllanadi. Natijada, tashkilotning inson kapitali kompaniya xodimlarining o'z malakalariga, qobiliyatlariga muvofiq kompaniya resurslaridan foydalangan holda shakllanadigan umumiy qiymati hisoblanadi.

Tashkilotning inson kapitalini rivojlantirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- sotib olish;
- o'ziga jalb qilish va saqlash;
- ishlab chiqish va tayyorlash;
- birlashish va sotib olish.

Tashkilotning inson kapitalining qiymati xodimning toifasiga bog'liq. Tashkilotlar inson kapitalining qiymatiga katta ta'sir ko'rsatadi: yuqori kasbiy kompetentsiya, intellektual va ijodiy salohiyat, innovatsiyalarni o'rganish va innovatsiyalar ishtirokchisi bo'lish qobiliyati, tez o'zgaruvchan ishlab chiqarish sharoitlariga moslashish, bir nechta mutaxassisliklarga ega bo'lish va majburiyat. Tashkilotning inson kapitali qiymati ehtimollik xususiyatiga asoslanadi.

Tashkilotning inson kapitali faqat iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan qiymatni hisobga oladi. Ushbu turdagi qiymat shaxsning oila, jamiyat yoki o'z ijtimoiy tarmog'ining boshqa nuanslari uchun qadr-qimmatini ta'minlamaydi. Tashkilotning inson kapitali qiymatining asosiy yo'nalishi faqat inson ega bo'lgan ko'nikmalar, bilim va tajribaga qaratiladi.

v) Mintaqaviy inson kapitali;

Hozirgi vaqtda inson kapitali hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy omili sifatida qaralmoqda. Mintaqaning iqtisodiy muvaffaqiyati ma'lum bir hududda yashovchi aholi soniga, mintaqaviy inson kapitali imkoniyatlariga va ishsizlik darajasiga bog'liq. Ishsizlik darajasi sezilarli bo'lgan hududlarda ishchi kuchining chetga chiqib ketishi va mintaqaviy inson kapitalining pasayishi natijasida. Xuddi shu davrda faol rivojlanayotgan hududlar mehnat resurslari etishmasligini his qiladilar.

Inson kapitalining harakatchanligi xususiyatidan hududiy mehnat bozorlarida inson kapitalining mintaqalararo harakati uchun foydalaniladi. Hududlar aholisining harakatchanligi iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan belgilanadi.

Hududning inson kapitali jamiyat ongiga, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotga asoslanadi. Mintaqaviy inson kapitali ma'lum bir ma'lumotga ega bo'lgan aholining umumiy soniga nisbati bilan baholanadi iqtisodiy faoliyat yoki daromad. Viloyat aholisining bilim va ko'nikmalari mintaqaning biznes raqobatbardoshligiga asosiy hissa qo'shadi.

Mintaqaviy darajada inson kapitalining rivojlanishi iqtisodiy ko'rsatkichlarga bog'liq:

Aholini ish bilan ta'minlash sohasining hududiy samaradorligiga ta'siri;

Jismoniy shaxslarning ishga joylashish imkoniyatlarini kengaytirish.

Mintaqaviy inson kapitalining taqchilligi mintaqa iqtisodiyotiga investitsiyalarni kamaytirish omili sifatida qaralmoqda. Professional va yuqori malakali kadrlarni qo'llab-quvvatlash mintaqaviy inson kapitalini saqlab qolish muammolaridan biridir. Globallashuv, faol rivojlanayotgan hududlar iste'dodlarning kam rivojlangan mintaqalardan chiqib ketishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda.

G) Milliy inson kapitali;

Milliy inson kapitali uning milliy boyligining ajralmas qismidir. Inson kapitalini shakllantirish va hayot sifatini oshirish ko'p jihatdan milliy loyihalarni amalga oshirishga bog'liq. Inson kapitali aholining iqtisodiy o'sishni ta'minlash qobiliyati sifatida qaraladi.

Milliy inson kapitali quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ijtimoiy kapital;
- siyosiy kapital;
- milliy intellektual ustuvorliklar;
- milliy raqobat afzalliklari;
- millatning tabiiy salohiyati.

Milliy inson kapitali qiymat sifatida o'lchanadi, u turli yo'llar bilan - investitsiyalar, diskontlash usullari bilan hisoblanadi. Milliy inson kapitalining hajmi barcha odamlarning inson kapitali yig'indisi sifatida hisoblanadi. Milliy inson kapitali har bir rivojlanayotgan davlat milliy boyligining ellik foizdan ortig'ini va dunyoning rivojlangan davlatlarining 70-80 foizdan ortig'ini tashkil qiladi.

Milliy inson kapitalining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi tarixiy rivojlanish jahon sivilizatsiyalari va dunyo mamlakatlari. XX va XXI asrlarda milliy inson kapitali iqtisodiyot va jamiyat rivojlanishining asosiy intensiv sharti hisoblanadi.

5) Millatlararo (global) inson kapitali.

Globallashuv - bu barcha resurslarning erkin, tabiiy harakatidir. Iqtisodiyotning globallashuvi inson kapitali rivojlanishining millatlararo, jahon darajasini yaratadi. Global korporatsiyalar va firmalar ichida inson kapitalining global harakatchanligi ularning iqtisodiy daromadlarini oshiradi.

Global inson kapitali - bu ishchi kuchida namoyon bo'ladigan ta'lim, ko'nikmalar va shaxsiyatning yig'indisidir. Ishchilarning muhim boylik sifatidagi tushunchasi kam rivojlangan mamlakatlarni tashkil etuvchi xalqaro tashkilotlar siyosatiga olib keladi.

Global inson kapitali kontseptsiyasi turli mamlakatlardagi ishchi kuchining miqdoriy qiymatlari ko'rsatkichlarini taqqoslaydi va o'rganadi. Inson kapitalining globallashuvi korxonani yangilikka undaydi. Har qanday mamlakatda inson kapitalini rivojlantirish ta'lim, sog'liqni saqlash, oilaviy hayot sharoitlarini saqlash, fuqarolarning huquqlarini ta'minlashga sarmoya kiritish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Inson kapitali turlarining bunday tasnifi inson kapitalini darajada tahlil qilish imkonini beradi shaxs va umuman davlat.

2.2. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishi

Vatan boyligi - inson. Mamlakatning iqtisodiy o'sishi inson kapitali, madaniyat, sog'liqni saqlash va boshqalarni moliyalashtirishni ko'paytirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Insonlarning aqliy va

ma'naviy qobiliyatlarini rivojlantirish, inson kapitalini to'plash bugungi kunda har qanday davlat uchun muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Byudjet xarajatlarining asosiy ustuvor yo'nalishi inson kapitaliga investitsiyalardir.

Jamiyatning har bir a'zosi ulkan salohiyatga ega bo'lsa intellektual resurslar sezilarli darajada oshadi, bu esa iqtisodiy o'sishga va jamiyat uchun katta imkoniyatlarga olib keladi. Inson rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Fuqarolarning turmush sharoitini yaxshilash;

Inson kapitali raqobatbardoshligining sezilarli o'sishi;

Jamiyatning barcha a'zolarining qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlash.

Bugungi kunda mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi inson kapitalining shakllanish darajasiga bog'liq bo'lib, bu mamlakat aholisining bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytiradi.

Inson kapitalining shakllanishi inson hayotining turli turlari, shakllari va bosqichlarini ifodalaydi. Mutaxassislar quyidagi guruhlarga birlashtiruvchi omillarni aniqlaydilar: ijtimoiy, institutsional, integratsiya, iqtisodiy, ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy.

Kontseptual jihatdan, ijtimoiy-iqtisodiy tizimda inson kapitalini shakllantirish modeli turli darajalarni o'z ichiga oladi: jamiyat, mintaq, firma va boshqaruv quyi tizimini o'z ichiga oladi. Nazorat quyi tizimining subyektlari davlat, oliy o'quv yurtlari, korxona va tashkilotlar, oila va jamiyat hamda shaxsning o'zi hisoblanadi. Boshqaruv ob'ekti - inson kapitali va uning turlari.

Inson kapitalini shakllantirish - bu ishchi kuchining ishlab chiqarish sifatini oshirishning uzoq muddatli jarayoni. Inson kapitalining shakllanishi mamlakatning uzoq muddatli iqtisodiy o'sishida muhim rol o'ynaydi, yangi kapitalning bir xil afzalliklarini ta'minlaydi. innovatsion texnologiyalar va samarali sanoat uskunalari.

Inson kapitalini shakllantirishda kasbiy mahorat, ta'lim va malaka oshirish muhim o'rin tutadi. Ta'lim inson kapitalining asosiy elementidir. U ikkita funktsiyani bajaradi: individual rivojlanish va iqtisodiy, ya'ni malakali mehnatni takror ishlab chiqarish. Bu nafaqat

oldingi, allaqachon to'plangan bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradi, balki insonning amaliy faoliyati jarayonida yangi bilimlarni o'zlashtirishga yordam beradi, kelajakda ularni ishlab chiqarish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi. Ta'lim yordamida inson kapitali salohiyatining sezilarli darajada oshishi, uning jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi o'rnini qo'llab-quvvatlanadi. Insonlar taraqqiyotining bir yo'li – bilim va bu yo'lda barcha to'siqlarni yengib o'tish vositasi – aqliy qobiliyatlar bor, deb bejiz ishonishmagan.

Ishchilarning malaka darajasi, ularning kasbiy mahorati ishchi kuchi sifatining muhim tarkibiy qismidir. Bu muammo boshlang'ich, o'rta va oliy kasb-hunar ta'limi tizimi yordamida hal etilmoqda.

Hozirgi vaqtda Rossiya universitetlarida ko'p bosqichli mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yilmoqda, bu esa oliy ta'lim tizimini yanada moslashuvchan qilish, talabalarga yo'nalish tanlash imkoniyatini berish imkonini berdi.

Kasbiylik - bu odamlarning belgilangan sifat ko'rsatkichlari bilan murakkab mehnat vazifalarini muntazam va samarali bajaradigan maxsus fazilati. Ushbu kontsepsiya dunyoda mavjud standartlar va ob'ektiv talablarga javob beradigan ish ko'rsatkichlarining shunday darajasini o'z ichiga oladi. Inson bu sifatni maxsus tayyorgarlik va ish tajribasini to'plash natijasida olishi mumkin.

Mutaxassisning faoliyati nafaqat tashqi, balki murakkab va xilma-xil ichki funktsiyalarga ega bo'lgan ko'p bosqichli tizimdir. Kasbiylik - bu nafaqat insonning ma'lum bir sohadagi bilimi, malakasi va faoliyatining yuqori darajasi, balki uning ongi va ruhiyatini tashkil etishning ma'lum bir tizimidir.

Davlat institutlari inson hayotining mutlaqo barcha sohalarida mavjud va bundan tashqari, ularning barchasi inson kapitalining shakllanishiga ta'sir qiladi. Tegishli institutlarni ajratib ko'rsatish uchun biz inson kapitalining "fondlari" tushunchasini qo'llashimiz mumkin.

O'z shaxsiy kapitalining mablag'larini yaratish orqali odam nafaqat tizimga kiritiladi ijtimoiy institutlar, faoliyatning ma'lum bir sohasini barqarorlashtirish, balki norasmiy institutlar tizimiga aylantirish. Norasmiy - rasmiylashtirilmagan institutlar, ammo shunga

qaramay, inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishning ma'lum sohasida harakat qilishning belgilangan usuli hisoblanadi. Rasmiy institutlar odamlarning xulq-atvoridagi tamoyillar, cheklovlar va yo'nalishlarni aniqlab, o'z harakatlarini namoyon qila boshlaydilar.

Bundan tashqari, insoniy xatti-harakatlar me'yorlar, qadriyatlar, urf-odatlar va odatlarni aks ettiruvchi norasmiy institutlar ta'sirga bo'ladi. Ular har qanday faoliyat sohasidagi inson xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. Ya'ni, muayyan tashkilotlar yoki shaxslar birlashmalari doirasida ham, umumiy institutsional ta'sir doirasida ham o'z ta'sirini amalga oshirish.

Inson kapitalining to'planishi iqtisodiy o'sishdan oldin bo'ladi va iqtisodiy o'sish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Inson kapitalining to'planishi katta investitsiya xarajatlarini talab qiladi.

Inson kapitaliga investitsiyalar ularning funktsional yo'nalish bo'yicha mezoniga ko'ra tasniflanadi. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida asosiy o'rinni sog'liqni saqlash, ta'lim sohalariga investitsiyalar egallaydi, ular uni shakllantirish va to'plashda eng muhim hisoblanadi.

Inson kapitali aktivlarini shakllantirish, jamlash investitsion jarayonda amalga oshiriladi, bunda investorlar iqtisodiyotning xususiy va davlat sektorlari hisoblanadi. Inson kapitalining takror ishlab chiqarilishi investitsiya asosida amalga oshiriladi, inson kapitalidagi asosiy aktivlarning shakllanishi 2.1-jadvalda keltirilgan.

2.1-Jadval.

Inson kapitalining shakllanishi va xususiyatlari

Inson kapitalining shakllari	To'planish manbalari	Akkumulyatsiya jarayonining asosiy xarakteristikasi
Sog'liqni kapitali saqlash	1. Jamiyatning davlat sog'liqni saqlash tizimini yaratish va rivojlantirishga, jismoniy tarbiya va sportga yo'naltirilgan mablag'lari; 2. Korxonalarining kollektiv sog'liqni saqlash tizimini, jismoniy tarbiya, sportni rivojlantirishga qo'ygan sarmoyalari.	Jamg'armaning asosini ishchi kuchiga egalik tashkil etadi.

Mehnat kapitali	1. Jamiyatning fan va ta'limning ijtimoiy tizimini rivojlantirishga, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga, qayta tayyorlashga yo'naltirilgan mablag'lari; 2. Korxonalarning kollektiv ta'lim tizimini rivojlantirishga, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga malaka oshirishga qo'ygan mablag'lari.	Jam'arish bilimlarni iste'mol qilish jarayonida, shuningdek, mehnat jarayonida ko'nikma va tajribani o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi.
Intellektual kapital	1. Jamiyatning ta'lim va fanning davlat tizimini yaratish va rivojlantirishga qo'ygan sarmoyalari; 2. Korxonalarning fan va ta'limning kollektiv tizimini rivojlantirishga, ilmiy-tadqiqot ishlarini moliyalashtirishga qo'ygan mablag'lari.	Jam'arish intellektual jarayonida o'zlashtirish amalga oshiriladi.
Tashkiliy va tadbirkorlik kapitali	1. Jamiyatning fan va ta'limning davlat tizimini rivojlantirishga, tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan mablag'lari; 2. Korxonalarning kollektiv ta'lim tizimini rivojlantirishga, rahbar kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishga yo'naltirilgan mablag'lari.	To'planish mehnat va biznes jarayonida bilimlarni iste'mol qilish, ko'nikma va tajriba olish jarayonida yuzaga keladi.
Madaniy va ma'naviy kapital	1. Jamiyatning tarbiya va ta'limning ijtimoiy tizimini rivojlantirishga yo'naltirilgan sarmoyalari; madaniyat, dam olish va dam olish muassasalarini moliyalashtirish; 2. Korxonalarning jamoaviy ta'lim tizimini rivojlantirishga, bo'sh vaqt va dam olishning jamoaviy dasturlariga, an'analar va tashkiliy madaniyatni shakllantirishga, dam olish va hordiq chiqarishga investitsiyalar.	To'planish ta'lim jarayonida, bilimlarni iste'mol qilishda, ijtimoiy va madaniy soha institutlarining xizmatlarida sodir bo'ladi.

Inson kapitalini to'plashning uchta asosiy bosqichi mavjud. Birinchi bosqichda jamiyat, tashkilotlar, oilaning investitsiya tizimi natijasida inson kapitalini to'plash uchun shart-sharoitlar shakllanadi, inson kapitali salohiyatini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan tuzilma yaratiladi. Ikkinchi bosqichda inson kapitali salohiyati, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan insoniy xususiyatlar majmui shakllanadi. Uchinchi bosqichda potentsial inson kapitali ishlab chiqarish va tijorat faoliyatiga jalb qilinadi, ya'ni potentsial shakldan real inson kapitali shakliga aylanadi. Inson kapitalini to'plash bosqichlarini shunday tushunish bilan insonga investitsiyalar nafaqat shakllanish va to'planishning boshlang'ich bosqichi, balki ushbu jarayonlarning imkoniyatlarini ta'minlash uchun mo'ljallangan manbalardir.

Inson kapitalini to'plashning barcha bosqichlarini ko'rib chiqib shunday xulosaga kelish mumkinki, insonga investitsiyalar nafaqat shakllanish va to'planishning boshlang'ich bosqichi, balki bu jarayonlarning imkoniyatlarini ta'minlaydigan manbalardir.

2.3. Inson kapitalini shakllanishida xorij tajribasi va uning mohiyati

Dastlab, inson kapitali deganda faqat insonning mehnat qobiliyatini - ta'lim va kasbiy mahoratini oshiradigan investitsiyalar yig'indisi tushunilgan. Ammo hozirgi kunga kelib bu tushuncha yanada keng va muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, u iste'mol xarajatlarini o'z ichiga oladi - oilalarning oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat uchun xarajatlari, shuningdek, ushbu maqsadlar uchun davlat xarajatlarini ham kiritgan.

Inson kapitali – bu iqtisodiy rivojlanishning jamiyat va oila taraqqiyotining intensiv ishlab chiqaruvchi omili, shu jumladan ishchi kuchining bilimi, intellektual va boshqaruv mehnati vositalari, atrof-muhit va mehnat faoliyati inson kapitalining samarali rivojlanish omili sifatida juda muhim hisoblanadi.

Inson va uning qobiliyatlari, bilim, malakasi har qanday jamiyat farovonligi va davlat iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omiliga aylangan. Bugungi kunda O'zbekistonda ham inson kapitali, shubhasiz, ijtimoiy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki inson kapitalini rivojlantirish — innovatsion iqtisodiyot, bilimlar iqtisodiyoti, investitsiyalar, global axborot tizimlari, eng yangi texnologiyalar va biznesning yangi shakllarini rivojlantirishning zarur sharti sanaladi.

Dunyo tajribasi va amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, aynan inson kapitaliga investitsiya yo'naltirishni ustuvor vazifa sifatida tanlagan mamlakatlar yuksak taraqqiyotga erishmoqda. Chunonchi, rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Inson kapitali, ya'ni insonlar va ularning bilimlari, ko'mnikma va mahoratlari, dunyo tajribasida ahamiyatli bo'lgan bir tuzilmadir. Inson kapitali millatlar o'rtasidagi qarashlarni yaratishda vaqtincha tatbiq etishda insonlar va ularga o'xshash tomonlar orasidagi farqni aniqlashda muhim ro'l o'ynaydi. Inson kapitali, insonlarni oila, bilim, san'at va texnologiyalarning rivojlanishi inson kapitalini kuchli mujassamlashtiradi. Inson kapitali dunyoda iqtisodiy taraqqiyot uchun muhim unsur hisoblanadi.

Inson kapitali nazariyasi institutsional nazariya, neoklassik nazariya, neokeynschilik va boshqa xususiy iqtisodiy nazariyalarning yutuqlariga asoslanadi. Uning paydo bo'lishi iqtisodiy va tegishli fanlarning real iqtisodiyot va hayotga bo'lgan talabga javobi edi. Jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanish sur'ati va sifati bo'yicha insonning roli va uning intellektual faoliyatining to'plangan natijalarini chuqur tushunish muammosi paydo bo'ldi. Inson kapitali nazariyasini yaratishga turtki bo'lib, klassik o'sish omillari asosidagi hisob-kitoblardan yuqori bo'lgan dunyoning rivojlangan mamlakatlari iqtisodiyotining o'sishi haqidagi statistik ma'lumotlar bo'ldi. Zamonaviy sharoitda rivojlanish va o'sishning real jarayonlarini tahlil qilish inson kapitalining zamonaviy iqtisodiyot va jamiyat rivojlanishining asosiy ishlab chiqarish va ijtimoiy omili sifatida shakllanishiga olib keldi.

Inson kapitalining zamonaviy nazariyasi rivojiga T.Shults, G.Bekker, E.Denison, R.Solou J. Kendrik, S.Kuznets, S.Fabrikant, I.Fisher, R. Lukas va boshqa iqtisodchilar, sotsiologlar va tarixchilar hissa qo'shgan.

Jeykop Minser birinchi marta 1958-yilda Inson kapitaliga sarmoya kiritish va daromadning shaxsiy taqsimoti nomli maqolasida inson kapitali atamasini kiritgan.

S.Fisher inson kapitaliga quyidagi ta'rifni bergan: "Inson kapitali - bu shaxsda mujassamlangan daromad olish qobiliyatining o'lchovidir. HC tug'ma qobiliyat va iste'dodni, shuningdek, ta'lim va o'rnatilgan malakalarni o'z ichiga oladi. Hozirgi vaqtda ushbu ta'rifni tor ma'noda HC ta'rif deb hisoblash mumkin.

va Gari BekkerSimon Kuznets rivojlangan mamlakatlar tajribasini rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan qo'llashdagi cheklovlar orasida birinchi o'ringa jismoniy kapital va inson kapitalining boshlang'ich salohiyatini qo'ydi. Uning fikricha inson kapitalini rivojlantirish aholi turmush darajasini yaxshilanishiga olib keladi. Simon Kuznets ilg'or mamlakatlarning to'plangan tajribasini muvaffaqiyatli qo'llashni belgilovchi omillar orasida dastlabki to'plangan inson kapitalining etarililigini birinchi o'ringa qo'ydi. To'plangan inson kapitalining yuqori darajasi va sifati institutsional islohotlarni jadal amalga oshirish, davlatni o'zgartirish, ishlab chiqarishni texnologik yangilash, iqtisodiyotni bozor o'zgartirishlari va hokazolarni aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotning o'sishi hamda ishlab chiqarish darajasi va sifatini yaxshilash uchun zarur deb hisoblaydi.

Amerikalik iqtisodchi Edvard Danison iqtisodiy o'sish omillari tasnifini ishlab chiqdi. U tanlagan 23 ta omildan 4 tasi mehnatga, 4 tasi kapitalga, 1 tasi yerga, 14 tasi fan-texnika taraqqiyotining hissasini tavsiflaydi. Uning fikricha iqtisodiy o'sish sarflangan omillar soni bilan emas, balki ularning sifati va shu sifatning o'sishi bilan belgilanadi. Birinchi o'ringa Denison ishchi kuchi sifatini qo'ydi. 1929-82-yillardagi AQSh iqtisodiy o'sishi tahlilida Denison bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot (mehnat unumdorligi) o'sishining hal qiluvchi omili inson

kapitalining eng muhim tarkibiy qismi bo'lgan ta'limdir, degan xulosaga keldi.

Inson kapitali (HC) tushunchasi 1964-yilda amerikalik iqtisodchi Teodor Shults. T.Shults inson kapitali nazariyasi rivojlanishining dastlabki bosqichida shakllanishiga, uning ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilinishi va ommalashishiga ulkan hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib ishlab chiqarish omili sifatida inson kapitali tushunchasini kiritdi va u inson kapitalining sanoat va postindustrial iqtisodiyotning asosiy dvigateli va poydevori sifatidagi rolini tushunish uchun juda ko'p ish qildi. Shults odamlarning mehnat qobiliyatini to'plash, ularning jamiyatdagi samarali ijodiy faolligi, sog'lig'ini saqlash va hokazolarni shaxsga qo'yiladigan mablag'larning asosiy natijasi deb hisoblagan. U inson kapitali ishlab chiqarish xarakterining zaruriy xususiyatlariga ega deb hisoblagan. Shultsning fikriga ko'ra, jamiyatda ishlab chiqarilgan jami mahsulotning 1/4 qismi emas, balki 20-asrning takror ishlab chiqarish nazariyalarida ko'rsatilganidek inson kapitalini to'plash uchun sarflanadi. tomonidan 1961-yilda nashr etilgan nashrda paydo bo'ldi

Inson kapitali (HC) nazariyasi asoslarini yaratgani uchun 1979-yilda Teodor Shults va 1992-yilda Gari Bekker iqtisod bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'lishdi. U 1971-yilda iqtisod bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan Saymon Kuznetsning "Inson kapitali nazariyasi"ni yaratishga katta hissa qo'shgan.

G.Bekker birinchi bo'lib korxonaning inson kapitalini shaxsning ko'nikma, bilim va ko'nikmalar yig'indisi sifatida belgilab berdi. Ularga sarmoya sifatida Bekker asosan ta'lim va o'qitish xarajatlarini hisobga oldi. Bekker ta'limning iqtisodiy samaradorligini birinchi navbatda, ishchining o'zi uchun baholadi. Oliy ta'limdan qo'shimcha daromadlarni quyidagicha belgilagan: kollejni bitirganlarning daromadidan o'rta umumiy ma'lumotga ega bo'lgan ishchilarning daromadlarini chegirib tashladi, ta'lim xarajatlari ham to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar, ham imkoniyat xarajatlari - o'qitish davomida yo'qolgan daromadlar deb hisobladi. G.Bekker ta'limga qo'yilgan sarmoyaning rentabilligini-

yillik foydaning taxminan 12-14 foizini olgan xolda daromadning xarajatlarga nisbati sifatida baholadi.

1992-yilda Chikago universitetining iqtisod va sotsiologiya professori G. S. Bekker iqtisod bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi: "Bekkerning asosiy kitoblari "Diskriminatsiya iqtisodiyoti", "Inson kapitali", "Oila haqida risola" inson kapitali nazariyasining turli jihatlariga bag'ishlangan.

Bekker inson kapitali nazariyasi doirasida shaxsiy daromadlarning taqsimoti tuzilishini, ularning yosh dinamikasini, erkak va ayol mehnatiga haq to'lashdagi tengsizlikni va hokazolarni o'rgandi. Ta'lim daromadlar va xodimlar, ish beruvchilar va umuman davlatni oshirish uchun asos deb hisobladi. Natijada siyosatchilar, moliyachilar va tadbirkorlar ta'limga sarmoya kiritishni daromad keltiruvchi istiqbolli sarmoya sifatida ko'ra boshlagan.

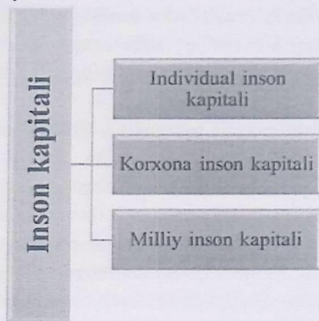
Tadqiqot metodologiyasi. Inson kapitali - bu odamlar o'z hayot davomida sarmoya kiritadigan va to'playdigan, jamiyatning foydalidir. a'zosi sifatida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va sog'liqdir. Oziqlanish, sog'liqni saqlash, sifatli ta'lim, yangi ish o'rinlari yaratish va malaka oshirish orqali odamlarga sarmoya kiritish o'ta qashshoqlikka barham berish va ijtimoiy jihatdan yanada yaxlit jamiyat qurish uchun kalit bo'lgan inson kapitalini rivojlantirishga yordam beradi.

Talil va natijalar. 2019-yilgi Jahon taraqqiyot hisobotida (WDR) mehnatning o'zgaruvchan tabiati- mehnat bozorida talab darajasi tez o'zgarib, yangi imkoniyatlar va yangi xavflarni yuzaga keltirmoqda. Inson kapitalini rivojlantirmasdan turib, mamlakatlar aholining barcha qatlamlari uchun barqaror iqtisodiy o'sishga erisha olmasligi, kelajakdagi yuqori malakali ish o'rinlariga tayyor bo'lgan ishchilar kontingentini tayyorlay olmasligi yoki ushbu sohada samarali raqobatlasha olmasligi haqida ko'plab dalillar mavjud. Iqtisodiy o'sish uchun ham inson kapitalini rivojlantirish hozirgi kunda muhim ahamiyatga ega. Ammo inson kapitalini rivojlantirish uchun ham aholi bunga tayyor bo'lishi zarur, chunki bir insonga o'qishi uchun, o'z kapitali salohiyatini oshirishi uchun ota onasi tomonidan yoki davlat

tomonidan sarmoya kiritilsa lekin, bunga u inson ruhan, jismonan tayyor bo'lmasa bu sarmoya o'z kuchini va samarasini yoqotadi va bu investitsiya bekor sarflangan bo'ladi. Shuning uchun aholi bunga tayyor bo'lishi juda muhim.

Kontingent-muayyan munosabatlar bo'yicha bir xil guruh, toifani tashkil etuvchi kishilar guruhi.

Inson kapitali indeksi Jahon banki tomonidan tayyorlangan-yillik o'lchovdir. Indeks fuqarolarning iqtisodiy va kasbiy salohiyatini safarbar etishda qaysi davlatlar eng yaxshi ekanini, har bir mamlakat ta'lim va sog'liqni saqlash etishmasligi tufayli qancha kapital yo'qotishini o'lchaydi.

2.1-Rasm. Inson kapitalining innovatsion iqtisodiyotni, bilimlar iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy omili va tasnifi

Inson kapitali indeksi (HCI) ma'lumotlar bazasi Inson kapitali indeksining har bir tarkibiy qismi bo'yicha, shuningdek, jins bo'yicha ajratilgan umumiy indeks uchun mamlakat darajasidagi ma'lumotlarni taqdim etadi. Indeks bugungi kunda tug'ilgan bolaning sog'lig'i yomonligi va yomon ahvolda bo'lish xavfini hisobga olgan holda 18 yoshga to'lishi mumkin bo'lgan inson kapitali miqdorini o'lchaydi.

So'nggi 25-yil ichida insoniyat taraqqiyotida misli ko'rilmagan yutuqlarga qaramay, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda muhim muammolar saqlanib qolmoqda.

Ko'pina mamlakatlar ta'lim sohasida inqirozni boshlab kechirmoqda, bu esa ularning iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, ba'zi mamlakatlardagi bolalar ta'lim olish bo'yicha bir xil yoshdagi boshqa mamlakatlardagilarga tengdoshlaridan bir necha-yil orqada. Ko'pchilik bolalar maktabdan tashlab ketishga majbur bo'lmoqda bunga asosiy sabab pandemiya hisoblanadi va bu inson kapitali rivojiga salbiy ta'sirini yanada kuchaytirmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi sog'liqni saqlashga har-yil o'z mablag'laridan 500 milliard dollar, ya'ni har bir kishi uchun 80 dollardan ko'proq mablag' sarflaydi, eng og'ir yukni aholining eng kambag'al qatlamlari ko'taradi.

Jahon banki guruhi tomonidan 2018-yil oktabr oyida e'lon qilingan va 2020-yilda yangilangan Inson kapitali indeksi tahlilining (HCI) birinchi nashriga ko'ra, bugungi kunda tug'ilgan bolalarning qariyb 60 foizi mehnat unumdorligining yarmiga teng Beqarorlik va iqlimdagi tez global o'zgarishlar sharoitida inson kapitali taqchilligi xavfli darajada oshib bormoqda. Qarama-qarshiliklar va pandemiyalar inson kapitaliga halokatli ta'sir ko'rsatishi, odamlarning hayotiga zomin bo'lishi, tirikchilik vositalarini yo'q qilishi, ovqatlanishni yomonlashishi va asosiy sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlarini buzishi mumkin. Bu ta'sirlar ko'p odamlarning hayoti davomida saqlanib, ularning mahsuldorligini pasaytiradi. Shunga qaramay, odamlarga sarmoyakiritish ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Ayni paytda, inson kapitalining tez o'zgarishiga, masalan, Singapur, Koreya Respublikasi va Irlandiya kabi mamlakatlarda va dunyodagi eng qashshoq mamlakatlarning ajoyib muvaffaqiyatlariga ko'plab misollar mavjud. Ushbu mamlakatlar inson kapitaliga sezilarli darajada investitsiya kiritgan va yuqori natijalarga erishgan va hozirgi kunda bu mamlakatlar eng rivojlangan va kerakli natijaga erisha olgan mamlakatlar qatorida yuqorini o'rini egallaydi.

Nazorat uchun testlar

1. Inson kapitali iqtisodiyotining qanday turlari mavjud?

- a) Umumiy inson kapitali
- b) Maxsus inson kapitali
- c) Inson kapitalining to'planishi
- d) yuqoridagilarning barchasi

2. Umumiy inson kapitali nima?

- a) Umumiy ta'lim va malakaga asoslangan inson kapitali
- b) kasbiy tayyorgarlik va malakalarga asoslangan inson kapitali
- c) ishchi kuchining umumiy unumdorligini oshiradigan inson kapitali
- d) yuqoridagilarning barchasi

3. Maxsus inson kapitali nima?

- a) Muayyan sohadagi ta'lim va ko'nikmalarga asoslangan inson kapitali
- b) Muayyan kasb bo'yicha bilim va ko'nikmalarga asoslangan inson kapitali
- c) Muayyan biznesdagi ta'lim va ko'nikmalarga asoslangan inson kapitali
- d) yuqoridagilarning barchasi

4. Inson kapitalining to'planishi nima?

- a) shaxslarning bilim va malaka darajasini oshirish jarayoni
- b) korxonalar o'z xodimlarining bilim va malaka darajasini oshirish jarayoni
- c) mamlakatning umumiy ta'lim va malaka darajasini oshirish jarayoni
- d) yuqoridagilarning barchasi

5. Inson kapitali iqtisodiyotining qanday shakllari mavjud?

- a) ta'lim
- b) salomatlik
- c) tajriba
- d) yuqoridagilarning barchasi

6. Ta'lim inson kapitalining qaysi shaklini ifodalaydi?

- a) bilim va malakalarni egallash

b) maktab ta'limi

v) kasbiy tayyorgarlik

d) yuqoridagilarning barchasi

7. Salomatlik inson kapitalining qaysi shaklini ifodalaydi?

a) Jismoniy salomatlik

b) ruhiy salomatlik

c) sog'lom turmush tarzi

d) yuqoridagilarning barchasi

8. Tajriba inson kapitalining qaysi shaklini ifodalaydi?

a) ish tajribasi

b) kasbiy tajriba

c) Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish

d) yuqoridagilarning barchasi

9. Inson kapitali iqtisodiyotining iqtisodiy oqibatlari qanday?

a) ishchi kuchi samaradorligini oshiradi

b) innovatsiyalarni rag'batlantiradi

c) Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi

d) yuqoridagilarning barchasi

10. Inson kapitali iqtisodiyotining ijtimoiy oqibatlari qanday?

a) qashshoqlikni kamaytiradi

b) Daromadlar tengsizligini kamaytiradi

c) Ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantiradi

d) yuqoridagilarning barchasi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Inson kapitali turlarini tasniflashning ahamiyati
2. Maxsus inson kapitalining mazmun-mohiyati
3. Ijobiy inson kapitalining xususiyatlari
4. Salbiy inson kapitalining xususiyatlari
5. Umumiy inson kapitalining iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati
6. Institutsional kapitalning mazmuni va undan samarali foydalanish yo'llari
7. Tashkilotning inson kapitalining xususiyatlari
8. Millatlararo (global) inson kapitaliga erishish yo'llari

9. *Inson kapitalining shakllanishi va xususiyatlari*

10. *Mamlakatimizda inson kapitalining shakllantirish yo'llari*

III BOB. HALQARO TAJRIBA ASOSIDA INSON KAPITALI IQTISODIYOTI MEZONLARI VA RIVOJLANISH MAQSADLARI

3.1. Inson kapitali me'zonlarini rivojlantirish iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida

3.2. Inson kapitali rivojlanishini baholashning xalqaro uslubiyoti va milliy xususiyatlari

3.3. Innovatsion texnologiyalar asosida inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishni orqali rivojlantirish

3.1. Inson kapitali me'zonlarini rivojlantirish iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida

Raqamli iqtisodiyotining rivojlanishi boshqaruvning yangi turidagi shaxsning o'rni va rolini sezilarli darajada o'zgartirdi. Insonning ko'nikma va qobiliyatlari ijtimoiy ishlab chiqarishda birinchi o'ringa chiqdi. Inson kapitali bugungi kunda kompaniyaning ishlab chiqarish aktivlarining tarkibiy qismlaridan birini anglatadi. Bu nafaqat ma'lum bir shaxs yoki tashkilotga, balki butun mamlakatga daromad manbaigina aylandi.

Bugungi kunda inson kapitalidan samarali foydalanish va rivojlantirish dunyoning ko'plab yetakchi mamlakatlari uchun ustuvor vazifa sifatida ko'rinmoqda. Aynan u hayot sifatini oshirishga shuningdek, milliy iqtisodiyot samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Inson kapitali mamlakat iqtisodiyotida juda muhim rol o'ynaydi. Inson kapitalining rivojlanishi tufayli raqobatbardoshlikni oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish mumkin, uning rivojlanishi iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Inson kapitalini jalb qilmasdan rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tish mumkin emas.

Inson kapitali konsepsiyasi jahon iqtisodiy fanida tushuncha qo'llanmalarga ega bo'lib, u yuqori samaradorlik va insonga sarmoya kiritish muvaffaqiyat omili ekanligini isbotlashga muvaffaq bo'ldi. Buning natijasida bugungi kunda ushbu omilni o'rganishga, ya'ni inson kapitali nazariyasiga bag'ishlangan ko'plab asarlar nashr etildi. Barcha asarlarda "inson kapitali" tushunchasi haqida chuqur tadqiqotlar olib

borildi va xorijiy va mahalliy mualliflarga tegishli zamonaviy iqtisodiy adabiyotlar uni turli xil talqin qilishdi. Biroq shunga qaramay, hali yagona ta'riflari va talqin shakllanmagan.

Odatda, inson kapitali deganda xodimning barcha ishlab chiqarish fazilatlarining yig'indisi tushuniladi. Klassik ta'rif G. Bekkerning ta'rif deb hisoblanadi: "inson kapitali har kimning bilim, ko'nikma va motivatsiya zaxirasidir". Yana bir taniqli iqtisodchi olim Uilyam G. Bournning so'zlariga ko'ra, "inson kapitali – bu odamlarga berilgan va ulardan foydalanish mumkin bo'lgan bilim, ko'nikma, motivatsiya va energiyadan iborat ... tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun". Boshqacha qilib aytganda, inson kapitali "shaxsning ishlab chiqarish qobiliyatlari, uning iste'dodi va bilimidan boshqa narsa emas".

Ben-Poret inson kapitalini "vazifasi jamoat o'lchov birliklarida mehnat xizmatlarini ishlab chiqarish bo'lgan va bu imkoniyatda moddiy kapital vakili sifatida har qanday mashinaga o'xshash fond" deb hisoblaydi.

Shunday qilib, biz inson kapitalining ko'plab ta'riflaridan faqat ba'zilarini ko'rib chiqdik. Bugungi kunga kelib, ushbu konsepsiyaning yagona aniq ta'rif mavjud emas, ammo ularning aksariyati uchun kengaytirilgan talqin qilish prinsipi xosdir: nafaqat amalga oshiriladigan bilim, qobiliyat va ko'nikmalar tushuniladi, balki potensial, ham xodimni tashqi rag'batlantirish, ham ichki yuksalish omilidir.

Inson kapitalining o'ziga xos xususiyati shundagi uning bir vaqtning o'zida ham kapital, ham uning yaratuvchisidir. Darhaqiqat, inson kapitali faqat ijaraga olinishi mumkin (xodimni yollash orqali), shaxsning o'zi sotib olish va sotish obyekti bo'la olmaydi. Natijada, faqat bitta narx bor — insonning inson kapitalini "ijaraga olish" uchun ish haqi.

Inson kapitalini shakllantirish jarayoni ish boshlashdan oldin shaxsni tarbiyalash va o'qitishning uzoq davrida amalga oshiriladi. Xodimning mehnat faoliyati davomida inson kapitali nafaqat eskirmaydi, balki amaliy tajriba orttirish, malaka oshirish orqali boyitiladi, bu asosan mehnat davrining birinchi yarmida sodir bo'ladi.

Mehnat hayoti davomida uzluksiz ta'limning muhimligini anglash jamiyat taraqqiyoti va millat boyligini yaratishning zaruriy elementi. Inson kapitalini shakllantirish jarayonidir.

Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishi turli davrlarda xil intensivlik bilan davom etadigan va uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarga ham, investitsiya manbalariga ham bog'liq bo'lgan doimiy jarayondir.

Zamonaviy korxonalarda korxona faoliyatiga turli xil ta'sir kuchlariga ega bo'lgan, ammo bir xil darajada muhim rol o'ynaydigan ichki va tashqi omillar tufayli inson kapitalini shakllantirishning bir necha jihatlar mavjud. Jamiyatning rivojlanishi va o'z navbatida rivojlanishini rag'batlantiradigan, cheklaydigan va o'z navbatida belgilaydigan uchta asosiy omilni ajratib ko'rsatish kerak.

Asosiy rag'batlantiruvchi omillar menejment turi, kompaniyaning rivojlantirishning strategik maqsadlari va kompaniyaning samaralar kadrlar siyosati hisoblanadi.

Chekllovchi omillar:

- ish beruvchining korxona faoliyati samaradorligi va rivojlanishini ta'minlash uchun inson kapitalining roli va ahamiyatini tushunmasligi;
- korxonaning moliyaviy imkoniyatlarining cheklanganligi va etishmasligi;

- eskirgan texnologiyalardan foydalanish.

Zamonaviy sharoitda milliy innovatsion tizimning mazmuni va dinamikasini rivojlantirishda inson kapitalining rolini oshirish g'oyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sanoat ishlab chiqarishini innovatsion asosda tashkil etish innovatsion loyihalar va dasturlarni investitsiyalash, innovatsion mahsulotlar va uning marketingi, texnologiyalar transferi, intellektual mulkni himoya qilish sohasida tadbirkorlikni innovatsion boshqarish bo'yicha ko'plab mutaxassislarni talab qiladi. Yangi texnologik jarayonlarda band bo'lgan ishchilar va ushbu jarayonlarni boshqarishga qodir yuqori malakali kadrlar sonining o'sishi sanoat iqtisodiyotining innovatsion yo'naltirilgan rivojlanishini shakllantirishning muhim mezonlaridan biridir.

Bozor iqtisodiyotining zamonaviy sharoitlari sharoitida inson kapitalining shakllanishi yangi xususiyatlarga ega bo'ladi, xususan:

1) ta'limning uzluksizligi va inson ishlab chiqarish faoliyati bilan uzviy bog'liqligi (butun ish davrida);

2) yangi nou-xau yaratish uchun to'plangan bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash qobiliyati;

3) innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish nafaqat individual xodimlarning, balki korxonalar, firmalar va tashkilotlarning butun jamoalarining uzluksiz o'qitish va ijodiy elementlarning talablarini belgilaydi.

Investitsiyalar inson kapitalini shakllantirishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Ular inson salohiyatini shakllantirish va amalga oshirishga qaratilgan investitsiyalar to'plamini ifodalaydi. Investitsiyalar hisobiga inson kapitali darajasining oshishi jismoniy shaxslarning daromadlarini yoki firmalarning daromadlarini oshiradi va iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Inson kapitalini shakllantirishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va ushbu yo'nalishdagi muayyan muammolarni bartaraf etish uchun kompaniya inson kapitaliga investitsiya dasturlarini amalga oshirishi kerak. Ko'pincha inson kapitaliga investitsiyalar uchta asosiy guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga ta'lim xarajatlari kiradi. Bu umumiy va maxsus ta'lim, rasmiy va norasmiy ta'lim, ish joyidagi o'qitish xarajatlari.

Ikkinchi guruhga sog'liqni saqlash xarajatlari kiradi: insonning jismoniy va ruhiy salomatligi. Bularga kasalliklarning oldini olish, tibbiy yordam, parhez ovqatlanish va uy-joy sharoitlarini yaxshilash xarajatlari kiradi.

Uchinchi guruhga harakatchanlik xarajatlari kiradi, buning natijasida odam mehnat unumdorligi past bo'lgan joydan nisbatan yuqori bo'lgan joylarga ko'chib o'tadi, ishsizlik bartaraf etiladi.

Inson kapitalini shakllantirish va undan foydalanish sohasidagi investitsiya siyosatining natijalari inson kapitalini boshqarish mexanizmining samaradorligini ko'rsatadi. Umuman olganda, inson kapitalini boshqarish mexanizmini uch darajaga bo'lish mumkin: makro

daraja, mikro daraja, individual daraja. Taqdim etilgan darajalarning har biri davlat, korxona va shaxsning o'zi (shaxsiy investitsiyalar) investitsiyalari yordamida shakllantiriladi. Inson kapitalini shakllantirish va boshqarishni turli manbalardan investitsiyalar orqali ajratish bozorning raqobatbardosh talablariga javob beradi va omillarning o'zaro ta'sirini kuchaytiruvchi effekti yordamida yuqori malakali inson kapitalini olish imkonini beradi.

Iqtisodiy rivojlanishning investitsiya va innovatsion modelini amalga oshirish O'zbekiston sanoat sektorining kadrlar salohiyatini tarkibi va sifatiga yangi talablarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu biroz vaqt talab qiladi va bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Shunga ko'ra, ishlab chiqarishning sanoat sohasidagi xodimlarga qo'yiladigan talablar asta-sekin o'zgarishi kerak, garchi ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar biroz oldinga siljigan bo'lsa.

Korxonada inson kapitalini boshqarish samaradorligini oshirish tizimi uchun xodimning egallab turgan lavozimiga muvofiqlik standartlari ishlab chiqilishi kerak.

Agar mutaxassis standartlarga muvofiq egallab turgan lavozimiga mos kelmasa, u mustaqil ravishda kasbiy o'sish yo'llarini tanlaydi va ularga aniq rioya qiladi. Agar mutaxassisning malakasi uzoq vaqt davomida o'smagan bo'lsa, u lavozimidan chetlashtiriladi.

Mutaxassis lavozimidan chetlatish texnologik jarayonga zarur yetkazmasligini ta'minlash uchun tashkilotning shaxsiy kartalarini siyosatiga asoslanib, kelajak uchun kadrlarni rivojlantirish strategiyasini yaratish muhimdir, zero unda zaxira mutaxassislarini tayyorlash uchun ma'lum resurslar bo'lishi kerak.

Shunday qilib, inson kapitalini shakllantirish va boshqarishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish quyidagi xulosaga chiqarishga imkon beradi:

- inson kapitalining shakllanishi insonning mehnat faolligi boshlanishidan oldin boshlanadi va uzoq vaqt davom etadi;

– inson kapitalini shakllantirish jarayonida ko‘plab to‘siqlar yuzaga keladi, ularni yengib o‘tish yoki oldini olish korxonaga raqobatbardosh mavqeyini va foydasini oshirishga imkon beradi;

– korxona faoliyatining zamonaviy sharoitida inson kapitalini shakllantirish va undan foydalanish iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy talablariga javob beradigan yuqori malakali inson kapitalini olish uchun harakatlantiruvchi kuch bo‘lgan investitsiyalarsiz mumkin emas;

– inson kapitalini boshqarishning aniq shakllangan mexanizmi va siyosatisiz korxonaning yuksak yutuqlari va natijalariga erishish deyarli mumkin emas.

Inson kapitali bugungi kunda nafaqat iqtisodiyotni, balki butun ijtimoiy-siyosiy tizimni va birinchi navbatda jamiyat, oila, shaxsning o‘zi, bilim, mehnat resurslari, fan, ta‘lim rivojlanishining intensiv omilidir. Aynan inson kapitali ularning samarali ishlashi va rivojlanish darajasini, xavfsizligini va hayot sifatini yaxshilashni belgilaydi va ta‘minlaydi. Shu sababli, davlatning faol aralashuvi va inson kapitalidan foydalanish va shakllantirish samaradorligini oshirish va oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni qabul qilish zarur.

3.2. Inson kapitali rivojlanishini baholashning xalqaro uslubiyoti va milliy xususiyatlari

Hozirgi vaqtda inson kapitalini rivojlantirishda unga tasir etuvchi bir qator omillar mavjuddir. Shu nuqtai nazardan biz inson kapitaliga omillar ta‘sirini quyidagi guruhlab bo‘lib o‘rgandik:

1. Inson kapitali barqaror rivojlanishga erishishning muhim omili sifatida ilmiy tadqiqotlar doimo markazida bo‘lib kelmoqda. O‘zbekistonda barqaror va inklyuziv iqtisodiy o‘sishga inson kapitalini yaxshilash asosida erishish mumkin. Iqtisodiy taraqqiyot va har bir insonning turmush farovonligi inson kapitaliga bevosita bog‘liq. Har qanday resurs singari inson kapitali ko‘payishi va qadrsizlanishi mumkin. Iqtisodiy adabiyotda inson kapitali tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ommalasha boshladi. Shu bilan bir qatorda inson kapitalini ilmiy jihatdan tadqiq etish va uning qiymatini aniqlash

murakkabligi sababli inson kapitalini baholashning umumqabul qilingan, yagona uslubiyoti shakllanmagan. Inson kapitalini baholash uslubiyotidagi farqlar ushbu muammoni ilmiy-uslubiy jihatdan tadqiqotlash zaruriyati va dolzarbligini yanada oshiradi.

2. Inson kapitali tushunchasi ilk bor 1958-yilda AQSh iqtisodchisi Jeykob Minser tomonidan qo'llanilgan bo'lsa, XX asrning 60-yillarida iqtisodchi olimlar Teodor Shuls va Garri Bekkerlar tomonidan inson kapitali konsepsiyalari ishlab chiqildi. Inson kapitali nazariyasi sohasida ulkan, olamshumul ilmiy ishlari uchun 1979-yilda Teodor Shuls, 1992-yilda Garri Bekker, 1998-yilda Amartya Kumar Sen, 2019-yilda Abxidjit Banerdji, Ester Dyuflo va Maykl Kremerlar iqtisodiy sohasida Nobel mukofotiga sazovor bo'lishdi.

3. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat milliy boylik tarkibida inson kapitalining o'sib borishiga olib kelsa-da, ayrim mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich pasayib borishi mumkin. Ushbu holat aholining global qarilish borishi, ish haqi miqdori sur'atining sekin o'sishi, texnologiyalarga nisbatan mehnat omiliga ustuvorlik berilishi kabi omillar bilan bog'liq. Jahon bankining 2021-yildagi Global farovonlik to'g'risidagi hisobotida keltirilishicha jahon boyligining 64 foizi (1152 trln. doll.) inson kapitaliga hissasiga to'g'ri keladi⁴.

4. Brand Finance Global Intangible Finance Tracker (GIFT™) tadqiqotlari ko'rsatishicha, dunyoning yirik transmilliy kompaniyalar ixtiyoridagi aktivlar tarkibida inson kapitali bilan bog'liq nomoddiy aktivlar ulushi ortib bormoqda va ularning qiymati 2022-yilda 57 trln. dollarni tashkil etdi. GIFT™ hisobotlarida nomoddiy aktivlar jismoniy qiymatga ega bo'lmagan nomonetar aktivlar sifatida keltiriladi. Ushbu aktivlarni huquqlar (ijara shartnomalari, bitimlar, kelishuvlar), kasbiy ta'lim (ishchi kuchini o'qitish, malakasini oshirish) va intellektual mulk (mahsulot nomi, patentlar, mualliflik huquqi) kabi umumlashtiruvchi guruhlariga ajratish mumkin. Jahon fond bozorlarining 48 foizi nomoddiy aktivlar hissasiga to'g'ri kelgani holda AQShda nomoddiy aktivlar qiymati 1975-yilda S&P 500 qiymatining 17 foizini tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2022-yilga kelib 90 foizga oshirib yengilashgan⁵.

5. Jahon iqtisodiy forumi Garvard universiteti va Mercer Human Resource Consulting xalqaro konsalting kompaniyasi bilan hamkorlikda 2013-yildan boshlab Inson kapitalini rivojlantirish indeksini e'lon qilishni boshladi. Jahon iqtisodiy forumi mutaxassislari fikricha, "...inson kapitali global iqtisodiy tizimda ne'matlar yaratish imkonini beruvchi bilim va ko'nikmalarga ega insonlardir". Jahon banki 2018-yildan boshlab xalqaro miqyosda mamlakatlarning Inson kapitali indeksi (The Human Capital Index)ni tuzishni boshladi. 2022-yilning fevral oyi holatiga ko'ra ushbu reytingda 83 ta mamlakatlar qatnashgan. Minser nazariyasidan farqli o'laroq indeks mualliflari fikricha inson kapitalini o'lchashda "ta'lim olish" bilan bog'liq-yillar soni emas, balki real kasbiy malaka egallash imkonini beruvchi "ko'nikmalar" muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Aksariyat hollarda ayrim mamlakatlar amaliyotida "ta'lim olish"-yillari rasmiy mazmunga ega bo'lib bitiruvchilar malaka ko'nikmalarini to'liq egallamasliklari riski yuqoriligicha qolmoqda.

Inson kapitali indeksi bolaning tug'ilishdan 18 yoshga to'lguniga qadar rivojlanishini tahlil etadi. Ushbu tahlil bolaning 5 yoshgacha yashash ehtimoli, ta'lim sifati bilan bog'liq tuzatishlarni hisobga olgan boshlang'ich va o'rta maktabda ta'lim olish davomiyligi, 5 yoshgacha o'sishdan to'xtab qolishi hamda 15 yoshlilarning 60 yoshgacha yashash ehtimoli kabi guruh ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Indeks shkalasi 0 dan 1 gacha oraliqda hisoblanadi va 1 inson kapitalini rivojlantirishning maksimal imkoniyatini anglatadi.

Inson kapitali indeksi ta'lim va sog'liqni saqlashning ishchilarning mehnat unumdorligiga qo'shgan hissasini ifodalaydi. Inson kapitali indeksi O'zbekistonda 18 yoshdagi o'quvchi o'z salohiyatini 62 foizga erishganligini bildiradi, amalda ta'lim sifati e'tiborga olinsa ular ta'lim dasturini 9,1-yilda bajaradi. Maktab ta'limida 2,9-yilga oqsash maktab ta'limi sifatini yaxshilash zururligini ko'rsatadi. O'zbekistonda jon boshiga ta'limga sarflanadigan xarajatlarning mintaqalar bo'yicha taqsimlanishi keskin farqlanadi. Ta'lim tizimiga sarflanadigan xarajatlarning 63% o'rta ta'limga, maktabgacha ta'lim 21 %, oliy ta'limga 10% va o'rta-maxsus ta'limga

4% yo'naltiriladi. Ta'limdagi islohotlar ta'lim sifatini va o'qish tenglikni ta'minlashi kerak.

3.1-Jadval

Inson kapitali indeksi, 2020-yil

№	Ko'rsatkichlar	Shvetsariya	Xitoy	Qozog'iston	Rossiya	O'zbekiston	Sudan
1	Bolaning besh yoshgacha bo'lgan ehtimoli, %	1,0	0,99	0,99	0,99	0,98	0,94
2	Maktabda ta'lim olish davomiyligi, -yil	13,3	13,1	13,6	13,7	12,0	7,1
3	Test natijalari, yuqori ball - 625, past ball - 300	515	441	416	498	474	380
4	Ta'lim sifati bilan bog'liq tuzatishlarni hisobga olgan holda maktabda ta'lim olish davomiyligi, -yil	10,9	9,3	9,1	10,9	9,1	4,3
5	15 yoshlilarning 60 yoshgacha yashash ehtimoli, %	0,95	0,93	0,84	0,82	0,87	0,75
6	5 yoshgacha o'sishdan to'xtab qolganlar ulushi, %	-	0,92	0,92	-	0,89	0,62
7	Inson kapitali indeksi	0,76	0,65	0,63	0,68	0,62	0,32

Jahon bankining 2020-yilda e'lon qilgan so'nggi reytingida Singapur 0,88 ball bilan birinchi o'rinni, Niger 0,29 ball bilan oxirgi o'rinni egallagan. O'zbekiston ushbu reytingda ilk marta qatnashib 0,62 ball bilan 54 o'rinni egalladi. 1-jadval ma'lumotlari ko'rsatishicha Inson kapitali indeksi bo'yicha mamlakatimiz ko'rsatkichlari ta'lim sifati bilan bog'liq tuzatishlarni hisobga olgan holda maktabda ta'lim davomiyligi kabi ko'rsatkichlar bo'yicha ortda qolayotganligini ko'rsatish mumkin. Ushbu holat ta'lim olish davomida shakllanishi lozim bo'lgan ko'nikmalarini rivojlantirishda nazariya va amaliyot o'rtasida bog'liqlikni ta'minlashni taqozo etadi.

6. Inson kapitalini baholashning navbatdagi uslubiyati BMT Taraqqiyot dasturiga tegishli bo'lib, salomatlik, ta'lim va daromad tizimini qamrab oluvchi ko'rsatkichlar asosida hisoblanadigan Inson taraqqiyoti indeksi hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksi integral ko'rsatkich bo'lib, u 0 dan 1 gacha miqyosda o'zgaradi. Maksimal darajadagi 1 ko'rsatkichi ideal mamlakatdagi holatni ifodalab, jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM (xarid qobiliyati pariteti bo'yicha)-yiliga 40000 doll.dan kam bo'lmagan, kutilayotgan umr davomiyligi (sog'liqni saqlash holati ko'rsatkichi) 85-yil, katta yoshdagi aholining 100 % savodxonligiga erishilgan bo'ladi.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasining vujudga kelishiga 1998-yilgi Nobel mukofoti laureati Amartya Kumar Sen va pokistonlik mashhur iqtisodchi Mahbub ul-Haq katta hissa qo'shishdi. Bir necha o'n-yil davomida Inson taraqqiyoti konsepsiyasi nazariya va jamiyat rivojlanishining kompleks modeliga aylandi. A.Sen rivojlanish jarayonini moddiy yoki iqtisodiy farovonlikning ortishi nuqtai nazaridan va inson imkoniyatlarini kengaytirish jarayoni sifatida tahlil etdi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, jamiyatdagi turmush darajasini daromadlarning o'rtacha darajasiga qarab emas, balki odamlarning o'zlari munosib, deb hisoblagan hayot kechirishlari uchun mavjud imkoniyatlari bo'yicha baholash lozim. A. Sen konsepsiyasida rivojlanish markazida inson bo'lgan jarayon sifatida qaraladi

O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida Inson taraqqiyoti indeksiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan vazifalar belgilaganini ta'kidlash lozim. Bu aholi jon boshiga o'rtacha daromadni 1,6 baravar oshirish (Taraqqiyot strategiyasining 21-maqsadi), maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasini 80 foizgacha (38-maqsad), oliy ta'lim bilan – 50 foizgacha oshirish (46-maqsad), tibbiy xizmat sifatini oshirish (55-64-maqсадlar)ga taalluqlidir. Taraqqiyot strategiyasidagi ushbu maqsadli ko'rsatkichlarni amalga oshirish Inson taraqqiyoti indeksini 0,726 dan 0,820 gacha oshirish hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2 iyundagi "O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi o'rinni yaxshilash hamda davlat organlari va tashkilotlarida ular bilan tizimli

ishlashning yangi mexanizmini joriy qilish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq, O'zbekistonning "Inson taraqqiyoti yuqori bo'lgan mamlakatlar" toifasidan "Inson taraqqiyoti juda yuqori bo'lgan mamlakatlar" toifasiga o'tishini ta'minlaydi.

3.2-jadval

O'zbekistonda inson taraqqiyoti indeksining o'zgarishi

Yillar	Tug'ilganda kutilayotgan umr davomiyligi,- yil	O'rta ta'lim olish davomiyligi,- yil	Kutlayotgan ta'lim olish davomiyligi,- yil	Jon boshiga milliy daromad, doll. (VHQ, 2017 y.)	Inson taraqqiyoti indeksi
2000	65,7	10,0	10,8	2741	0,607
2005	67,5	10,5	11,5	3493	0,639
2010	69,2	11,0	11,5	4943	0,673
2015	70,5	11,4	11,8	6485	0,701
2016	70,8	11,7	11,9	6726	0,709
2017	71,0	11,7	12,1	6974	0,715
2018	71,1	11,8	12,3	7303	0,720
2019	71,3	11,9	12,5	7499	0,726
2020	70,3	11,9	12,5	7512	0,721
2021	70,9	11,9	12,5	7917	0,727

Inson taraqqiyoti indeksi ko'rsatkichlari tahlili ko'rsatishicha ta'lim inson taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda kutilayotgan ta'lim olish davomiyligi ko'rsatkichi 2000-2021-yillarda 10,8-yildan 12,5-yilga qadar ortib borgan. Shu bilan birga ushbu ko'rsatkich dunyoning o'rtacha ko'rsatkichidan 0,3-yilga, yuqori indeksga ega guruhning o'rtachasidan 1,7-yilga, juda yuqori indeksga ega mamlakatlar guruhining o'rtacha ko'rsatkichidan esa 4-yilga ortda qolmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida tizimli islohotlar davom ettirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining qabul qilgan yangi Konstitutsiyasida davlat barcha uchun ta'lim olish huquqinigina emas, balki uzluksiz ta'limni rivojlantirish kafolatlangan. Shuningdek, majburiy umumiy o'rta ta'lim joriy etilishi nazarda tutilgan bo'lib, maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat tomonidan nazorat qilinadi. 2016-yilgacha O'zbekistonda 3-6 yoshli bolalarning 26 foizigina maktabgacha ta'lim bilan qamrab olingan bo'lib, aksariyat ota-onalar maktabgacha ta'lim masalasiga befarqlik bilan munosabatda bo'lishgan. 2017-2022-yillarda xususiy sektorning ta'lim tizimida faolligini oshirishga qaratilgan siyosat, uzoq tumanlarda oilaviy bolalar bog'chalarini tashkil etish oqibatida bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrov darajasi 2017-yildagi 25,4 foizdan 2023-yilda 72 foizga qadar oshdi. Oliy ta'lim tizimida esa kadrlar tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmalarining ortishi barobarida xususiy oliy ta'lim muassasalari, mahalliy va xorijiy oliy ta'lim muassasalari filiallarining ochilishi, kam ta'minlangan oilalarning farzandlari, nogironligi bor shaxslar, yoshlar, uzoq hududlarda yashovchilar, magistraturada o'qiyotgan olayotgan xotin-qizlarning ta'lim xarajatlarini davlat tomonidan qoplab berish yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasini 2017-2022-yillarda 9 foizdan 38 foizgacha oshishiga olib keldi.

Shu bilan bir qatorda kutilayotgan ta'lim davomiyligini oshirish borasida amalga oshirilayotgan tizimli islohotlarni yanada jadallashtirish zarur. Ta'lim olishni rag'batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish, ta'lim va fan sohasi xodimlarining mehnat haqini oshirib borish, zamon talablariga mos laboratoriya bazasini shakllantirish lozim.

Kutilayotgan umr davomiylilik ko'rsatkichi tahlil davrida 65,7 yoshdan 70,9 yoshgacha uzayganligiga qaramasdan ushbu ko'rsatkich hanuz dunyoning o'rtacha ko'rsatkichiga tenglashgani yo'q. Vaholanki bu ko'rsatkich yuqori va juda yuqori inson taraqqiyoti indeksiga ega mamlakatlar guruhida tegishli 74,7 va 78,5 yoshni tashkil etadi. Mamlakatimizning ayrim mintaqalarida ekologik vaziyatning yomonlashib borayotganligi, baxtsiz hodisalar, jumladan yo'l-transport

hodisasi oqibatida o'lim holatlari darajasining yuqoriligi kabi omillar ushbu ko'rsatkichning yaxshilanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida keltirish mumkin.

2000-2020-yillarda O'zbekistonda sog'liqni saqlashga (davlat budgeti va xususiy) YaIMning 5,2-5,6 foiziga teng xarajalar sarflanmoqda, bu bozor munosabatlari shakllanayotgan mamlakatlarga qaraganda ko'proq nisbatda mablag' sarflanayotganligini ko'rsatadi. Ushbu xarajatlar YaIMni 2,3% yoki davlat budgeti xarajatlarining 42% tashkil qilmoqda. Davlatning sog'liqni saqlashga sarflayotgan xarajatlarini 77% ish haqiga, investitsiya, tovar va xizmatlar uchun 23% mablag'lar ajratilmoqda.

O'zbekiston jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad ko'rsatkichi bo'yicha yuqori inson taraqqiyoti indeksiga ega guruh mamlakatlari nisbatan sezilarli darajada orta qolmoqda. 2021-yilda ushbu ko'rsatkich O'zbekiston 7917 dollarni tashkil etgani holda ushbu guruhga kiruvchi Xitoy (17504 doll.), Ukraina (13256 doll.) va jahonning Ozarbayjon (14257 doll.), Indoneziya (11466 doll.) va jahonning o'rtacha (16752 doll.) ko'rsatkichidan ancha ortda qolmoqda. Ushbu ko'rsatkichning past darajasi inson salohiyatini oshirish va mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish yo'lidagi asosiy salbiy to'siqlardan hisoblanadi.

7. O'zbekiston budgetining xarajatlar qismida inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiluvchi sohalarga ajratilayotgan xarajatlarning ulushi qo'llanilmoqchi ulushga ega. Shu bilan bir qatorda ushbu sarf-xarajatlar 2015-2022-yillarda 49,6 foizdan 35,2 foizga qadar qisqargan.

8. Inson taraqqiyoti indeksi ham kamchiliklardan holi emas va aholi turmush sifatiga ta'sir etuvchi barcha jihatlarni to'liq qamrab olmaydi. Ushbu indeks ta'lim, sog'liqni saqlash va daromad tizimini aks ettirishi bilan bir vaqtda mamlakatdagi turli vaziyatlar bilan bog'liq o'zgaruvchilarni inobatga olmaydi. Jumladan, Inson taraqqiyoti indeksi 1 ga yaqin bo'lgan mamlakatda kutilmagan omillar ta'sirida milliy daromadning keskin pasayishiga, daromad bo'yicha tabaqalashuv kuchaysa, ochlik boshlansa ushbu indeksda qayd etilgan o'zgarishlar o'z aksini topmaydi. Chunki tarkibidagi boshqa ko'rsatkichlar hisobiga

indeks yuqori darajani ko'rsatadi. Demak, Inson taraqqiyoti indeksi uzoq muddatli istiqbolda jamiyatning qanchalik rivojlanganligini aks ettiruvchi ko'rsatkich hisoblanadi. Indeks bilan bog'liq navbatdagi kamchilik ta'lim sohasiga oid bo'lib, ta'lim olish davomiyligi qanchalik uzoq bo'lishidan qat'iy nazar bu ta'lim sifatini aks ettirmaydi.

Shunday qilib, O'zbekistonda ta'limga investitsiyalar mehnat unumdorligining oshirish maqsadida sarflanadi. Ushbu holat mamlakatga unumli, innovatsion, inklyuziv iqtisodiy o'sish va barqaror jamiyatga erishish imkonini beradi.

3.3. Inson kapitalini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini baholash va tahlil qilish usullari

Inson kapitalining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi mamlakatdagi milliy inson kapitalining hozirgi holati, undan samarali foydalanish darajasi, inson kapitalining investitsiyalash mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Bu boradagi munozara va ilmiy yondashuvlarning har xilligi salohiyat sohasidagi ilmiy qarashlarning yanada tizimli bo'lishiga, tabiiy - iqtisodiy salohiyatning ijtimoiy soha bilan o'zaro birlikda qarash, fan va texnologiya, innovatsiya jarayonlari bilan o'zaro muvozanat muammolarini yanada chuqurroq o'rganishga qaratilgan.

Inson kapitali salohiyatini baholash va tahlil qilishda uning maqsad va vazifalarini aniqlab olish lozim. Baholash jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatga bo'lgan munosabat, ya'ni uni samarali boshqarishdan va foydalanishdan manfaatdor bo'lgan turli sub'ektlarga bog'liqdir. Manfaatdor sub'ektlar qatoriga davlat tashkilotlari, mahalliy boshqaruv organlari, aholi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, tadbirkorlar, xususiy korxonalar, xorij va mahalliy investorlar, bank va moliya institutlari, korporatsiya, kompaniyalar va boshqalar kiradi.

Jahon tajribasi amaliyotiga ko'ra inson kapitalining ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish va baholashda asosan kognitiv, ijtimoiy-ahloqiy va texnik malakalarning shakllanganligiga ko'ra yondashuvlardan foydalaniladi (1-rasm). Bunda kognitiv yondashuvda insonning fikrlash doirasi, turli masalalarga oid qaror qabul qila olish mahorati, ilmiy malaka va nutq so'zlash qobiliyati kabi sifatleri

baholanadi. Shaxsning odobi, ijtimoiy kelib chiqishi (oila a'zolarining ma'lumoti, ularning jamiyat hayotidagi tutgan o'rni va boshqalar), o'zini boshqara olish, xissiyotlarga berilmaslik kabi jihatlari ijtimoiy ahloqiy baholash orqali tahlil qilinadi. Insonning texnikaviy malakalar esa ishlab chiqarish vositalari, texnika va texnologiyalardan foydalanish mahorati, mehnat faoliyati turli uslublarni qo'llashi kabi individning kasbiy mahoratlarini o'zida aks ettiradi.

INSON KAPITALI SALOHİYATINI BAHOLASH		
Kognitiv fikrlashning mantiqiy qabul qilish, mahorati va qobiliyati	sifatlar-aniqligi, to'g'ri qaror qilish, nutq mahorati va qobiliyati	Ijtimoiy-axloqiy sifatlar- tabiiy-ijtimoiy qobiliyat, xissiyotlarga berilmaslik, yangiliklarga intilish, o'z-o'zini boshqarish va konfliktlarga berilmaslik
		Texnikaviy malaka- texnika- texnologiyalardan foydalanish, bilimlardan foydalanish, kasbiy malak va mahorat

3.1-rasm. Inson kapitali salohiyatini baholash³⁵

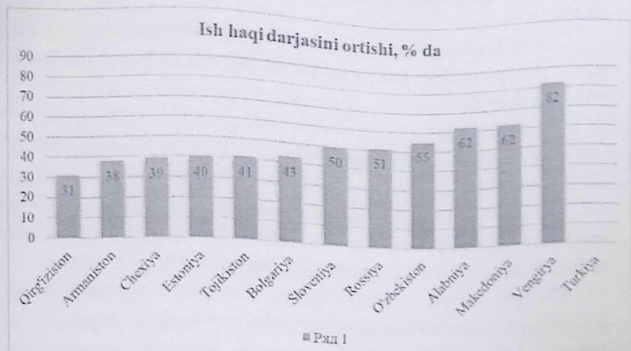
Bunday baholash amalga oshirilganda ijtimoiy va tabiiy individual inson kapitali salohiyatining har bir manfaatdor sub'ekti uchun foydalilik koeffitsienti darajasi yaqqol namoyon bo'ladi. Inson kapitalining o'ziga xos jihati shundaki u insonning butun umr davomida undagi salohiyatni shakllantirib boradi va bu kelajak avlod qobiliyatlari shakllanishiga oila-jamiyatdagi muhit va ilm-fan yutuqlarini tobora takomillashib borishi bilan ta'lim tizimi orqali o'ziga yarasha ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda insonlarga ta'lim berish orqali ulardagi fikrlash qobiliyatlarini zamon talablariga moslashtirish o'z

³⁵ Pierre et al: "STEP Skills Measurement Surveys: Innovative Tools for Assessing Skills". World Bank 2013.

navbatida oila va jamiyat hayotiga yangi ilm-fan yutuqlarini kirib borishini jaddallashtiribgina qolmay, kelajakdagi ushbu oila va jamiyat vakillari bo'lmish yosh avlodga ularning ota-onalari, mahalla-ko'y, maskanlaridagi o'qituvchilar beriladigan tarbiya, hamda ta'lim bilan ulardagi inson kapitali beradigan ta'lim sifatlarining o'zgarishi ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda shuni aytilish mumkinki, mamlakatimizda amal qilayotgan ta'lim tizimi inson kapitali salohiyatini ifodalovchi kognitiv, ijtimoiy-ahloqiy va texnikaviy malakalarni shakllantirishda asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Nazariy jihatdan olib yo'naltirilayotgan investitsiyalar qaraganda inson kapitaliga ortishiga sabab bo'ladi. Jahon banki kelajakda inson daromadlarini ko'ra O'zbekistonda oliy ma'lumotli tomonidan berilgan ma'lumotlarga ma'lumotga ega bo'lgan ishchining xodimning ish haqi o'rta maxsus hisoblanadi (3.2-rasm).

3.2-rasm. Ayrim mamlakatlarda oliy ta'limning ish haqiga ta'siri³⁶

³⁶ Uzbekistan: Рабочие места, профессиональные умения и миграция», Всемирный банк / GIZ, 2013 год. С.63

O'zbekistonda oliy ta'limni bitiruvchilarining 80% oliy ta'lim juda foydali, 6% yetarlicha foydali, 12% qisman foydali va 2% umuman foydasiz deb hisoblaydilar.

Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan ta'lim yo'nalishdagi ta'lim muassasalarining asosiy maqsadi mamlakatimiz iqtisodiyotini barqaror rivojlanishiga o'z hissasini qo'sha oladigan yuqori malakaga ega bo'lgan sifatli kadrlarni tarbiyalashdan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda mehnat bozorida amal qilayotgan talab va taklif mutanosibligini ta'minlash bilan bir qatorda ishchi kuchi sifatini oshirish ta'lim tizimi tomonidan hal etilishi lozim bo'lgan dolzarb masala hisoblanadi¹²³. Ushbu maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan quyidagi vazifalar belgilangan:

- kasbga yo'naltirilgan ta'lim bosqichlarida kishida kasb mahorat va ko'nikmalarni shakllantira oladigan va unga zamonaviy yaratadigan standartlarni joriy etish;
- ilm-fan sohasidagi yangiliklarni muntazam kuzatib borish va amaliyotga tadbqiq etish;
- ta'lim tizimiga zamonaviy informatsion texnologiyalarni joriy qilish;
- ta'lim muassasalararo zamon talablariga mos keladigan yangi davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va mavjudlarni takomillashtirish;
- ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan xodimlar va talabalar o'layotgan o'quvchi-talabalarni ichki va dalat attestatsiyasidan o'tkazish shakli va muddatlarini optimallashtirish va boshqalar.

Yuqorida keltirilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda mamlakat iqtisodiyotini yetuk malakali kadrlar bilan ta'minlashda ta'lim tizimi muhim ahamiyat kasb etishini xulosa qilish mumkin.

Ta'lim tizimi orqali inson kapitaliga yo'naltirilayotgan investitsiyalar individning salohiyatini oshirishga sabab bo'ladi. Mazkur investitsiyalash jarayoni inson umrining qaysi davrida boshlanganligi va uni uzluksizligi pirovard natijada o'z samarasini ko'rsatadi¹²⁴. Yoshlikdan boshlab shaxsda o'z ustida ishlash, yangi

bilimlarni o'zlashtirish kabi xususiyatlarni shakllanishi kejakda individda mukammal inson kapitali namoyon bo'lishiga zamin yaratadi.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimi orqali inson kapitaliga yo'naltirilayotgan investitsiyalar individning salohiyatini oshirishga sabab bo'ladi. Mazkur investitsiyalash jarayoni inson umrining qaysi davrida boshlanganligi va uni uzluksizligi pirovard natijada o'z samarasini ko'rsatadi. Yoshlikdan boshlab shaxsda o'z ustida ishlash, yangi bilimlarni o'zlashtirish kabi xususiyatlarni shakllanishi kejakda individda mukammal inson kapitali namoyon bo'lishiga zamin yaratadi.

Nazorat uchun testlar

1. *Inson kapitali iqtisodiyotining qanday usullari mavjud?*

- a) ta'limga investitsiyalar
- b) sog'liqni saqlashga investitsiyalar
- c) Texnologik innovatsiyalar
- d) yuqoridagilarning barchasi

2. *Inson kapitali iqtisodiyotida ta'limga investitsiyalar qanday rol o'ynaydi?*

- a) shaxslarning malakasini oshirish
- b) mehnat unumdorligini oshirish
- c) innovatsiyalarni rag'batlantirish
- d) yuqoridagilarning barchasi

3. *Inson kapitali iqtisodida sog'liqni saqlashga investitsiyalar qanday rol o'ynaydi?*

- a) ishchi kuchi samaradorligini oshirish
- b) kasalliklarni kamaytirish
- v) umr ko'rish davomiyligini oshirish
- d) yuqoridagilarning barchasi

4. *Inson kapitali iqtisodiyotida texnologik innovatsiyalar qanday rol o'ynaydi?*

- a) mehnat unumdorligini oshirish
- b) mehnat unumdorligini oshirish
- c) Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish

- d) yuqoridagilarning barchasi
5. Inson kapitali iqtisodiyotining rivojlanish maqsadlari nimalardan iborat?
- a) qashshoqlikni kamaytirish
 - b) Daromadlar tengsizligini kamaytirish
 - c) ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantirish
 - d) yuqoridagilarning barchasi
6. Xalqaro tajribalar asosida inson kapitali iqtisodiyotining maqsadlari qanday?
- a) ta'lim imkoniyatlari tengligini ta'minlash
 - b) sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati
 - c) ishchi kuchi malakasini oshirish
 - d) yuqoridagilarning barchasi
7. Inson kapitali iqtisodiyotining global rivojlanish maqsadlari bilan qanday aloqasi bor?
- a) Barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash
 - b) Tengsizliklarni kamaytirish
 - c) sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini oshirish
 - d) yuqoridagilarning barchasi
8. Xalqaro tashkilotlar va hukumatlar tomonidan inson kapitali iqtisodiyoti dasturlari qanday?
- a) ta'lim sohasidagi islohotlar
 - b) sog'liqni saqlash siyosati
 - c) bandlik dasturlari
 - d) yuqoridagilarning barchasi
9. Inson kapitali iqtisodiyotining qanday cheklovlari bor?
- a) Tengsizliklarni kamaytira olmaslik
 - b) o'lchashdagi qiyinchiliklar
 - c) resurslarning etishmasligi
 - d) yuqoridagilarning barchasi
10. Xalqaro hamkorlik va bilim almashish uchun inson kapitali iqtisodiyotining ahamiyati nimada?
- a) ilg'or tajriba almashishni ta'minlash

- b) innovatsiyalarni rag'batlantirish
- c) global rivojlanish harakatlarini muvofiqlashtirish
- d) yuqoridagilarning barchasi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mutaxassis lavozimidan chetlatishning asosiy sabablari?
2. Korxonada inson kapitalini boshqarish samaradorligi
3. Iqtisodiy rivojlanishning investitsiya va innovatsion modeli
4. Inson kapitalini shakllantirish va undan foydalanish sohasidagi investitsiya siyosati
5. Inson kapitalini shakllantirishning samarali mexanizmi
6. Brand Finance Global Intangible Finance Tracker (GIFT™) tadqiqotlarining xususiyati
7. Inson kapitalini baholashning uslubiyati
8. Inson taraqqiyoti konsepsiyasi mohiyati
9. O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida Inson taraqqiyoti indeksiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan vazifalar
10. Inson taraqqiyoti indeksi afzalliklari va kamchiliklari
11. Texnologiyadan foydalanish orqali investitsiyalarni jalb qilish usullar
12. Inson kapitaliga xalqaro tashkilotlar orqali investitsiya jalb qilish
13. Investitsiya qiluvchilarning shaxsiy daromadlarini tahlil qilish usullari

IV BOB. INSON KAPITALINING SHAKLLANISHIDA TA'VIZIMINING O'RNI VA ROLI

- 4.1. O'zbekistonda uzliksiz ta'lim tizimi va uning kapitalida ahamiyati
- 4.2. Inson kapitaliga yo'naltirilgan ta'lim va uning xususiyatlari
- 4.3. "Ta'lim to'g'risida" gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" inson kapitalini shakllantirishning asosi sifatida
- 4.4. O'zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida ta'lim-tarbiya islohotlari

4.1. O'zbekistonda uzliksiz ta'lim tizimi va uning inson kapitalida ahamiyati

XX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha rivojlangan mamlakatlarning (AQSh, Angliya, Germaniya, Yaponiya va h.k.) ilmiy - ommabop nashrlarida inson kapitali, jamiyat kapitali, ijtimoiy kapital, madaniy kapital, intellektual kapital, intellektual mulk, inson omili kab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyalar bilan bog'liq jamiyat taraqqiyoti belgilovchi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga oid ko'plab maqolalar chop etilib kelmoqda. Ayniqsa so'ngi paytlarda inson kapitali masalas ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lmoqda. Takidlash joizki, ilgari kapital atamasi asosan boylik, tovar, mulk ma'nosini anglatgan bo'lsa, hozirgi vaqtda bu atama jamiyat taraqqiyoti xususan insonning to'liq va farovon yashashini ta'minlashga xizmat qiluvchi vosita, kuch sifatida keng ma'noda qabul qilinmoqda. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar, mutaxassislar, tadbirkorlar, umuman biznes ahl inson kapitaliga o'zlarining maqsad va faoliyat turlaridan kelib chiqqan turlicha ta'riflarni berishgan.

Hozirgi vaqtda inson kapitali fan, texnika va texnologiya umuman jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynovchi omil sifatida biz inson kapitalining ancha kengroq tavsifini taklif etmoqchimiz. Bizningcha «Inson kapitali:

- ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-falsafiy kategoriya bo'lib, bu shaxsning: -fundamental va amaliy bilimi, tajribasi, ko'nikmalari, tabiat

va jamiyatdagi voqea, hodisa va jarayonlarga ilmiy-mantiqiy yondashishi, ularning innovatsion yechimlarini topishdagi professionallik darajasi;

- intellektual mulki, moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarish imkoniyatlari, inson va jamiyat taraqqiyotini kafolatlovchi kuch va vositalar majmuining mavjudligi;

- aqliy mehnat va yuksak innovatsion tafakkuri, uning turmush darajasi va kasbiy karyerasining oshishi, jamiyatdagi mavqei va o'rnini belgilovchi omildir».

Ilgari ishchi (xodim), ishlab chiqarishning oddiy vosita, aniqrog'i qo'l mehnati egasi sifatida o'z urnini hozirgi intellektual mehnat faoliyati davrida zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan qurollangan, eng murakkab asbob-uskunalarda ishlash malakasi va tajribasiga ega malakali mutaxassisga bo'shatib bermoqda. Darhaqiqat, zamonaviy texnika va texnologiyalarni, murakkab biznes amaliyotlarini, yuksak saviyadagi servisni faqat yuqori bilimli, zamonaviy ta'lim-tarbiya usullari bilan qurollangan malakali kadrlar yordamida muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda nufuzli sanoat korxonalari yuqori malakali mutaxassis kadrlarni ijtimoiy va iqtisodiy boyliklarni yaratuvchi «inson kapitali» sifatida qabul qiladilar.

Demak, inson omilining, ya'ni zamonaviy bilim va amaliy ko'nikmalarni egallagan mutaxassisning qadrgiymati, obro'-e'tibori kundan kunga oshib bormoqda. Bundan kelib chiqadiki, ta'lim tizimi inson kapitalini yaratishda asosiy vosita hisoblanadi. Boshqacha aytganda, ta'lim tizimining mehnat bozoriga yetkazib beradigan «mahsuloti» - mutaxassis-kadrlarning intellektual salohiyati va amaliy ko'nikmalari inson kapitaliga aylanib bormoqda.

Ma'lumki, mamlakatimizda mustaqillik-yillarida yaratilgan uzluksiz ta'lim tizimi «O'zbek modeli»ning muhim tarkibiy qismi bo'lib dunyo hamjamiyati tomonidan yuqori baholangan. Bu tizim o'z tarkibiga bir necha bosqichni qamrab olib, o'sib kelayotgan yosh avlod jami 18-yil davomida fundamental bilimlarni egallaydi, amaliy va kasbiy ko'nikmalarini uzluksiz shakllantiradi. Ana shu davrda yoshlar

inson kapitali sifatida shakllanadi va uzluksiz ta'lim tizimini biridan keyingisiga o'tishda u tobora boyib boradi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim davrida inson kapitali sifatida ilm-fan va texnologiyalarning tor sohalarini yanada boyitish imkoniyatini beradi. Inson kapitalini shakllantiruvchi omillar g'arb andozasidan farqli taraqqiyotning "O'zbek modeli" sog'liqni saqlash va ta'limdan tashqari ilm-fan, oila, mahalla va xususiy biznesni ham qamrab oladi. Albatta, bu omillarning har biri muhim rol o'ynasada, bizni hozircha asosan ta'lim, aniqrog'i, uzluksiz ta'lim tizimini inson kapitalining (ba'zi hollarda jamiyat kapitali, jamiyat salohiyati, innovatsion salohiyat, innovatsion kapital kabi atamalar ham ishlatiladi) shakllanishi va takomillashuviga ta'siri qiziqtiradi.

Shu sababli uzluksiz ta'lim tizimini shakllantiruvchi tarkibiy bo'g'inlarni qarab chiqsak. Har qanday ta'limning asosini u yoki bu ta'lim muassasasining moddiytexnik bazasi, intellektual salohiyati (professor-o'qituvchilar), o'quv-ilmiy adabiyotlar, ilmiy-o'quv kutubxonalar, tarixiy madaniy-ilmiy merosi va an'nalari tashkil qiladi. Uzluksiz ta'lim tizimida kasb-hunar kollejlari yoshlarni iqtisodiyotning real sektorlarida ishlashlari uchun tegishli kasblarni beradi. Oliy ta'lim diplomi esa mutaxassis kadrlarni yanada zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash va shuningdek o'zlari yaratgan g'oyalarni amaliyotga qo'llashga asos bo'ladi.

Bu ikkala bo'g'inlarda ham yoshlarni ish bilan ta'minlash va yangi ish joylarini yaratish, hukumatimiz faoliyatlarida ustivor qilib qo'yilgan. Bu holat nafaqat inson kapitalini shakllanishi va rivojlanishiga, shu bilan birga bu kapitaldan bevosita mehnat bozorida foydalanish orqali o'zlarining iqtisodiy va ijtimoiy talablarini qondirishga erishadilar. E'tirof etish lozimki, yoshlarni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida egallagan nazariy bilim va amaliy ko'nikmalari, kasbiy mahoratlarining jamlanmasi inson kapitalining shakllanishiga asos bo'ladi. Shu sababli ta'limning har bir bosqichida o'qish va izlanishdagi insonning – o'quvchi, talaba va ilmiy xodimning o'z bilim va ko'nikmasini tez, qulay va asosli ravishda shakllantirish va boyitishi uchun yangi-yangi usul va yondashuvlarni qo'llash, ularni

takomillashtirib borish muhimdir. Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon kabi inson kapitali (intellektual mulk) ham sog'lom, beg'araz raqobat muhitida shakllanadi, takomillashadi va o'z qiymatini oshiradi.

Bundan tashqari ichki va tashqi mehnat bozoridagi intellektual mulkka bo'lgan ehtiyoj va to'lov darajasi bilan bog'liq raqobat muhiti tayyorlanayotgan mutaxassislarning sifatini muntazam oshirib borishni taqozo etadi. Inson kapitalining mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi uning qiymatini belgilovchi asosiy omildir. Inson kapitalining shakllanishida uzluksiz ta'lim tizimining maktabgacha ta'lim; o'rta ta'lim; o'rta maxsus ta'lim; oliy ta'lim (bakalavriatura va magistratura); oliy ta'limdan keyingi ta'lim (katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va mustaqil izlanuvchilar instituti); kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'g'inlarini roli muhimdir.

Inson kapitalini ro'yobga chiqishida quyidagi omillar asosiy rol o'ynaydi: kadrlarni ish bilan ta'minlash; kadrlarni rag'batlantirish; yangi ish joylarini yaratish; banklardan imtiyozli kreditlar ajratish va h.k. Inson kapitali ham vaqt o'tishi bilan o'z qadriini yo'qotishi yoki jamiyatning yangi talablariga javob beraolmay qolishi shak-shubhasiz.

Shuning uchun ham oliy o'quv yurtlari professoro'qituvchilarining kasb darajasi va malakasini muttasil oshirib borish, ularni zamonaviy talablarga muvofiq qayta tayyorlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi «Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagogik kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4732-sonli farmoni qabul qilindi. Bu farmon OTM o'qituvchilarini zamonaviy bilimlarni muntazam egallab borishga, shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda, korxona va tashkilotlarni kasodga uchrashi bilan ish joylaridan ajralib qolgan mutaxassis kadrlarni yangi kasb yoki mutaxassisliklarga tayyorlash orqali ijtimoiy himoya qilishga qaratilganligi bilan ham e'tiborlidir. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishida uzluksiz ta'lim tizimida tahsil olayotgan iqtidorli yoshlarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashni davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

inson kapitali sifatida shakllanadi va uzluksiz ta'lim tizimini biridan keyingisiga o'tishda u tobora boyib boradi.

Oliy ta'limdan keyingi ta'lim davrida inson kapitali sifatida ilm-fan va texnologiyalarning tor sohalarini yanada boyitish imkoniyatini beradi. Inson kapitalini shakllantiruvchi omillar g'arb andozasidan farqli taraqqiyotning "O'zbek modeli" sog'liqni saqlash va ta'limdan tashqari ilm-fan, oila, mahalla va xususiy biznesni ham qamrab oladi. Albatta, bu omillarning har biri muhim rol o'ynasada, bizni hozircha asosan ta'lim, aniqrog'i, uzluksiz ta'lim tizimini inson kapitalining (ba'zi hollarda jamiyat kapitali, jamiyat salohiyati, innovatsion salohiyat, innovatsion kapital kabi atamalar ham ishlatiladi) shakllanishi va takomillashuviga ta'siri qiziqtiradi.

Shu sababli uzluksiz ta'lim tizimini shakllantiruvchi tarkibiy bo'g'inlarni qarab chiqsak. Har qanday ta'limning asosini u yoki bu ta'lim muassasasining moddiytexnik bazasi, intellektual salohiyati (professor-o'qituvchilar), o'quv-ilmiy adabiyotlar, ilmiy-o'quv kutubxonalar, tarixiy madaniy-ilmiy merosi va an'nalari tashkil qiladi. Uzluksiz ta'lim tizimida kasb-hunar kollejlari yoshlarni iqtisodiyotning real sektorlarida ishlashlari uchun tegishli kasblarni beradi. Oliy ta'lim diplomi esa mutaxassis kadrlarni yanada zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash va shuningdek o'zlari yaratgan g'oyalarni amaliyotga qo'llashga asos bo'ladi.

Bu ikkala bo'g'inlarda ham yoshlarni ish bilan ta'minlash va yangi ish joylarini yaratish, hukumatimiz faoliyatlarida ustivor qilib qo'yilgan. Bu holat nafaqat inson kapitalini shakllanishi va rivojlanishiga, shu bilan birga bu kapitaldan bevosita mehnat bozorida foydalanish orqali o'zlarining iqtisodiy va ijtimoiy talablarini qondirishga erishadilar. E'tirof etish lozimki, yoshlarni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida egallagan nazariy bilim va amaliy ko'nikmalari, kasbiy mahoratlarning jamlanmasi inson kapitalining shakllanishiga asos bo'ladi. Shu sababli ta'limning har bir bosqichida o'qish va izlanishdagi insonning – o'quvchi, talaba va ilmiy xodimning o'z bilim va ko'nikmasini tez, qulay va asosli ravishda shakllantirishi va boyitishi uchun yangi-yangi usul va yondashuvlarni qo'llash, ularni

takomillashtirib borish muhimdir. Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon kabi inson kapitali (intellektual mulk) ham sog'lom, beg'araz raqobat muhitida shakllanadi, takomillashadi va o'z qiymatini oshiradi.

Bundan tashqari ichki va tashqi mehnat bozoridagi intellektual mulkka bo'lgan ehtiyoj va to'lov darajasi bilan bog'liq raqobat muhiti tayyorlanayotgan mutaxassislarning sifatini muntazam oshirib borishni taqozo etadi. Inson kapitalining mehnat bozoridagi raqobatbardoshligi uning qiymatini belgilovchi asosiy omildir. Inson kapitalining shakllanishida uzluksiz ta'lim tizimining maktabgacha ta'lim; o'rta ta'lim; o'rta maxsus ta'lim; oliy ta'lim (bakalavriatura va magistratura); oliy ta'limdan keyingi ta'lim (katta ilmiy xodim-izlanuvchilar va mustaqil izlanuvchilar instituti); kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'g'inlarini roli muhimdir.

Inson kapitalini ro'yobga chiqishida quyidagi omillar asosiy rol o'ynaydi: kadrlarni ish bilan ta'minlash; kadrlarni rag'batlantirish; yangi ish joylarini yaratish; banklardan imtiyozli kreditlar ajratish va h.k. Inson kapitali ham vaqt o'tishi bilan o'z qadrini yo'qotishi yoki jamiyatning yangi talablariga javob beraolmay qolishi shak-shubhasiz.

Shuning uchun ham oliy o'quv yurtlari professoro'qituvchilarining kasb darajasi va malakasini muttasil oshirib borish, ularni zamonaviy talablarga muvofiq qayta tayyorlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyundagi «Oliy ta'lim muassasalarining rahbar va pedagogik kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4732-sonli farmoni qabul qilindi. Bu farmon OTM o'qituvchilarini zamonaviy bilimlarni muntazam egallab borishga, shuningdek, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda, korxona va tashkilotlarni kasodga uchrashi bilan ish joylaridan ajralib qolgan mutaxassis kadrlarni yangi kasb yoki mutaxassisliklarga tayyorlash orqali ijtimoiy himoya qilishga qaratilganligi bilan ham e'tiborlidir. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishida uzluksiz ta'lim tizimida tahsil olayotgan iqtidorli yoshlarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashni davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993-yil 5-fevraldagi «O'zbekiston o'quvchi yoshlarini rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-555- sonli farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 13-oktyabrdagi «O'zbekiston iqtidorli yoshlarini taqdirlash va moddiy rag'batlantirish to'g'risida»gi 226-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014 --yil 6-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-2124-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 --yil 10 - iyundagi PF-2326 sonli farmoni bilan Zulfiya nomidagi davlat mukofotining ta'sis etilishi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «dste'dod» jamg'armasi va «Kamolot yoshlar ijtimoiy harakati»ning tashkil qilinishi bu sohadagi ishlarni tizimli yo'lga qo'yilganligidan dalolat beradi.

Oliy ta'limning innovatsion iqtisodiyot tizimi bilan integratsiyasi mexanizmlaridan biri bu ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasidir. Bu integratsiya iqtisodiyotning real sohalaridagi zamonaviy moddiy-texnik baza, xodimlarning malaka va tajribalaridan unumli foydalanish tufayli ta'lim sifati va samaradorligi oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining takomillashuvida OTMlarda tashkil qilingan o'quv-ilmiy kompleks(markaz)lar ham muhim bo'g'in sifatida ijobiy natijalarni bermoqda. Bu integratsiyaning pirovard maqsadi innovatsion - raqobat jarayonini (muhitini) yaratish orqali intellektual mulkni tijoratlashuvi va import o'rni to'ldiruvchi fan sig'imi yuqori bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishdir.

Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida shakllangan yuqori ilmiy salohiyat yaratgan ilmiy ishlanmalar, yangi texnologiyalarni iqtisodiyotning real sektorlarida qo'llash orqali intellektual mahsulotlar (tovarlar) ishlab chiqarishda 2008 --yildan buyon muntazam o'tkazib kelayotgan Respublika ilmiy ishlanmalar, texnologiyalar yarmarkasining o'rni ham alohida qayd etish lozim. Bu yarmarkalar ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini taminlash bilan bir qatorda chetdan valyutalarga olib kelayotgan mahsulotlarni o'rni

qoplovchi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarishi bilan ham ahamiyatlidir. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanib amaliyotga ko'chirishda keyingi-yillarda oliy ta'lim tizimida bosqichma-bosqich joriy etilayotgan ta'limning modul tizimi ham ta'lim sifati va samaradorligiga sezilarli hissa qo'shmoqda. Bu tizim ayni paytda oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan mutaxassis-kadrlarning bilim va ko'nikmalari saviyasini tobora oshirishga qaratilgan muhim omildir.

Inson kapitalini shakllantiruvchi, modulli ta'lim pedagogik texnologiyalarning zamonaviy turi bo'lib, uning mohiyati o'zaro chambarchas bog'liq unsurlardan iborat bir butunlikni ifodalaydi. Ana shu ma'noda modulli o'qitish yaxlit, tugallangan ma'lumot - ta'lim bloki sifatida tushuniladi. Modul esa o'quv materialining mantiqan tugallangan birligi bo'lib, u o'quv fanining bir yoki bir necha fundamental tushunchalarini o'rganishga qaratilgandir. Modulli o'qitish tizimida o'quv materialining asosini ilmiylik va fundamentallik tashkil etadi. Modul tarkibidagi materiallar sistematik bayon etiladi va u nazariy kursni, amaliy qismni, materialni amaliyotda qo'llashni, xatoliklarni tuzatishni, mavzuni chuqurlashtirish va o'xshash fan va mavzular bilan bog'lab tushuntirish va o'rgatish kabilarni qamrab oladi.

Modullashgan texnologiyaaning afzalliklaridan biri - ta'lim mazmunini tartibga solishdan iborat bo'lib, bunda mavjud bilim va axborot resurslaridan eng muhim, tayanch va zamonaviy manbalari qunt bilan tanlab olinishi, ular talaba va o'quvchilarning davlat ta'lim standartlari talablari doirasida bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishini ta'minlab beradi. Shu sababli modulli o'qitish ta'limning istiqbolli tizimlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Demak, hozirgi kunda inson kapitali sifatida tayyorlanayotgan mutaxassis-kadrlarning zamonaviy nazariy va amaliy bilimlarini egallashda modul tizimi katta ahamiyatga egadir. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil qilishda integratsiyalashgan modul tizimi tayyorlanayotgan mutaxassis-kadrlarda, avvalo puxta amaliy kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishga olib keladi, ikkinchidan, oliy ta'lim muassasalarini bitirgandan so'ng mehnat bozorida ularning

raqobatbardoshligini oshiradi, uchinchidan, oliy ta'lim muassalarining bitiruvchilarini ish o'rinlari bilan ta'minlash imkoniyatini yuzaga keltiradi. Bu hol Yevropa Ittifoqining ta'lim tuzilmalari va YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan yagona diplom ilovasi xususidagi Boloniya jarayoni mezonlariga mos keladi. Boloniya jarayoni oliy ta'limning sifatini yaxshilashni mehnat bozorida bitiruvchilarning raqobatbardoshligi oshirish bilan birga va nazariy hamda amaliy ta'limni bir-biriga mujassam etgan holda olib borilishini ifodalaydi.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 --yil 10 - dekabrda «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-1875-son qarori bo'yicha uzluksiz ta'limning dastlabki bo'g'inlaridan (umumta'lim maktablarining 1-sinflaridan) boshlab chet tillarni, asosan, ingliz tilini o'rganishni yo'lga qo'yilishi yoshlarni jahon intellektual mehnat bozorida yangi imkoniyatlar ochish bilan bir qatorda ularni mobillik darajalarini keskin oshirmoqda.

Shuningdek, OTMlarda texnik va tabiiy fanlarni, xalqaro mutaxassisliklarni ingliz tillarida mukammal o'qitadigan professor-o'qituvchilar guruhlarining shakllanishi chet ellardan bizning OTMlarga kelib o'qiydigan yoshlar miqdorining keskin oshishiga ham zamin yaratadi. Inson kapitalining shakllanishida uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi asosida ko'plab darslik, o'quv qo'llanmalar, elektron darsliklar malakali o'qituvchilar tomonidan yozildi va muntazam ravishda ta'lim portali «Ziyonet»ga kiritilib bormoqda. Bu esa ta'lim muassasalarida o'quv-uslubiy, ilmiy tadqiqot va amaliyotni samarali tashkil qilish va o'quv jarayoniga yangi bilimlarni tezkor kirib kelishiga imkoniyat yaratmoqda.

Chet ellik professorlarni masofaviy o'qitish orqali jalb etish esa o'z navbatida universitet va institutlarda innovatsion fondlarni tashkil qilishni taqozo etadi. Ma'lumki, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda oliy ta'limning innovatsion fondlari shakllantirilgan bo'lib, bu fondlarning tarkibiga ilmiy va texnologik tashkilotlar, universitetlar, institutlar, savdo va ishlab chiqarish tashkilotlari, firmalar (korxonalar)

kiradi. Bu hamkorlikdan maqsad ilmiy, texnologik va biznes sohasining o'zaro manfaatli harakatini tashkil etishdan iboratdir.

Ma'lumki, taraqqiyotning "O'zbek modeli"da inson kapitalining to'laqonli ijtimoiy va iqtisodiy qadriyat sifatida shakllanishining asosiy xarajatlari byudjet sarflari orqali amalga oshiriladi. Shu bilan bir qatorda, inson kapitalining to'laqonli namoyon bo'lishida, uning mehnat bozorida barqaror va unumli faoliyat ko'rsatishida banklardan olinadigan imtiyozli kreditlar evaziga yangi ish joylarini yaratish, fuqarolarning moddiy ashyolarga bo'lgan ehtiyojini qondirishning innovatsion usullaridan foydalanish ham o'z ijobiy samarasini beradi.

Oliy ta'lim innovatsion fondlari universitetlarga tanlov asosida moliyaviy mablag'larni taqdim etadi. Natijada universitetlar biznes sohasiga texnologiyalarni joriy qilish, markazlashgan marketing tadqiqotlarini olib borish, korxonalarga ilmiy, amaliy, xuquqiy maslahatlar berish, mustaqil firmalarni tashkil etish, talabalarda tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish kabi imkoniyatlarga ega bo'ladilar.

Hozirgi vaqtda biznes sohasi – oliy ta'lim va ilmiy markazlarning haqqoniy buyurtmachisi bo'lmog'i lozim. Buyurtmachi va bajaruvchi o'rtasidagi hamkorlik ikki tomonlama manfaatli bo'lishi zarur. Shu bilan birga, tadbirkorlik va biznes subyektlari hamda oliy ta'lim tizimi o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish O'zbekiston iqtisodiyotining yanada kuchli, barqaror va mutanosib holda rivojlanishda davom etishi, har bir yosh mutaxassisning tez o'zgaruvchan mehnat bozorida o'z o'rnini topib olishi, rivojlanib borayotgan innovatsion iqtisodiyotda olgan bilim va ko'nikmalarini to'laqonli namoyon etishi, zamonaviy menejment va biznesning talablariga javob bera oladigan mutaxassis bo'lib yetishishida muhim omil hisoblanadi.

Inson kapitalini ro'yobga chiqarishda O'zbekistonda bir qator amaliy ishlar qilinmoqda. Eng avvalo, har bir kasb-hunar kollejini bitiruvchilari, oliy ta'lim muassalarida byudjet asosida ta'lim olgan mutaxassislarni ish bilan ta'minlash ta'lim muassasalarining rahbariyatlari va tegishli bo'limlaridan tashqari hukumat darajasida

Vazirlar Mahkamasi va hokimliklar tomonidan nazorat va monitoring qilib borilmoqda.

Xuddi shuningdek, iqtisodiyotning real sektorlarida yangi ish joylarini yaratish bo'yicha moliya-bank tizimlaridan imtiyozli kreditlarning berilishi ham bu jarayonning ijobiyligini ta'minlamoqda.

Ikkinchi tomondan, zamonaviy bilim va tajribalarga ega, chet tillar va kompyuter texnologiyalaridan yaxshi o'zlashtirgan yoshlar raqobat tufayli o'rta miyona xodim va nafaqaga yoshidagi kishilar o'rnini tabiiy ravishda egallab bormoqda. Ta'limning o'zbek modelining ulkan yutuq va afzalliklari to'g'risida chet ellik mutaxassislar va siyosatchilarning yuqori baho berishganlarini e'tiborga olgan holda oliy ta'lim tizimimizni AQSh oliy ta'limi bilan taqqoslaganda bir qator o'xshashliklarni ko'ramiz.

Masalan, AQShda ham o'rta maktabda ta'lim majburiy, oliy talim tizimi ham bizdagidek 3 bosqichdan iborat, faqat oliy ta'lim tizimini 3-bosqichi, oliy ilmiy daraja (Doktor of Philosophy, PhD) olish uchun yakunlanib, o'rtacha 3-yil magistr darajasidagilar va 5-yil bakalavrlar uchun davom etadi. Shu bilan birgalikda bir qator kamchilik va muammolar ham bor. Jumladan,

- maktabgacha ta'lim muassasalarida barcha 6-7 yoshgacha bo'lgan bolalarni to'liq qamrab olmaslik;

- OTM va texnikomlarini bitirganlarning bir qismi o'z mutaxassisliklari va kasblari bo'yicha ishlamasligi;

- Texnikom va OTMlarni bitiruvchilarni mamlakat hududi va chet ellarga borib ishlashdagi mobillik darajalarining pastligi;

- o'rta maktab ta'limi davrida yoshlarni kasbga yo'naltirishda ularni iqtidori, qiziqishi va yashaydigan joyidagi mavjud iqtisodiy-ijtimoiy sharoiti hamda shu hududda qancha va qaysi hunarlar bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan kasb-hunar kollejlari, institut va universitetlarning mavjudligini e'tiborga olmaslik va h.k.

Oxirgi omilni e'tiborga olmaslik OTM va texnikomlarini bitirgan yoshlarni ish bilan ta'minlash yoki boshqa hududga borib ishlashga majbur bo'lishiga va binobarin ularni uy-joy bilan ta'minlash muammolarini keltirib chiqaradi. Xulosa.

O'zbekistonimizning rivojlangan mamlakat maqomini olishi ham bevosita iqtisodiyot taraqqiyotida asosiy faktor bo'lgan jamiyat (inson) kapitalining o'sib borayotgan roli bilan belgilanadi. Mamlakatimizda qabul qilingan uzluksiz ta'lim tizimi shaxsni barkamol avlod bo'lib yetishishini ta'minlash bilan bir qatorda jamiyat taraqqiyotini kafolatlovchi innovatsion inson kapitalining shakllanishi va uning yangilanib borishiga asos bo'ladi.

4.2. Inson kapitaliga yo'naltirilgan ta'lim va uning xususiyatlari

Inson kapitali hamda jamiyat va davlatning iqtisodiy yutuqlari chambarchas bog'liqdir. Faylasuf, jamiyatshunos va antropolog Valeriy Xan nima uchun pedagogik ta'lim sifati O'zbekistonning innovatsion taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga egaligi to'g'risida fikr yuritadi.

Koronavirus pandemiyasi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirishni taqozo qilmoqda. Bugungi kunga kelib, karantin choralari tufayli vujudga kelgan iqtisodiy muammolarni yengib, oldinga harakat qilish lozim.

Biz islohotlar haqida 1991-yildan buyon gapirib kelimiz (undan avval qayta qurish islohoti bo'lgan). Ular har doim «keng miqyosli» va «ko'p sohani qamrovchi» deb ta'riflangan. Bu esa, baholarning balandparvozliligiga ahamiyat bermasak, hayotimizning **barcha sohalaridagi** ko'plab, katta yoki kichik, chora-tadbirlarni anglatadi. Biroq tizimli yondashuvga ko'ra, tizimning iyerarxik tuzilishi tufayli o'zgarishlar bir vaqtning o'zida va bir xil intensivlikda sodir bo'lmaydi. Bu yerda qanday vazifa eng ustuvor, eng asosiysi ekanligini aniqlash muhim.

Kelajagimiz xavfsizligining kaliti innovatsion iqtisodiyot ekanligi barchaga ma'lum. Men ilgari ham bilimga asoslangan innovatsion iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyati, uning nisbatan qisqa davr ichida katta o'zgarishlarga erishib, samarali va raqobatbardosh iqtisodiyotni yaratishi mumkinligi haqida so'z yuritganman. Bu esa «quvib yuruvchi» iqtisodiyotlar qatoridan ilg'or iqtisodiyotga o'tishni anglatadi. Innovatsiyalar va dinamik innovatsion iqtisodiyotning asosiy

drayveri esa sifatli ta'lim olgan, yaratuvchan va muvaffaqiyatga intiluvchi inson kapitali hisoblanadi. Buning uchun mamlakatda sifatli ta'lim tizimi va kuchli ilm-fan maktabi bo'lishi lozim.

2018-yilda Prezidentning «2019–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida» farmoni qabul qilindi. Unda murakkab va uzoq ko'zlangan maqsad qo'yilgan: 2030-yilga kelib Global innovatsion indeks reytingida O'zbekistonni dunyoning 50 ta eng ilg'or mamlakati qatoriga kiritishga erishish.

Strategiyaning asosiy maqsadi — «mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi darajasini va innovatsion jihatdan taraqqiy etganini belgilovchi asosiy omil sifatida inson kapitalini rivojlantirish»dir.

Mamlakatning innovatsion rivojlanishida inson kapitalining ahamiyati haqida matnda aniq yozilgan bo'lsada, amaliyotda ba'zida buning teskarisi bo'lib turibdi: innovatsion iqtisodiyot deganda ko'pchilik, jumladan, davlat amaldorlari hali-hanuz ishlab chiqarish texnologiyalarini tushunadilar.

Bunday qo'pol xato strategiyada belgilangan asosiy tushunchaning e'tibordan chetda qolishiga olib keladi. Asosiy g'oya esa «barcha darajada ta'lim sifati va qamrovini oshirish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta'minlash, ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng joriy etish uchun ta'lim, ilm-fan va tadbirkorlikni integratsiya qilishning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish»ni o'z ichiga oladi.

Pedagogik ta'limning ahamiyati

Ilm-fan va ta'lim — aynan shular mamlakatning raqobatbardoshligi, uning innovatsion rivojlanishini ta'minlovchi inson kapitalini yaratishi lozim. Bizning kelajagimiz ham shunga bog'liq.

Shunisi aniqki, innovatsion rivojlanishning drayverlari bo'lishga qodir mutaxassislar paydo bo'lishi uchun, hech bo'lmaganda, xalqaro

talablarga javob beruvchi universitet ta'limi bo'lishi lozim. Bunga erishishimizga esa hali ko'p qovun pishig'i bor.

Faraz qilaylik, biz shunday oliy ta'lim tizimini yaratdik. Biroq yangi muammoga duch kelamiz: maktab bitiruvchilarining ko'pi u yerlarda tahsil ololmaydilar. Sababi esa maktablar ta'limining sifatidir.

Biroq bolalar maktabga ham o'z-o'zidan kelib qolmaydi. Maktabgacha ta'lim vazirligi bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida ularga zamonaviy bilimlarni o'rgatishi va tahliliy fikrlashga tayyorlashi lozim. Prezidentimiz aytganidek, «agar biz 10-yil davomida maktabgacha ta'lim-maktab-oliy ta'lim muassasasi tizimida ishlasak, jamiyatimizda ko'zlari chaqnab, kelajakka ishonch bilan boquvchi va hech kimdan qo'rqmaydigan insonlar paydo bo'ladi».

Aynan shu insonlar mamlakatimizni ilg'or mamlakatlar qatoriga kiritishga qodir yoshlardir.

Agar maktabgacha ta'lim, o'rta, oliy va undan keyingi ta'limni isloh qilmas ekanmiz, rivojlangan innovatsion iqtisod ham bo'lmaydi. Muhimi shuki, sekin qadamlar bilan o'zgarishlarga erishib bo'lmaydi. «Sekin yursang, uzoqqa borasan» maqoli bu holatda amal qilmaydi.

Aynan shu sababdan pedagogik ta'lim tizimidagi islohotlar juda muhim hisoblanadi. Vaqt buni bizga allaqachon isbotlagan. 2017-yilda mavjud pedagogika universitetlariga qo'shimcha sifatida 15 ta OTMda pedagogik mutaxassislik bo'yicha qo'shimcha sirtqi bo'limlar ochildi. Joriy-yildan yana besh hududda ham yangi pedagogik institutlar ochilmoqda. 2018–2019-yillarda xalq ta'limi sohasida bir qator muhim hujjatlar, avvalambor, 2030-yilgacha xalq ta'limi tizimini rivojlantirish Konsepsiyasi qabul qilingan.

Pedagogik ta'limni isloh qilish nega shu qadar muhim? O'qituvchi shaxsi har qanday ta'lim tizimida markaziy bo'g'in hisoblanadi. U asosiy rol o'ynovchi shaxsdir: o'qituvchi qanday bo'lsa, o'quvchilar ham (ularning bilim, ko'nikmalari, qabul qilishlari) shunday bo'ladi. Demak, davlat iqtisodiyoti ham shunga qarab shakllanadi. Ulardan qay biri OTMga kirishi yoki jamiyatimizda bir necha-yildan keyin kelajakka ishonch bilan boquvchi yuqori ma'lumotli va hech narsadan qo'rqmaydigan avlod paydo bo'lishi ham aynan ularga bog'liqdir.

Hech kim o'qituvchining maktabdagi roli haqida e'tiroz bildirmaydi go'yo. Biroq buni tan olishning o'zi yetarli emas. Prezidentning «O'zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha xalq ta'limi tizimini rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmonida konsepsiyaning asosiy maqsadi sifatida «umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari»ni aniqlash belgilangan.

E'tiborlisi shuki, bu **tizimli islohotdir**. So'nggi paytlarda bu tushuncha urfga kirmoqda. Hamma tizimni o'zgartirish kerak deb bong uradi, biroq buning zahirida nima borligini hech kim tushuntirib bera olmaydi. Tizimli islohot, tizimli yondashuv, tizimli tahlil tushunchalarini har qanday ilmiy yoki publisistik maqolada, dissertatsiyalarda uchratish mumkin, aslida esa mualliflar u haqida aniq tushunchaga ega bo'lmay, uni kompleks yondashuv bilan adashtiradilar.

Tizimli yondashuv qandaydir tushunchaga tizim (bizning misolda — ta'lim tizimi), ya'ni o'zaro tartib va bog'liqliklar bir butunlikni hosil qiluvchi elementlar jamlanmasi sifatida qarashni nazarda tutadi. Murakkab tizimlarda bu elementlar birinchi darajadagi kichik tizimni, ular esa, o'z navbatida, ikkinchi darajali kichik tizimni hosil qiladi va hokazo. Elementlar, kichik tizimlar, ular orasidagi nisbat va aloqalar murakkab iyerarxiyani hosil qiladi.

Dinamik tizimlarda ularning holati, elementlar miqdori, iyerarxiyasi ular orasidagi munosabatlar kabi harakatda bo'lib, o'zgarishi mumkin va bu tahlil qilishni murakkablashtiradi. Ta'lim tizimi esa, har qanday ijtimoiy voqelik kabi dinamik voqelikdir. Maqolaning boshida ta'kidlanganidek, tizimli yondashuvda yadro, hal qiluvchi bo'g'in, matritsani, butun tizim ishlashi nimaga bog'liqligi va oxir-oqibat, uning samaradorligini aniqlash juda muhimdir.

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda asosiy vazifa — talaba va o'qituvchilar hozirgi bog'cha va maktab yoshidagi bolalar ulg'ayganida qanday dunyoda yashashlarini tushunishlari kerak. Ta'lim sohasida qanday strategiyalarni ilgari surishimiz ham shunga bog'liq.

Bu nihoyatda muhim. Biz kimsasiz orolda hayot kechirib, u yerda alohida mamlakat barpo qilayotganimiz yo'q. Tizimli yondashuvdan gap ochgan ekanmiz, aytish joizki, har qanday mamlakat muayyan muhitda mavjud bo'ladi, muhit va tizim orasida (xalqaro maydon, tabiat) esa ularga ta'sir qiluvchi turli o'zaro jarayonlar yuz beradi.

Amerikalik jamiyatshunos, siyosatchi va faylasuf, zamonamizning yorqin mutafakkirlaridan biri, dunyo-tizim nazariyasining muallifi Immanuel Vallersteynning ta'kidlashicha, ko'plab siyosatchilar o'z mamlakatlari jahon tizimining bir qismi ekanligini unutib qo'yib, qo'pol xatoga yo'l qo'ymoqdalar. Bu tizim qanday rivojlanayotganini inobatga olmay, ishonch bilan ushbu mamlakatlarning o'tmishi yoki kelajagi haqida biror nima deyish mumkin emas.

Bugun biz SPOD-dunyodan (Steady — barqaror; Predictable — oldindan aytib bo'ladigan; Ordinary — oddiy; Definite — aniq) VUCA-dunyora (Volatility — o'zgaruvchanlik; Uncertainty — noaniqlik; Complexity — murakkablik; Ambiguity — mujmallik) o'tayotganimiz haqida ko'p aytilmoqda. Bizni kelajakdan turib o'ziga chorlovchi dunyo zamonaviy ta'lim oldiga vazifalar qo'yadi va uning yo'nalishlarini aniqlaydi.

Ko'pchilik maktab bolalari va talabalarga umumiy bilimlarni emas (fundamental fanlar sohasidagi mutaxassislar boshqa masala), balki yangi dunyoda qo'llaniluvchi bilim, ko'nikma va malaka berish lozim. Shunda bu bilimlar noaniqlik va beqarorlik hukm surgan sharoitda ham tashuvchisining moslashuvchanligi, ham moliyaviy sarmahsullik jihatidan samarali bo'ladi. Shuningdek, shu nuqtayi nazardan, bizda nimalar mavjudligi va nimalar qilishimiz lozimligiga ham baho berishimiz lozim.

Ta'limning inson kapitaliga yo'naltirilgan tizimi

Odatda, maktab matematika, fizika, tarix kabi fanlardan umumiy bilimlar berishi lozim hisoblanadi. Bu XVII-XIX asrlarda vujudga kelgan ta'limning bilimga yo'naltirilgan shakli bo'lib, uning asosida bolalarga barcha fanlardan umumiy bilimlarni berish yotadi. Oliy ta'limda esa xuddi shu tizim tor soha mutaxassislarini tayyorlashda qo'llanilgan.

Bu tizim o'zini oqlay olmadi, XX asrda bunga ikki omil sabab bo'ldi: ma'lumotlar, axborot bazasi, ilm-fandagi kashfiyotlar va ixtirolar aql bovar qilmas darajada ko'payib ketdi, na maktab, na universitet bu o'zgarishlarning izidan quvib yeta oldi. Bir paytning o'zida, jamiyatdagi o'zgarishlar tufayli zamonaviy yoshlar o'zlashtirayotgan ko'pchilik kasblar yaqin kelajakda yo'q bo'lib ketmoqda.

Butun XX asr va hozirgi asr bizdan shaxsga yo'naltirilgan ta'limga o'tishni taqozo qilmoqda. Uning asosida esa ma'naviy, muloqot va kognitiv (yaratuvchan, tanqidiy, tizimli va nostandart fikrlash, keng dunyoqarash, hissiy idrok, katta va o'zgaruvchan ma'lumotlar bazasi bilan ishlay olish qobiliyati va hokazo) sifatlari doimiy o'zgarib borayotgan muhitda shaxsning rivojlanishi yotadi.

Ko'p hollarda fan tamoyili emas, balki fanlararo mezondan kelib chiqqan holda dars beriladi (STEAM, Liberal Arts), bu esa tor soha mutaxassislarning qo'lidan kelmaydi. Bu yo'nalishda ham biz rivojlanishimiz lozim.

Shu sababdan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida (maktab bitiruvchilarining sifati nuqtayi nazaridan) **kimlar o'qitilishi, kim o'qitishi, nimalar, nima maqsadda va qanday o'qitilishi** — bizning kelajagimiz, boringki, milliy xavfsizligimiz masalasidir. Men ular haqida oldin ham to'xtalganman.

Pedagogik ta'limdagi yangi tizimning xususiyatlari

Oxir-oqibat, biz pedagogik ta'limning quyidagilarni nazarda tutuvchi yangi konsepsiyasini ishlab chiqishimiz lozim bo'ladi:

- Yangi dunyoda kelajak avlod murabbiylari sifatida ta'limning shaxsga yo'naltirilgan tizimida o'z maqsadini aniq anglovchi bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning yangi tizimi (yuqorida aytib o'tilganidek, bu yerda o'z fanini bilish kifoya qilmaydi);
- Yangi vazifalarga mos ravishda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning yangi tizimi;
- Barcha darajalarda kadrlarni tanlov asosida tanlash;
- Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha ma'lumotlar bankini yaratish, ularni o'zlashtirish va joriy qilish. Ta'lim vazirliklari,

malaka oshirish institutlari va pedagogika universitetlari qoshidagi muvofiq ilmiy markazlarda bunday texnologiyalarni joriy qilishga ixtisoslashgan institutni yaratish;

- «Ilm-fan — ta'lim — amaliyot» oltin uchburchagini yaratish;
- Pedagogik oliy ta'lim muassasalari, ta'lim vazirligi bo'limlari, maktab rahbarlari va o'qituvchilar tarkibi faoliyatini baholash va boshqarishning yangi tizimi;

- Antikorrupsion mexanizm va rahbar hamda pedagoglar mas'uliyati mexanizmi;

- Oliy ta'lim muassasalari va boshqa ta'lim muassasalarining sezilarli avtonomiyasi (metodik va moliyaviy jihatdan), maktablarga ijod va pedagogik metodikalarni tanlash erkinligini taqdim qilish;

- Qo'llab-quvvatlovchi tizim va pedagogik mehnat to'lovini oshirish hamda asossiz tenglashtirishdan prinsipial chekinish;

- Ta'lim muassasalari va qo'llaniluvchi pedagogik texnologiya turlarini oshirish va raqobatni qo'llab-quvvatlash;

- Ta'lim dasturlari maydonini kengaytirish, tanlov fanlarining mavjud bo'lishi va fakultetlarning turli-tuman bo'lishi;

- Ilg'or tajribalar, jumladan, xorij tajribasidan foydalanish;

- Xorij o'qituvchilari va metodistlarini faol taklif qilish.

Ta'kidlash joizki, 2030-yilgacha xalq ta'limini tizimini rivojlantirish Konsepsiyasi yetarlicha batafsil ishlab chiqilgan bo'lib, ko'plab g'oya va yondashuvlarni, jumladan, yuqorida aytib o'tilganlarni o'z ichiga oladi. Biroq pedagogik ta'lim masalasi alohida masaladir, shu tufayli pedagogik universitetlar haqida alohida qaror qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

Muhimi, bizning shunchaki sifatli ta'lim tizimi yoki yangi pedagogik texnologiyalar, yangi kadrlar va darsliklarga emas, balki to'la kelajakka qaratilgan yangi ta'lim tizimiga ehtiyojimiz bor.

Konsepsiyada nazarda tutilgan har qanday g'oya va yangilik bizga kelajakda nima berishini aniq anglamog'imiz lozim. Buning uchun esa ushbu kelajak bilan tanishish, unga boradigan yo'llarni ko'rish, bugungi kunning asosiy tamoyillarini anglab yetish va ularni yangi ta'lim loyihasiga kiritish lozim. Bugun kelajakning yangi ta'lim tizimini

yaratuvchi mamlakatlar ertangi kunda dunyo iqtisodiyotining yetakchilariga aylanadilar.

Valeriy Xan — faylasuf, tarixchi va antropolog. Falsafa fanlari nomzodi (1986), dotsent (1992). Hozirda Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti dotsenti. O'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi Strategik rivojlanishni rejalashtirish markazi rektori va direktorining maslahatchisi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktorining o'rinbosari, Yangi tarix markazi bosh mutaxassisi sifatida faoliyat olib borgan. Janubiy Koreyaning Xoso (1998–2000), Xanyang va Sonkyungvan (2011) universitetlarida dars bergan. AQSH va Janubiy Koreyaning ilg'or universitetlarida ommaviy leksiylar bilan chiqishlar qilgan.

4.3. “Ta’lim to’g’risida” gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” inson kapitalini shakllantirishning asosi sifatida

2019-yil 23-avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev boshchiligidagi ta'lim tizimi, o'qituvchi va murabbiylarning mavqeini oshirishga bag'ishlangan videoselektor bo'lib o'tdi. Unda prezidentimiz ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini bo'lgan maktab ta'limi xususida shunday fikrlar bildirib o'tdi: “Moddiy va ma'naviy hayotni uyg'un rivojlantirishimiz kerak. Maktab bu borada asosiy bo'g'in bo'lishi lozim. Maktab ta'limini rivojlantirish biz uchun buyuk umummilliy maqsadga, umumxalq harakatiga aylanishi zarur”. Bu borada maktab ta'limi mazmunini qaytadan ko'rib chiqish va zamon talabi asosida takomillashtirish talab etiladi. Videoselektorda maktablardagi “Milliy g'oya”, “Odobnoma”, “Dinlar tarixi”, “Vatan tuyg'usi” kabi fanlar birlashtirilib, yagona “Tarbiya” fani joriy etilishi ma'lum qilindi. Bu esa pedagogika fani mazmunini takomillashtirish vazifasini qo'yadi. Bugungi kunda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ta'lim jarayonini tashkil etishning asosiy me'yoriy-huquqiy asoslarini ham qaytadan takomillashtirish soha oldidagi muhim vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi IX sessiyasi (1997–yil 29-avgust) da ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish va uni yangi

zamon talabi darajasiga ko'tarishni nazarda tutuvchi muhim davlat hujjatlari «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilingan edi. Ta'lim to'g'risidagi ushbu Qonun besh bo'lim 34 moddadan iborat. 2019-yilda normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni loyihasi e'lon qilindi.

Yangi tahrirdagi qonunning maqsadi O'zbekiston Respublikasida fuqarolarga ta'lim-tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini va ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplarini belgilash hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashdan iborat.

Qonunning asosiy vazifalari:

- ta'lim tizimining ishlashi va rivojlanishi uchun huquqiy kafolatlar va mexanizmlarni yaratish;
- ta'lim olish jarayonida ta'lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish va shaffoflikni ta'minlash;
- O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini xalqaro ta'lim standartlari darajasigacha takomillashtirish;
- ta'lim sohasida davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari vakolatlarini belgilash va ular o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish;
- ta'lim sohasida yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini hamda ularning o'zari munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solish.

Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb tan olinadi.

1-bo'lim «Umumiy qoidalar» deb nomlanadi. Unda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari, bilim olish, pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqlari, ta'lim berish tili kabi masalalar o'z ifodasini topgan.

2-bo'limda ta'lim tizimi va turlari mohiyati yoritilgan. Masalan, 9-moddada ta'lim tizimining mohiyati ifodalangan.

3-bo'limi ta'lim jarayoni qatnashchilarini ijtimoiy himoya qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda ta'lim oluvchilarni va ta'lim muassasasi

xodimlarini ijtimoiy himoya qilish, yetim hamda jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'qish masalalari qonuniy ifodasini topgan.

4-bo'limida ta'lim tizimini boshqarishdagi vazirlar mahkamasining, ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining vakolatlari ko'rsatilgan bo'lsa,

5-bo'limda yakuniy qoidalar ifodalab berilgan.

O'zbekistonning Kadrlar tayyorlash milliy dasturi 1997-yilning 29-avgustida qabul qilingan bo'lib, u besh bo'limdan tashkil topgan. Dasturning ikkinchi bo'limida uning maqsad va vazifalari bilan birga ro'yobga chiqarish bosqichlari ham ko'rsatib berilgan. Dasturning maqsad va vazifalarini ketma-ket uch bosqichda amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Birinchi bosqich 1997-2001-yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy- uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish ko'zda tutilgan edi. Bu bosqichda Ta'lim Qonuni asosida ta'lim tizimi va mazmuni qayta qurildi, umumiy o'rta va oliy ta'lim uchun DTSlar yaratildi, ta'lim jarayoni didaktik va axborot ta'minotining yangi avlodini ishlab chiqish va joriy etish boshlandi, o'rta maxsus ta'lim uchun zarur moddiy texnika, o'quv uslubiy va kadrlar bazasi tayyorlandi, ta'lim muassasalari faoliyatiga baho berishning reyting tizimi joriy etila boshladi.

Ikkinchi bosqich 2001-2005-yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, unda Milliy dasturni to'liq ro'yobga chiqarish, mehnat bozorini rivojlantirish va real ijtimoiy iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritish nazarda tutildi. Bu bosqichda quyidagi vazifalarni ham amalga oshirish muhim deb belgilangan: Majburiy umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga, shuningdek o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga qarab, tabaqalashtirilgan ta'limga o'tishni to'liq amalga oshirish; Ta'lim muassalarining maxsus tayyorlangan malakali pedagog kadrlar bilan to'ldirish, ularning faoliyatida raqobatga asoslangan muhit vujudga

keltirish; Ta'lim muassasalarining moddiy texnika va axborot bazasini mustahkamlashni davom ettirish, o'quv tarbiya jarayonini yuqori sifatli o'quv adabiyotlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini axborotlashtirishni amalga oshirish.

Bu bosqichda ta'lim xizmati ko'rsatish bozorini shakllantirish mexanizmlarini to'liq ishga solish lozim. Ikkinchi bosqichda belgilangan vazifalar bajarilib, hayotga tadbiiq etildi. Uchinchi bosqich 2005 va undan keyingi-yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib unda to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida mamlakatni ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish ko'zda tutilgan. Bunda ta'lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalari yanada mustahkamlanishi o'quv tarbiya jarayonini yangi o'quv-uslubiy majmualar ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan to'liq ta'minlanishi, elita oliy ta'lim muassasalari qaror topishi ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini yanada rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish maqsadida so'nggi-yillarda bir qator choratadbirlar ishlab chiqildi, me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Ular quyidagilar: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14 sentyabrda qabul qilingan "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni O'RQ-406-son. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907 qarori. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 21-apreldagi PQ-2909-son qarori. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini takomillashtirish, kitob mutolaasi va

kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi Farmoyishi.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi Prezidentning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq ta'lim muassasalarining moddiy-texnik, axborot va o'quv-metodik resurslarini mustahkamlash, ta'lim muassasalari binolarini qaytadan rekonstruktsiya qilish, laboratoriya asbob-uskunolari bilan ta'minlash, yutuk mutaxassis pedagog kadrlar bilan ta'minlash, xorijiy hamkorliklarni yanada rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

Prezidentimiz tomonidan ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy sohalarga oid yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish bo'yicha beshta muhim tashabbus ilgari surildi.

Ular quyidagilar:

birinchi tashabbus – yoshlarning musiqa, rassomchilik, teatr va san'atning boshqa turlariga qiziqishni oshirish, o'z qobiliyat va isde'dodlarini namoyon qilishga ko'maklashish;

ikkinchi tashabbus – yoshlarni jismoniy chiniqtirish, sport bilan shug'ullanishlari uchun zarur sharoitlar yaratish;

uchinchi tashabbus – aholi va yoshlarning kompyuter texnologiyalari hamda internetdan foydalanish ko'nikmalarini oshirish;

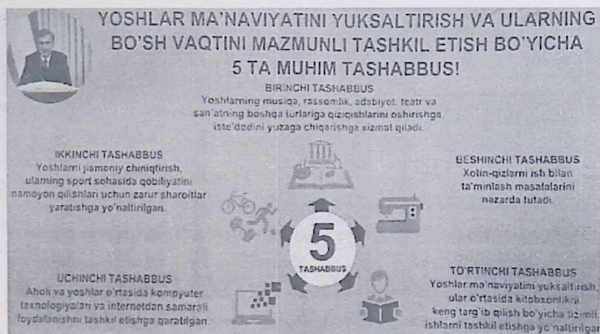
to'rtinchi tashabbus – yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish;

beshinchi tashabbus – xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratish.

Kadrlar tayyorlash Milliy modelining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

1. Shaxs kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchidir.

2. Davlat va jamiyat ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafillaridir.

4.1-Rasm. Kadrlar tayyorlash Milliy modeli va uning tarkibiy qismlari

3. Uzlaksiz ta'lim malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlari, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faoliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi.

4. Fan yuqori malakali mutaxassisni tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqaruvchi bo'lib, kadrlar tayyorlash milliy tizimida tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlari to'g'risidagi yangi fundamental va amaliy bilimlardan foydalanishni, yuqori malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tarkibini shakllantirishni, ulardan ta'lim tizimida unumli foydalanishni, shuningdek, kadrlar tayyorlash jarayonining ilmiy tadqiqotlar infratuzilmasini yaratish, ta'limning axborot tarmoqlarida foydalanish uchun bilimning turli sohalari bo'yicha axborot bazasini shakllantirishni hamda ilmiy tadqiqotlar darajasiga yangicha qarashlar zahirida yosh olimlarning, ilmiypedagogik xodimlarning ijtimoiy mavqei va obro'sini oshirishni va shu kabilarni qamrab oladi.

5. Ishlab chiqarish — kadrlarga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojni shuningdek, ularning tayyorgarlik sifati va saviyasiga nisbatan

qo'yiladigan talablarni belgilovchi asosiy buyurtmachi, kadrlar tayyorlash tizimini moliyaviy va moddiytexnika jihatdan ta'minlash jarayonining qatnashchisi. Kadrlar tayyorlash Milliy modelining mazkur komponentlari yaxlit holda ta'lim tizimida raqobatbardosh, yetuk kompetentli kadr tayyorlashga mustahkam asos boladi.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasi ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillariga bag'ishlangan. Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinadi. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ta'lim va tarbiyaning uyg'unlikda olib borilishi
 - ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xususiyatga ega ekanligi;
 - ta'limning uzluksizligi, uzviyligi va izchilligi;
 - 12-yillik (6 yoshdan 7 yoshgacha bolalarni bir-yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlash hamda o'n bir-yillik umumiy o'rta va o'rta maxsus) ta'limning majburiyligi;
 - ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga ega ekanligi;
 - davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
 - ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
 - bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
 - insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;
 - jamiyatda pedagog xodimlar ijtimoiy himoyasining kafolatlanganligi;
 - ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.
- Davlat jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiya kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi, ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, har kimga ta'lim olishda teng huquqlarni kafolatlaydi.
- Davlat ta'lim olish huquqini quyidagilar orqali ta'minlaydi:
- ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish;

- ta'lim tashkilotlarida innovatsion faoliyatni va ta'lim dasturlarini innovatsion texnologiyalar yordamida amalgam oshirishni qo'llabquvvatlash;

- yetakchi klassik oily ta'lim muassasalari maqomini belgilash va ularni qo'llab-quvvatlash; ishlab chiqarishdan ajralgan (kunduzgi) va ajralmagan (sirtqi, kechki, masofaviy, dual) ta'lim olishni tashkil etish;

- kadrlar tayyorlash va ta'limga oid davlat dasturlari asosida o'qitish;

- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limni bepul olish;

- oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan, shuningdek, majburiy umumiy o'rta ta'limni to'liq ilmagan fuqarolarga akkreditatsiyadan o'tgan davlat ta'lim muassasalarida eksternat tartibida atteastatsiyadan o'tish huquqini berish;

- ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmalarini mehnat bozorining talablariga muvofiq shakllantirish.

Xorijiy mamlakatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga va qonun hujjatlariga muvofiq ta'lim olish huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ta'lim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

4.4. O'zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida ta'lim-tarbiya islohotlari

Mamlakatimizda yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'g'il-qizlarning zamonaviy bilim olishi, yuksak ma'naviyatli bo'lib ulg'ayishi uchun zarur sharoit yaratish borasidagi ishlar izchil davom ettirilmoqda. Predizentimiz maktab bilan kollejlarda o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlash, maktablarda 11-yillik ta'limni qayta tiklash, uning qoshida o'quv-kasb kursi tashkil etish zarurligini ta'kidladi.

Yuqori sinflarda bolalar shaxs bo'lib, jamoa bo'lib shakllanadi, dedi davlatimiz rahbari. Ayni o'sha paytda ularni o'zlari o'rgangan muhitdan ajratib qo'ymaslik kerak. Bu yoshlarning ruhiyatiga, davomatiga, oxir-oqibatda ta'limtarbiyasiga salbiy ta'sir qilishi

mumkin. Shu bois ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlash, o'quv dasturlarini takomillashtirish zarur.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 15-iyun kuni Toshkentda bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofliqini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqida yosh avlod tarbiyasi haqida alohida to'xtalib o'tdi.

"Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon Shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", - deya ta'kidladi prezidentimiz.

Bu vazifalar maktab, oila, mahalla, butun jamoatchilikka katta mas'uliyat yuklaydi. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasining barcha bo'g'inlari – maktabgacha ta'lim, maktab, o'rta maxsus va oliy ta'lim tizimini takomillashtirish, yangi muassasalar bunyod etish va mavjudlarini qayta ta'mirlash bo'yicha olib borilayotgan ishlar yoshlar kamolotida o'z samarasini beradi. 2017-yil 8-oktyabr kuni O'zbekiston Prezidenti shavkat Mirziyoyev ta'lim sohasini isloh qilish, kasb-hunar ta'limi tizimini yanada rivojlantirish va oliy ta'limning bakalavr yo'nalishiga qabul bo'yicha test sinovlarini takomillashtirish masalalari yuzasidan yig'ilish o'tkazdi.

2017-2021-yillarda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish dasturini ishlab chiqish, o'quv dasturlarini yanada takomillashtirish, pullik xizmatlar ko'rsatish va moliyalashtirishning qo'shimcha manbalarini izlashda oliy o'quv yurtlarining vakolatlarini kengaytirish yo'li bilan ularning mustaqilligini bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi.

Yig'ilishda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar muhokama qilinar ekan, yoshlarning kasb-hunar egallashi,

o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash masalalariga ham alohida e'tibor qaratildi. Bunda yoshlarning ulug' ajdodlar merosini o'rganishi, ularga mos etuk kadrlar bo'lib voyaga etishiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishiga oid chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktab tashkil etilishi ham aynan ana Shu vazifani amalga oshirishdagi ilk qadam bo'ldi. Mazkur maktabning tashkil etilishi kadrlarni yoshligidanoq tayyorlab borish, sohada etuk hamda zamon talablariga javob beradigan kadrlar tayyorlashga zamin yaratadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mirzo Ulug'bek nomidagi ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internatini va "Astronomiya va aeronavtika" bog'ini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. mazkur qaror bilan Asronomiya instituti qoshida matematika, astronomiya, fizika va informatika fanlarini chuqur o'rgatishga ixtisoslashtirilgan Mirzo Ulug'bek nomidagi ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internati tashkil etiladi.

Maktablar oldiga qo'yilayotgan talablardan biri – yuqori malakali, sohaning bilimdoni bo'lgan o'qituvchi-pedagoglar bazasini shakllantirish bilan birgalikda, maktabda chet tilini ham o'qitish. Bu kabi ixtisoslashgan maktablarning tashkil etilayotganligi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi alohida ta'kidlandi.

Yig'ilishda hududlar imkoniyati va salohiyatini o'rgangan holda 8-9 sinf o'quvchilarini kasbga yo'naltirish masalasi ham ko'rib chiqildi. Bu ta'limning keyingi bosqichida o'quvchilarning hunar egallashida yangi imkoniyatlar eshigini ochadi. Endilikda umumta'lim maktablari bitiruvchilarini 50 ga yaqin kasbga o'rgatish yo'lga qo'yiladi. Buning uchun kasb-hunar kollejlari va umumta'lim maktablari negizida zamonaviy jihozlangan o'quv ishlab chiqarish markazlari tashkil etilishi rejalashtirilgan. Shuningdek, ba'zi kasb-hunar kollejlari tegishli vazirlik va idoralarga korxona va tashkilotlarga birlashtiriladi.

Nazorat va muhokama uchun testlar

1. Inson kapitalining shakllanishida talim tizimining o'rni va roli nima?

a) Inson kapitalini shakllantirishda talim tizimi katta ahamiyatga ega emas.

b) Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirish uchun asosiy muhim vosita hisoblanadi.

c) Talim tizimi, faqatgina akademik bilimlarni o'rgatishga yo'l qo'yilgan.

d) Inson kapitalining shakllanishida talim tizimi o'ziga xos ahamiyatsiz joyga ega emas.

2. Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirishda qaysi asosiy vazifalarni bajaradi?

a) Faqatgina o'quvchilarga bilim berish.

b) O'quvchilarni ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy rivojlantirish.

c) O'quvchilarni faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish.

d) O'quvchilarni faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish.

3. Inson kapitalining shakllanishida talim tizimi qaysi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi?

a) Ijtimoiy, iqtisodiy, kasbiy va shaxsiy rivojlanish.

b) Faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish.

c) Faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish.

d) Ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish.

4. Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirishda qaysi tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi?

a) Faqatgina oliy ta'lim muassasalari bilan.

b) Ijtimoiy tashkilotlar bilan.

c) Ish bilan bog'liq tashkilotlar bilan.

d) Barcha yuqorida keltirilgan tashkilotlar bilan.

5. Inson kapitalining shakllanishida talim tizimi qaysi vositalarni qo'llab-quvvatlaydi?

a) Faqatgina o'qituvchilar va darsliklar.

b) O'quvchilar va o'qituvchilar.

c) O'quvchilar, o'qituvchilar va ota-onalar.

d) O'quvchilar, o'qituvchilar, ota-onalar va ijtimoiy tashkilotlar.
6. *Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirishda qaysi tamoyillarni amalga oshiradi?*

- a) Faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish.
- b) O'quvchilarni faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish.
- c) O'quvchilarni ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy rivojlantirish.
- d) O'quvchilarni faqatgina kasbiy rivojlantirish.

7. *Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirishda qaysi tushunchalarni o'rgatadi?*

- a) Faqatgina akademik tushunchalar.
- b) Faqatgina kasbiy tushunchalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tushunchalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tushunchalar.

8. *Inson kapitalining shakllanishida talim tizimi qaysi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi?*

- a) Faqatgina akademik yo'nalishlar.
- b) Faqatgina kasbiy yo'nalishlar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy yo'nalishlar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik yo'nalishlar.

9. *Talim tizimi, inson kapitalini shakllantirishda qaysi tajribalarni o'rgatadi?*

- a) Faqatgina akademik tajribalar.
- b) Faqatgina kasbiy tajribalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tajribalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tajribalar.

10. *Inson kapitalining shakllanishida talim tizimi qaysi natijalarni olishga yo'l qo'yadi?*

- a) Faqatgina akademik natijalar.
- b) Faqatgina kasbiy natijalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy natijalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik natijalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. *Aqliy mehnat va yuksak innovatsion tafakkuri xususiyati*

2. *Uzliksoz ta'lim tizimining ahamiyati haqida gapiring*
3. *Ta'lim tizimini inson kapitalida tutgan o'rni qanday?*
4. *Ta'lim tizimi qachondan boshlab rivojlana boshlagan?*
5. *Ta'lim to'g'risida mamlakatimizda qanday qonunlar va qarorlar qabul qilingan?*
6. *Ta'lim tizimini rivojlanish bosqichlari haqida gapiring*
7. *Inson kapitali rivojlanishida uzluksiz ta'lim tizimining ahamiyati*
8. *Xalqaro talablarga javob beruvchi universitet ta'limni ahamiyati*
9. *Ta'lim tizimida tizimli islohot nima?*
10. *O'qituvchilarni tayyorlashda ularga nisbatan belgilangan asosiy vazifalar nimalardan iborat?*
11. *Ta'limning inson kapitaliga yo'naltirilgan tizimi nima?*
12. *Ta'lim to'g'risida" gi Qonun qachon qabul qilingan?*
13. *"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning mazmun-mohiyati*
14. *Davlat ta'lim standartlari nima?*
15. *Inson kapitalini shakllantirishda beshta muhim tashabbusning ahamiyati*
16. *Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?*
17. *O'zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning ta'lim-tarbiya islohotlari*

V BOB. RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

5.1. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitali tushunchasi, ilmiy yondashuvlari

5.2. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini shakllantirishda ta'lim modellari bo'yicha xorij tajribasi

5.3. O'zbekistonda inson kapitalini tarqqiyoti va raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirishi

5.4. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining turlari va komponentlari

5.1. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitali tushunchasi, mohiyati va ilmiy yondashuvlari

Jaxon global iqtisodiyoti tezlashuvi inson kapitaliga axamiyati berish talab yetib, uni rivojlantirish taqoza etadi. Bugungu kunda iqtisodiy rivojlantirishda inson bilimi, ko'nikmasi va malaka darajasi asosiy omilga aylanishi inson kapitaliga ustivorlik bermoqda. Ayniqsa, jahonda rivojlangan davlatlarda inson kapitalining asosiy salmog'i oshmoqda. Ular investitsiyalarining asosiy ulushini ham bevosita inson kapitaliga yo'naltirmoqdalar. Bu esa jaxonda raqamli iqtisodiyotda rivojlantirishda muxim axamiyat kasib etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga Murojatnomasida ta'kidlaganidek "Binobarin, inson kapitaligiga e'tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart"³⁷

Iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi, sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichlari, ayniqsa, innovatsion bosqichi inson kapitali ahamiyatini beqiyos oshirib yubordi. Raqamli iqtisodiyotda sharayotda inson kapitali iqtisodiy rivojlanish intensiv ishlab chiqarishining bosh omili, sifatida oloxiada tadqiqotni talab etadi.

Inson kapitalining o'tkan mamuriy tizimga asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi raqamli iqtisodiyotga bo'lgan taraqqiyat

³⁷ Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga Murojatnomasi. Xalq so'zi gazetasi. 28.12.2018

bosqichida bir qator yondashuvlar shakllangan. Inson kapitali konsepsiyasi XVII asrda paydo bo'lgan deb hisoblansa ham uning zamonaviy talqinlari T. Shuls³⁸ va G. Bekker³⁹ nomlari bilan bog'liq.

T. Shuls "daromad keltirishga qodir bo'lgan yoki odamlar tomonidan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan resurslar"⁴⁰ hisoblangan kapitalni inson kapitali va ashyoviy kapitalga ajratish kerakligini ko'rsatgan⁴¹. U birinchilardan bo'lib inson kapitali tushunchasiga ishlab chiqaruvchi omil sifatida qaragan. Olimning baholashicha, jamiyatda ishlab chiqarilayotgan jamlanma mahsulot umumiy hajmining to'rtidan uch qismi inson kapitalini to'plashga sarflanmoqda. Holbuki, XX asrdagi takror hosil qilishga doir ko'pchilik nazariyalarda bu ko'rsatkich to'rtidan bir qismni tashkil etadi, deb ko'rsatilar edi.

Soha mutaxassislari, G. Bekker inson kapitali tushunchasini birinchi bo'lib mikrodarajada qo'llay boshlagan. U korxonadagi inson kapitalini inson ko'nikmalari, bilim va mahoratining jamlanmasi deb belgilagan. Bunda u xodimlarni maxsus o'qitish, ularda maxsus bilim va ko'nikmalar hosil qilishga alohida ahamiyat bergan. Amerikalik iqtisodchining hisoblashicha, xodimlarning maxsus tayyorgarligi firmaning raqobat ustuvorligini shakllantiradi. Bu bozorlarda mahsulotlarning ma'lum va mashhur bo'lishi, pirovard natijada firmaning nufuzi, nou-xausi va savdo belgisida o'z ifodasini topadi. Xodimlarni maxsus tayyorlashdan, eng avvalo, firma va kompaniyalarning o'zlari manfaatdor, shuning uchun ular buni o'zlari moliyalashtiradilar.

G. Bekker oliy ta'limdan olinadigan qo'shimcha daromadni quyidagi tarzda belgilagan: kollejni tugallaganlar ishlab topgan daromaddan o'rta ma'lumotga ega xodimlarniki ayirladi. Ta'limga

³⁸ Теодор Уильям Шульц (англ. Theodore William Schultz, 1902–1998) – америкалик иқтисодчи, "rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanish muammolari tadqiqotlari uchun" 1979 йилги Нобель мукофоти лауреати.

³⁹ Гэри Стэнли Беккер (англ. Gary Stanley Becker, 1930 йилда туғилган) – америкалик иқтисодчи, "микрoиқтисодий таҳлил соҳасини инсоннинг қатор ҳуқуқиятларига қўллаш учун" 1992 йилги Нобель мукофоти лауреати.

⁴⁰ Экономическая энциклопедия. Т. 1. ред. Абазин Л.И. – М., 1999. С. 271.

⁴¹ Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth. //American Economic Review. –1994. May. P. 45.

chiqimlar ham ta'lim olish uchun bevosita xarajatlar, ham muqobil chiqimlar – o'qish davrida boy berilgan daromadlardir. Uning hisoblab chiqishicha, ta'limga investitsiyalar-yiliga taxminan 12,0–14,0 % miqdorida foyda keltiradi.

Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyati shundan iboratki, G. Bekker inson kapitaliga investitsiyalar rentabelligining miqdorini aniqladi va uni AQShdagi ko'pgina firmalarning rentabelligi bilan taqqosladi. Xususiy ta'lim muassasalari sonining ko'payishi, qisqa muddatli seminarlar va maxsus kurslar tashkil etadigan konsalting firmalari faoliyatining kengayishi natijasida ta'lim faoliyatining xususiy sektordagi rentabellik darajasi tijorat faoliyatining boshqa turlari rentabelligi darajasidan 10,0–15,0 % ortiq ekanligini ko'rsatdi⁴².

Respublikamiz olimlaridan inson kapitali to'g'risida quyidagi yirik soha mutaxasislari o'z fikrlarini bayon qilishgan. Jumladan, iqtisodiyot fanlari doktori, professor M.Q.Pardayevning fikriga ko'ra unga quyidagicha ta'rifni bergan "sodda qilib aytadigan bo'lsak, inson kapitali deganda hamma ishga qodir, bilimli mutaxassis tushiniladi. Bu esa o'z navbatida fan, texnika, texnologiya va inson omilini o'zida mujassamlashtiradi"⁴³ deb hisoblaydi. Shu bilan birga inson kapitali va malakali insonni shakllanishidagi o'rni to'g'risida iqtisodiyot fanlari doktori, akademik S.S.G'ulomov, akademik K.X.Abduraxmonovlar ham ilmiy asoslangan o'z qarashlarini bayon qilib, ularning fikricha inson kapitalini asosi ta'lim xizmatlarini rivojlantirishda, shuningdek, intellektual mulkni shakllantirishda ekanligi sifatida bayon qilishgan.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, "Inson kapitalining ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda yuqoriroqdir"⁴⁴ deb hisoblanadi. Bu esa inson kapitali iqtisodiy o'sish va samaradorlikning asosiy omili ekanligini ifodalaydi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining iqtisodiy kategoriyasi sifatidagi tushunchasi jahon axborot hamjamiyati va

⁴² Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. /Пер. с англ., сост., научн. ред., послеС. Капелюшников Р.И. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – С. 121.

⁴³ Abduraxmonov Q.X. Pardayev M.Q. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotning nazariy va amaliy masalalari. Fan va texnologiyalar nashriyoti-matba uyi. 2021 yil. 118-b.

⁴⁴ Абдурахмонов К.Х. Механизм иктисодиёти. –Т.: Мехнат, 2009. 182-б.

“bilimlar iqtisodiyoti” rivojlanishi bilan birgalikda muntazam ravishda kengayib bormoqda. Bu inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqaruvchi omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta'minlaydi.

5.2. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini shakllantirishda ta'lim modellari bo'yicha xorij tajribasi

Inson kapitalini shakllanishi eng avvalo insonni (individum) talim, bilim, malaka va ko'nikmaga ega bo'lish asosida xar tomonlama shakllangan komil inson bo'lib yaratilishining moliyaviy asosidir. Shunday ekan yuqori malakali va bilimga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bevosita talimga talim tizimiga bog'liqdir. Shuningdek soha mutaxassislarining etirof etishicha insonlarning yuqori bilimga ega bo'lishini muxim asosi ta'lim tizimlariga bog'liqdir. Har bir mamlakatda tarixiy an'analar, iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat bozorining talabidan kelib chiqqan holda o'z ta'lim tizimi shakllantirilgan. Ayni paytda umuman, jahonda ta'limning uch - Yevropa, AQSh va Osiyo modellari farqlanadi.

1. Ta'limning Yevropa modeli uchun boshlang'ich maktabdan boshlab o'quvchilarga yuksak talab, ularga fundamental bilimlar, shu jumladan, tabiiy va muhandislik sohasida chuqur bilimlar berish xos. Mazkur modelda maktabgacha ta'lim ko'zda tutilgan. Boshlang'ich va o'rta maktablarda o'qitish odatda 10-12-yilni tashkil etadi va umumiy hisoblanadi. Ta'limning navbatdagi bosqichlari kasbiy, oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'limdir. Ta'limning barcha darajalari davlat tomonidan tartibga solinadi.

Ta'limning Yevropa modeli kasb-hunarlariga o'qitish va qayta o'qitish bilan to'ldiriladi. Bu mehnat va aholining ish bilan bandligi organlari tomonidan asosan bepul amalga oshiriladi. Shu bilan birga ish beruvchilar hamda ta'lim oluvchilarning o'zlari tomonidan moliyalashtiriladigan malaka oshirishning juda keng tarmog'i yaratilgan.

2. Ta'lim tizimining Amerika modeli ta'limni moliyalashtirishda davlatning faol ishtirok etishi bilan birga bu ishda xususiy biznesning salmog'i kattaligi bilan ajralib turadi. Maktablar

munitsipial organlar tasarrufida bo'lib, davlat va xususiy oliy o'quv yurtlari deyarli tengdir.

Mamlakatda boshlang'ich va o'rta ta'lim bepul, oliy ta'lim, asosan, pullikdir. Shu bilan birga studentlar oliy ta'lim olish uchun to'lovlarni amalga oshirishda grantlar va kreditlarning keng tizimdan foydalana oladilar.

Amerika Qo'shma Shtatlarida boshlang'ich va o'rta umumiy ta'lim mamlakat shtatlaridagi qonunchilikka muvofiq 8–10-yilni tashkil etadi. O'rta umumiy ta'lim maktablarida beshta fan o'qitilishi majburiy hisoblanadi. Ular quyidagilardir:

- ingliz tili – 4-yil;
- matematika, tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar – har biri uch-yildan;
- kompyuter savodxonligi – yarim-yil;
- chet tili – kamida 2-yil (o'qishni oliy o'quv yurtlarida davom ettiradiganlar uchun).

O'rta maktabning yuqori sinflarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirish maqsadlarida o'quv dasturlarini tabaqalashtirishga katta e'tibor beriladi. O'quvchilarning bo'lajak ixtisosliklari bo'yicha mehnat amaliyotini o'tishlari yoki kelgusidagi faoliyati yo'nalishidan ke'chiqqan holda akademik tadqiqotlarni amalga oshirish – umumiy o'ta'lim yuqori sinflari o'quv dasturlaridan keng o'rin olgan.

AQShda oliy o'quv yurtlari, ayniqsa, universitetlar haqiqiy ilmiy tadqiqot markazlariga aylangan. Shtatlar tasarrufida bo'lgan universitet va kollejlarda ilmiy tadqiqotlar asosan mintaqa muammolarini hal etishga yo'naltiriladi.

Mamlakatda ta'limga davlat xarajatlari umumiy hajmining taxminan 70,0 %i boshlang'ich va o'rta umumta'lim maktablarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Oliy ta'lim uchun bu ko'rsatkich 23,0 %ni tashkil etadi. To'rt-yillik kollejlarday deyarli to'la-to'kis shtatlar budjeti hisobidan moliyalashtiriladi.

3. Ta'lim tizimining Osiyo modeli. Qator nufuzli tashkilotlar, xususan, Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti ekspertlarining fikricha, mazkur model, jumladan Yevropa ta'lim tizimiga qaraganda

mukammalroqdir⁴⁵. Masalan, AQShda yuzlab litseylar matematika fanini o'qitishda Xitoy va Singapur dars-liklaridan foydalanish hamda ularning mashg'ulotlarni o'tkazish uslubiyotiga o'tishga qaror qilgan.

Ta'lim tizimining Osiyo modeli quyidagilar bilan farq qiladi:

- boshlang'ich umumta'limga alohida e'tibor (ko'pgina mamlakatlar, xususan, Yaponiya va Janubiy Koreyada boshlang'ich maktablar olti-yillikdir);

- maktab ta'limi o'quv dasturlarida ma'naviy-estetik fanlar (musiqa, amaliy va tasviriy san'at, etika, estetika) salmog'ining kattaligi;

- o'quvchilarda ijodiy, o'ziga xos fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish (masalan, Singapurda boshlang'ich maktab o'quvchilari egallashlari kerak bo'lgan yetti fazilatdan biri – "fikrlash va o'z fikrini bayon qilish", "atrofdagi narsalarga jonli qiziqish bildirish" hisoblanadi);

- ta'lim muassasalari, shu jumladan boshlang'ich maktablarni kompyuterlashtirish va Internetga ulash (Janubiy Koreya Singapurdan keyin jahonda ikkinchi bo'lib hamma, hatto olis qishloqlar va orollardagi maktablarini Internetga ulagan. Bu ta'lim darajasini oshirish bilan birga darsliklar, o'quv qo'llanmalari nashr etish uchun xarajatlarni qisqartirishdan iborat iqtisodiy samara ham keltirdi);

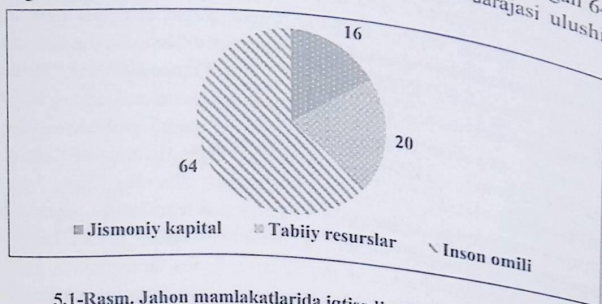
- aholi barcha qatlamlari uchun ta'lim barcha darajalaridan foydalanish imkoniyati (shu tufayli Janubiy Koreyada eng yuksak natijaga – 25–37 yoshdagi fuqarolarning 97,0 %i oliy ma'lumotga ega bo'lishi ta'minlandi);

- xususiy kapitalning ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda faol ishtirok etishi (Janubiy Koreyada maktabgacha tarbiya muassasalari xarajatlarining 50,0 %, oliy ta'limning 80,0 % xususiy manbalardan moliyalashtiriladi).

Jahon tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 192 mamlakatda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, hozirgi davrda iqtisodiy o'sishning 16,0 %i jismoniy kapital (ishlab chiqarish vositalari,

⁴⁵ Ўзбекистонда таълим: талаб ва тақдиф мутахассислиги. //Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза. – Т.: БМТ ривожланиш дастури, 2007/2008. – Б. 50.

infratuzilma va h.k), 20,0 %i - tabiiy resurslar ta'minlaydi. Qolgan 64,0 %i inson omili, birinchi navbatda bilim va malaka darajasi ulushiga to'g'ri keladi (5.1-rasm).

5.1-Rasm. Jahon mamlakatlarida iqtisodiy o'sishni ta'minlashda inson omili – bilim va malakaning salmog'i (umumiy ko'rsatkichga nisbatan % hisobida)

Hozirgi davrda jahonning deyarli barcha mamlakatlarida ta'limni rivojlantirishga e'tibor ortgan. Bundan 100-yil muqaddam ta'lim uchun davlat xarajatlari yalpi ichki mahsulotining 1,0 %ni tashkil etardi. Hozirga vaqtda esa bu ko'rsatkich 5,1 %ga yetdi. Natijada dunyoda boshlang'ich ta'limga ega bo'lganlar soni jami aholining 94,0 %iga yetdi.

5.3. O'zbekistonda inson kapitalini taraqqiyoti va raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirilishi

Hozirgi kunda dunyo aholisining umumiy soni qariyb 8 milliard kishiga yaqin bo'lib, 2050-yilga borib ularning soni qariyb 10 milliardga ko'payishi kutilmoqda. Yoshlar dunyo aholisining eng tez o'sayotgan qismi hisoblanadi.

Umuman olganda, O'zbekistonda inson kapitali uchun katta maqsadlar va mablag'lar sarflanmoqda. O'z navbatida, xalqimizda "Yangi O'zbekiston orzusi" paydo bo'ldi. Bu nima degani? Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, Yangi O'zbekiston — barchamizning ezu orzumiz, mehnatkash, tinchliksevar xalqimizning

orzusi! Unda xalqimizning azaliy umid-niyatlari, yuksalish sari intilishlari o'ziga xos tarzda aks etmoqda.

Inson kapitalini shakllantirish jaxon tajribasidan ma'lumki, bugungi kunda barcha iqtisodiy taraqqiyotga erishgan tizimlarda alohida ustuvorlikni talab etadi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyoti sharoitida inson kapitalini shakllantirish ushbu iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotining muhim asosi hisoblanadi. Soha mutaxassilarini fikricha raqamli iqtisodiyotni shakllantiruvchi chuqur malakali, bilimli mutaxassislarni shakllantirilishi inson kapitali asosida taraqqiy ettirilishida alohida ustuvorlik talab etiladi. Shunday ekan, raqamli iqtisodiyotda kelgusi taraqqiyoti bir tamondan texnika taraqqiyoti bilan bevosita bo'g'langan bo'lsa, ikkinchi tamondan inson kapitalini rivojlanishiga ayniqsa uni su'niy intellektga mos taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, inson kapitalini raqamlashtirishga ta'sir etuvchi omillarini aniqlash dolzarb fazifa hisoblanadi. Quyida biz inson kapitalini raqamlashtirish omillarini ko'rib chiqdik. Bunga ko'ra inson kapitalini raqamlashtirishning muhim elementlari sifatida quyidagilarga ustuvorlik berish, yani:

1. ta'limni raqamlashtirish;
2. bilim berishni raqamlashtirish;
3. malaka berishni raqamlashtirish;
4. ko'nikma berishni raqamlashtirish (5.2-rasm).

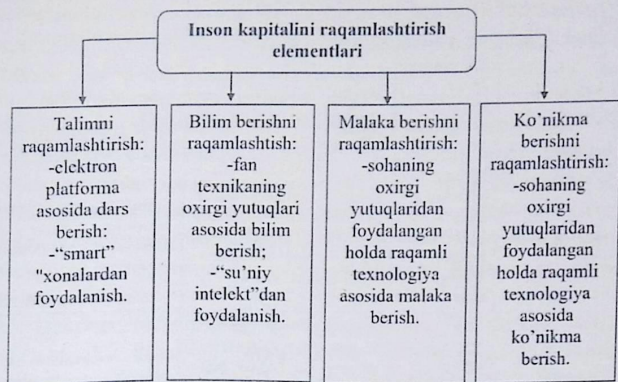
Shunday ekan, yuqoridagilardan kelib chiqib "Inson kapitalini raqamlashtirish deyilganda inson uchun raqamli texnologiyalarga asoslangan (su'niy intellektga mos) eng samarali investitsiya (kapital kiritish) hisoblanib, uning asosiy maqsadi yuqori malakali mutaxassis tayyorlash uchun raqamlashgan ta'lim, bilim, malaka va ko'nikma berishga asoslanishi bilan xarakterlanadi".

orzusi! Unda xalqimizning azaliy umid-niyatlari, yuksalish sari intilishlari o'ziga xos tarzda aks etmoqda.

Inson kapitalini shakllantirish jaxon tajribasidan ma'lumki, bugungi kunda barcha iqtisodiy taraqqiyotga erishgan tizimlarda alohida ustuvorlikni talab etadi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyoti sharoitida inson kapitalini shakllantirish ushbu iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotining muhim asosi hisoblanadi. Soha mutaxassilarini fikricha raqamli iqtisodiyotni shakllantiruvchi chuqur malakali, bilimli mutaxassislarni shakllantirilishi inson kapitali asosida taraqqiy etirilishida alohida ustuvorlik talab etiladi. Shunday ekan, raqamli iqtisodiyotda kelgusi taraqqiyoti bir tamondan texnika taraqqiyoti bilan bevosita bo'g'langan bo'lsa, ikkinchi tamondan inson kapitalini rivojlanishiga ayniqsa uni su'niy intellektga mos taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, inson kapitalini raqamlashtirishga ta'sir etuvchi omillarini aniqlash dolzarb fazifa hisoblanadi. Quyida biz inson kapitalini raqamlashtirish omillarini ko'rib chiqdik. Bunga ko'ra inson kapitalini raqamlashtirishning muhim elementlari sifatida quyidagilarga ustuvorlik berish, yani:

1. ta'limni raqamlashtirish;
2. bilim berishni raqamlashtirish;
3. malaka berishni raqamlashtirish;
4. ko'nikma berishni raqamlashtirish (5.2-rasm).

Shunday ekan, yuqoridagilardan kelib chiqib **"Inson kapitalini raqamlashtirish deyilganda inson uchun raqamli texnologiyalarga asoslangan (su'niy intellektga mos) eng samarali investitsiya (kapital kiritish) hisoblanib, uning asosiy maqsadi yuqori malakali mutaxassis tayyorlash uchun raqamlashgan ta'lim, bilim, malaka va ko'nikma berishga asoslanishi bilan xarakterlanadi"**.

5.2-Rasm. Inson kapitalini raqamlashtirish elementlari

Yuqoridagilardan kelib chiqib inson kapitalini mohiyatini biz quyidagicha ifodaladik, inson kapitali-bu jamiyat uchun kerakli shaxsni shakllantirish maqsadida insonga kiritiladigan samarali investitsiya (kapital) bo'lib, unga ko'ra insonlar yuqori sifatli ta'lim, bilim, malaka va ko'nikma olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

5.1.-Jadval.

Iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida inson resurslari baholanishi va inson kapitalini shakllanishi⁴⁶

Kategoriya	Qo'llanish davri	Iqtisodiyot sub'ekti to'g'risidagi tasavvur	Amalga kiritilishi sabablari
Ish kuchi	XIX asr – hozirgi davr	Inson – mehnat jarayonida samarali foydalanish imkoniyati bo'lgan qobiliyat va sifatlar sohibi sifatida	Ishlab chiqarishda shaxs omilini hisobga olish zarurati
Mehnat resurslari	XX asrning 20-yillari – hozirgi davr	Inson – tashqi boshqaruvning nafaol ob'ekti, reja-hisob birligi sifatida	Iqtisodiyotni markazlashtirgan holda boshqarish sharoitida ish kuchini takror hosil qilish

⁴⁶ Muallif ishlamasi asosida tuzildi

5.4. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining turlari va komponentlari

Jamiyat, davlat tomonidan aholining barcha qatlamlariga va toifalariga ayni miqdor va shakllardagi inson kapitali investitsiyasi sarflanishiga qaramay, inson kapitalining quyidagi turlari shakllanadi va hukm suradi:

1. Ijobiy (faol) inson kapitali;
2. Salbiy (nofaol) inson kapitali;
3. Manfiy inson kapitali.

Ijobiy (aktiv) inson kapitali – o'zi uchun sarflangan investitsiyani to'la o'zlashtirgan va uni jamiyatning rivojlanishi va takomillashuvi shaklida ro'yobga chiqargan kreativ (yaratuvchi) va innovatsion kapitaldir. Bu yaratuvchanlik va takomillashuv, jumladan, aholining turmush darajasining oshishi, innovatsion salohiyatning yuksalishi, ta'lim tizimi-ning rivoji, ilm-fanning taraqqiyoti, axborot almashinuvi va ta'minoti erkinligi, aholi salomatligining yaxshilanishi kabilarda namoyon bo'ladi. Chunki, inson kapitalining parametrlari va sifati aholi shaxsning mentaliteti, ta'lim darajasi, hayotiy tasavvurlari va sog'liqni saqlash sohasidagi ahvol kabi-lar bilan o'lchanadi. Aytish lozimki, ilmfan, ta'lim va sog'liqni saqlashga sarflangan investitsiyalar tarixan qisqa mud-dat ichida samara berishi mumkin, ammo asrlar davomida shakllangan mentalitetni qisqa vaqtda o'zgartirish qiyin. Shu sababli dunyodagi ilg'or tajriba va bilimlarni milliy/shaxs mentalitetining ijobiy xususiyatlari bilan uyg'unlashtirish muhimdir.

O'zbekistonda rivojlangan G'arb va Sharq mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotdagi tajribasi o'zlashtirilgan ekan, ayni shu nuqtalarga jiddiy e'tibor qaratilayotgani diqqatga sazovordir, ya'ni ilg'or chet el tajribasining xalqimiz-ning milliy mentalitetiga va ko'p asrlik an'analariga mos keladigan jihatlari, shakllari qabul qilinmoqda yoki ular mahalliy shart-sharoitlarga moslashtirilmoqda. Shuningdek, milliy madaniyatimiz, an'analarimizni targ'ib qilish hamda yoshlarimizni chet ellardagi ba'zi oqim va harakatlarning zararli ta'siridan saqlash uchun olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar va profilaktik choralar aynan shu maqsadni ko'zlagandir. Inson kapitali

ham ayni ma'lum shaxs kabi ma'lum bir sivilizatsiya, mentalitet va an'analarning mahsulidir.

2. Salbiy (passiv) inson kapitali. Inson kapitalining bu turi mamlakat taraqqiyotiga va innovatsion iqtisodiyotga aytarliq hissa qo'shmaydi, uning butun mohiyati moddiy imkoniyatlarning iste'molchisi bo'lishdan iboratdir. Passiv inson kapitalini yaxshi ta'lim olmagan, oddiy kustar (qo'l mehnatiga asoslangan) sanoatda, tovar ayirboshlashga asoslangan tijoratda yoki mexanizatsiyalashmagan qishloq xo'jaligida band kishilar tashkil etadi deyish mumkin. O'zbekcha ta'bir bilan aytganda, «qora mehnat» qiluvchilar, ya'ni malaka talab qilmaydigan ishlarda ishlaydigan kishilar passiv inson kapitalini tashkil etadilar.

3. Inson kapitalining eng tahlil va bahs talab uchunchi turi manfiy inson kapitalidir. Manfiy inson kapitali deganda, nomidan ma'lum bo'lganidek, o'ziga sarflangan investitsiyalardan jamiyat uchun hech qanday foyda keltirmagan, na o'zi yashaydigan jamiyat iqtisodiyotining rivojiga, na aholi turmush daraja-sining yuksalishiga, na shaxs sifatida o'zining rivojlanishiga hissa qo'shishga yaramagan toifa tushuniladi. O'zbekcha ifoda bilan aytganda, «na o'ziga, na boshqaga foydasi tegmaydigan» toifa manfiy inson kapitalini tashkil etadi. Ashaddiy jinoyatchilar, giyohvandlar, korrupsionerlar, ishyoqmaslar, ichkilik bozlar, tekinxo'rlik bilan kun kechiruvchilar – bir so'z bilan aytganda, jamiyat va oilasining sarflagan moddiy investitsiyasi, bergan ta'lim-tarbiyasining samarasini yo'qqa chiqargan kishilar manfiy inson kapitali sifatida namoyon bo'ladilar. Ana shu toifadagi inson kapitali misolida ba'zi toifadagi kishilar uchun sarflangan investitsiyalar hamisha ham o'zining ijobiy samarasini beravermasligi ko'rinadi.

Manfiy inson kapitali ko'pincha xalqning mentalitetidagi nozik holatlar, yetishmovchiliklar, aholi madaniyat saviyasining pastligi, jamiyatdagi muammolar, shuningdek, kishilarning tabiiy haqqi bo'lgan erkinliklarning cheklanishi kabi sabablar natijasida vujudga kelishi mumkin.

Ma'naviy yetuk jamiyatlarda manfiy inson kapitali toifasidagilarga o'zlarining umidsiz hollaridan chiqish uchun so'nggi imkoniyatlar beriladi hamda ularning ijobiy o'zgarishlarga bo'lgan harakatlari jamiyat va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Bunga misol tariqasida mamlakatimizda har-yili Konstitutsiya kuni yoki Mustaqillik bayrami arafasida adashib xato yo'llarga kirgan kishilarga avf (amnistiya) e'lon qilinishi va sobiq mahbuslarga hayotda o'z o'rnini topishlari uchun berilayotgan yordam hollarini keltirish mumkin. Bunday ijtimoiy g'amxo'rlik natijasida manfiy inson kapitaliga aylanishga ulgurgan fuqarolar jazoni o'tash muassasalaridan muddatidan oldin ozodlikka chiqariladilar, so'ngra ularga mahalla va ichki ishlar organlari ish topish va turarjoy bilan ta'minlashda yordam beradilar, yangi kasb yoki hunar sohibi bo'lishiga yordamlashadilar. Mamlakatimizda ana shu tarzda to'g'ri yo'lga tushib olgan, musbat inson kapitali toifasiga qaytgan ko'plab insonlar bor.

Inson kapitali – mehnat qiluvchi kishilarning oddiy yig'indisi emas. Inson kapitali bu professionalizm, bilimga intilish, axborot ta'minoti, sog'liq, optimizm, tashabbus va mehnatsevarlik kabi omonlar va xislatlardan yuzaga keladigan bir fenomendir.

Nazorat uchun testlar

1. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish masalalari nima bilan bog'liq?

a) Inson kapitalini rivojlantirish faqatgina moliyaviy imkoniyatlarga bog'liq.

b) Inson kapitalini rivojlantirish faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish bilan bog'liq.

c) Inson kapitalini rivojlantirish, texnologik imkoniyatlarni qo'llash bilan bog'liq.

d) Inson kapitalini rivojlantirish, o'quvchilarni faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish bilan bog'liq.

2. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi vositalar muhim ahamiyatga ega?

a) Faqatgina o'qituvchilar va darsliklar.

- b) O'quvchilar va o'qituvchilar.
- c) Texnologiyalar va innovatsiyalar.
- d) O'quvchilar, o'qituvchilar, o'quv materiallari va texnologiyalar.

3. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirishda qaysi tashkilotlar muhim rol o'ynaydi?

- a) Faqatgina oliy ta'lim muassasalari.
- b) Iqtisodiy tashkilotlar.
- c) Sanoat korxonalar.
- d) Barcha yuqorida keltirilgan tashkilotlar.

4. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi tamoyillar amalga oshiriladi?

- a) Faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish.
- b) O'quvchilarni faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish.
- c) O'quvchilarni ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy rivojlantirish.
- d) O'quvchilarni faqatgina kasbiy rivojlantirish.

5. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirishda qaysi tushunchalar o'rgatiladi?

- a) Faqatgina akademik tushunchalar.
- b) Faqatgina kasbiy tushunchalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tushunchalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tushunchalar.

6. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi yo'nalishlar muhimdir?

- a) Faqatgina akademik yo'nalishlar.
- b) Faqatgina kasbiy yo'nalishlar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy yo'nalishlar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik yo'nalishlar.

7. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirishda qaysi tajribalar o'rgatiladi?

- a) Faqatgina akademik tajribalar.
- b) Faqatgina kasbiy tajribalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tajribalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tajribalar.

8. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi natijalar olishga yo'l qo'yiladi?

- a) Faqatgina akademik natijalar.
- b) Faqatgina kasbiy natijalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy natijalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik natijalar.

9. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirishda qaysi muammolar mavjud?

- a) Faqatgina moliyaviy muammolar.
- b) Faqatgina akademik muammolar.
- c) Texnologik va innovatsion muammolar.
- d) Ijtimoiy va iqtisodiy muammolar.

10. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi strategiyalar amalga oshiriladi?

- a) Faqatgina moliyaviy strategiyalar.
- b) Faqatgina akademik strategiyalar.
- c) Innovatsion va sarmoyadorlik strategiyalar.
- d) Ijtimoiy va iqtisodiy strategiyalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Raqamli iqtisodiyoti sharoitida "bilimlar iqtisodiyoti"ning ahamiyati

2. Ta'limning Yevropa modeli mohiyati

3. Ta'lim tizimining Amerika modeli xususiyatlari

4. Ta'lim tizimining Osiyo modeli nimalar bilan farq qiladi?

5. Jahon tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 192 mamlakatda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra inson omili, birinchi navbatda bilim va malaka darajasi ulushiga qanchaga to'g'ri keldi

6. Raqamlashtirish sharoitida O'zbekistonda inson kapitalini taraqqiyoti

7. Iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida inson resurslari baholanishi asoslab bering

8. *“Singapur mo’jizasi” da “to’g’ri siyosat va inson kapitaliga sarmoya*
9. *Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining turlari*
10. *Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining komponentlari*

8. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi natijalar olishga yo'l qo'yiladi?

- a) Faqatgina akademik natijalar.
- b) Faqatgina kasbiy natijalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy natijalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik natijalar.

9. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirishda qaysi muammolar mavjud?

- a) Faqatgina moliyaviy muammolar.
- b) Faqatgina akademik muammolar.
- c) Texnologik va innovatsion muammolar.
- d) Ijtimoiy va iqtisodiy muammolar.

10. Raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish uchun qaysi strategiyalar amalga oshiriladi?

- a) Faqatgina moliyaviy strategiyalar.
- b) Faqatgina akademik strategiyalar.
- c) Innovatsion va sarmoyadorlik strategiyalar.
- d) Ijtimoiy va iqtisodiy strategiyalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Raqamli iqtisodiyoti sharoitida "bilimlar iqtisodiyoti"ning ahamiyati

- 2. Ta'limning Yevropa modeli mohiyati
- 3. Ta'lim tizimining Amerika modeli xususiyatlari
- 4. Ta'lim tizimining Osiyo modeli nimalar bilan farq qiladi?
- 5. Jahon tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 192 mamlakatda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra inson omili, birinchi navbatda bilim va malaka darajasi ulushiga qanchaga to'g'ri keldi

6. Raqamlashtirish sharoitida O'zbekistonda inson kapitalini taraqqiyoti

7. Iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida inson resurslari baholanishi asoslab bering

8. *"Singapur mo'jizasi" da "to'g'ri siyosat va inson kapitaliga sarmoya*

9. *Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining turlari*

10. *Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining komponentlari*

VI BOB. INSON KAPITALI SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA YO'NALTIRILGAN INVESTISIYALARNI JALB QILISH

6.1. Innovatsion texnologiyalar asosida inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishni orqali rivojlantirish

6.2. Yangi O'zbekistonda inson kapitalini sarmoyalash mamlakat farovonlik omili sifatida

6.3. Inson kapitali rivojlanishida jahon tajribasi va investitsiyalar

6.1. Innovatsion texnologiyalar asosida inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishni orqali rivojlantirish

Investitsiyalarni faol jalb samaradorligi va ta'siri ommaviy iqtisodiyotga katta ahamiyat kasb etadi. Xorijiy investitsiyalar jalb qilish orqali mamlakatdagi ish o'rinlarini oshirish, sanoatni rivojlantirish, bozorlarni yangilash, innovatsion proyektlar amalga oshirish, mahalliy biznes tashkilotlarini jalb etish va rivojlantirish, sotsial sohalaridagi muammolarni hal qilish, risklarni kamaytirish, infrastruktura rivojlanishi va boshqa bir qator yo'nalishlardagi muammolarni hal qilishga yordam beradi.

Texnologiyadan foydalanish investitsiyalarni jalb etishning muhim yo'nalishlari hisoblanadi. Bu yo'nalish kompaniyalarni rivojlantirishga yordam beradi va ularga yangi imkoniyatlar ochadi. Xorijiy investitsiyalar o'zining katta moliyaviy resurslarini investitsion tizimining har bir yo'nalishida o'z ichiga olgan holda rivojlanishga yordam berish uchun ishlatadi.

Texnologiyadan foydalanish orqali investitsiyalarni jalb qilish uchun bir necha usullar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar misol bo'ladi:

1. Elektron tijorat: Internet orqali mamlakatning mahsulotlarini xalqaro bozorga tashlash imkoniyatlari ochiladi. Bu esa xalqaro bozorda mamlakatning mahsulotlariga qo'shilishga yordam beradi va investitsiyalar jalb qilish imkoniyatlarini ochadi.

2. Virtual investitsiya platformalari: Virtual investitsiya platformalari, investorga mamlakatga bevosita boshlanishi va investitsiyalarni amalga oshirishi mumkin. Bu, investorga mamlakat

haqida keng ma'lumot, investitsiyalar haqida tahlil, xavfsiz va qulay muhit tashkil etadi.

3. Mobil ilovalar: Mobil ilovalar, investorga mamlakat haqida ma'lumotlarga mobil qurilmalar orqali yondashish imkoniyatini beradi va investitsiyalarni amalga oshirishni osonlashtiradi.

4. Virtual tadbirkorlik: Virtual tadbirkorlik, investorga mamlakatda biznes tadbirkorligi amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu, investorga mamlakatdagi biznes muhitiga kirish imkoniyatini ochadi va investitsiyalarni amalga oshirishni osonlashtiradi.

5. Texnologik innovatsiyalar: Mamlakatda texnologik innovatsiyalar yaratish va ularni xalqaro bozorga kiritish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Bu, mamlakatning innovatsion potensialini oshiradi va investorga mamlakatdagi innovatsion texnologiyalarga bevosita investitsiya qilish imkoniyatini beradi.

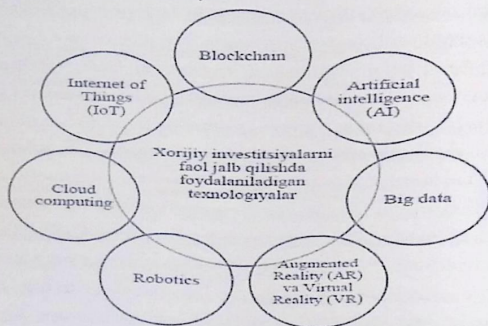
6. Iqtisodiyotiy tahlil va prognozlash: Mamlakatning iqtisodiyotiy holatini tahlil qilish va investorga mamlakatdagi investitsiya imkoniyatlarini aniqlovchi statistik ma'lumotlar taqdim etish muhim ahamiyatga ega. Bu, investorga mamlakatdagi investitsiya faoliyati bo'yicha yangiliklardan, sanoat tizimining va biznes muhitining holatidan, moliyaviy tahlil va statistik ma'lumotlardan xabardor bo'lish imkoniyatini beradi.

7. Xalqaro tashkilotlar orqali investitsiya jalb qilish: Xalqaro tashkilotlar, masalan, Xalqaro Valyuta Fondi va Jahon Banki investorga mamlakatga bevosita investitsiya jalb qilish imkoniyatini beradi. Bu, investorga mamlakatning moliyaviy samaradorligi, iqtisodiyotining holati va investitsiya imkoniyatlari haqida ma'lumotlar taqdim etishda yordam beradi.

8. Investitsiya konferensiyalari: Investitsiya konferensiyalari, investorga mamlakatda investitsiya imkoniyatlari va biznes muhitining holati haqida ma'lumotlar taqdim etish imkonini beradi. Natijada, investorga mamlakatning iqtisodiy holati, biznes muhiti va o'zini namoyish etish orqali investitsiyon jozibadorlik haqida ma'lumotlar taqdim etishda yordam beradi.

Bu usullar va boshqa ko'rsatkichlar mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda foydali bo'lishi mumkin. Texnologik innovatsiyalar va virtual investitsiya platformalari kabi yangi usullar investitsiyalarni jalb qilishda yuqori darajada samaradorlik ko'rsatishi bilan bir qatorda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda zamonaviy texnologiyalar quyidagilardir:

1. Blokcheyn texnologiyasi, xavfsizlik va ishonchli bo'lishi sababli, investitsiyalarni jalb qilishda yuqori darajada muhim ahamiyatga ega. Bu texnologiya, investitsiyalarni joylashtirish amaliyotini avtomatlashtirish va investitsiya hisobi, xavfsizlik, ma'lumotlarni saqlash va boshqa jarayonlarni osonlashtirish imkonini beradi. Natijada, investitsiyalarni jalb qilish va amalga oshirish jarayonini osonlashtirib, investorga investitsion muhit haqida yuqori darajada shaffof ma'lumotlar olishni ta'minlaydi.

6.1-rasm. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda foydalaniladigan texnologiyalar tavsifi

2. Artificial intelligence (AI) – sun'iy intellekt investitsiyalarni jalb qilishda yordam beradigan yana bir texnologiyadir. Bu, investitsiyalarni baholash va investitsiya imkoniyatlarini mamlakat iqtisodiyoti, mahsulotlar, xizmatlar, biznes tadbirkorligi va boshqa

yo'nalishlarda aniqlashda samarali foydalaniladi. Sun'iy intellekt investorga mamlakatdagi investitsiya imkoniyatlarini aniqlovchi tahlil va prognozlash jarayonlarini osonlashtiradi. Ushbu texnologiya investitsiyalarni baholash orqali investorga mamlakat haqida yuqori darajada ma'lumot taqdim etishda yordam beradi.

3. Big data - investitsiyalarni jalb qilishda yordam beradigan qulay va ishonchli usuldir. Bu, investorga mamlakat haqida keng ma'lumot taqdim etishda yordam beradi va investorga mamlakatda investitsiya qilish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Big Datada yig'ilgan ma'lumotlar mamlakat iqtisodiyoti holatini va investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilish uchun foydali ma'lumotlar bazasini taqdim etishda yordam beradi.

4. Cloud computing - bulutli hisoblash texnologiyalari investitsiya amaliyotlarini tizimlashtirish va avtomatlashtirish orqali investitsiyalarni jalb qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu, investorga mamlakat haqida ma'lumotlarni olib borishda yordam beradi va investitsiyalarni jalb qilishda oson tizim yaratadi.

5. Internet of Things (IoT)- Narsalar interneti investorga mamlakatdagi mahsulotlar va xizmatlar tizimiga bevosita kirish imkoniyatini berib, natijada investorga mamlakatdagi biznes tadbirkorligi imkoniyatlarini ochadi va investitsiyalarni amalga oshirishni osonlashtiradi. IoT, mamlakatdagi mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish va ularga xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish uchun ham ishlatiladi.

6. Robotics – robotlar investorga mamlakatdagi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini ochadi va investitsiyalarni amalga oshirishni osonlashtiradi. Robotlar, ish faoliyati tizimini avtomatlashtirishda va investorga mamlakatda eng so'nggi texnologiyalardan foydalangan holda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga erishish imkoniyatini oshiradi.

7. Augmented Reality (AR) va Virtual Reality (VR) investorga investitsiya obyekti haqida qiziqarli va qulay tajriba taqdim etishda yordam beradi. Xorijiy investor masofadan mamlakatdagi turistik joylarni ko'rish, biznes tadbirkorligi amalga oshirish va boshqa

imkoniyatlarni masofadan tasavvur qilishga yordam beradi. AR va VR, investorga mamlakatda investitsiya qilish uchun yangi imkoniyatlar ochadi va investitsiya jarayonlarini osonlashtiradi.

Bu texnologiyalar, investitsiyalarni jalb qilishda yuqori darajada samaradorlik ko'rsatish bilan bir qatorda mamlakatlarning iqtisodiyotidagi yuqori potentsialni aniqlash, investitsiya imkoniyatlarini ko'rsatish, investitsiya amaliyotlarini avtomatlashtirish va xavfsizlikni ta'minlash orqali investorlar uchun yangi imkoniyatlar ochib, investitsiya jalb qiluvchi tomonga investitsiyalarni faol jalb qilishda yordam beradi.

Bugungi kunda xorijiy investitsiyalar jalb qilishda ularning ustidan monitoringni amalga oshirish dolzarb yo'nalishlardan hisoblanadi. Xorijiy investitsiyalar monitoringi, bir mamlakat yoki hududning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiladigan xorijiy investitsiyalarni kuzatish, tahlil qilish va nazorat qilish jarayonidir. Bu, mamlakatning xorijiy investitsiyalar bo'yicha siyosatini shakllantirish, investorlarni jalb qiluvchi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va xorijiy investitsiyalar bo'yicha xabarlarini yig'ishda yordam beradi. Xorijiy investitsiyalar monitoringi, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiladigan xorijiy investitsiyalar tavsif va tahlilini o'rnatish, investitsiya jalb qiluvchilari va investitsiya qilish to'g'risida statistik ma'lumotlarni yig'ish, siyosat o'zgarishlarini kuzatish, investitsiya jalb qilishni oshirishga yordam beruvchi ko'rsatkichlarni aniqlash va xavfsizlikni ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Xorijiy investitsiyalar monitoringi, investitsiya qiluvchilar tomonidan jalb qilingan investitsiyalarning turini, miqdorini va kelajakdagi xarakterini tahlil etishga yordam beradi. Bu monitoring, mamlakatning iqtisodiy faoliyatini o'stirishga yordam beradiga-rasmn, jalb qilingan investitsiyalarning qulayligi va samaradorligini oshirishga yordam beradigan strategiyalar va qarorlar olish uchun kerakli ma'lumotlarni taqdim etadi. Bunda, investitsiya jalb qiluvchilari bilan o'zaro aloqalar o'rnatish, ularga investitsiya jalb qilish jarayonida kerakli qo'llab-quvvatni taqdim etish va mamlakatning iqtisodiy

rivojlanishiga ta'sir qiladigan investitsiyalar to'g'risida ma'lumot almashish imkoniyatlari mavjud bo'ladi.

Shu bilan birga, xorijiy investitsiyalarni monitoring qilish uchun mamlakatlar, muhim ma'lumotlar yig'ish va tahlil qilish, investitsiya qiluvchilarning va investitsiya tashkilotlari bilan hamkorlik qilish, iqtisodiy va siyosiy holat monitoringi, investitsiya amaliyotlarini tizimlashtirish, xorijiy investitsiyalarni tahlil qilish, risklarni baholash, korxonalar va tashkilotlarning monitoringi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning huquqiy va qonuniy asoslari haqida ma'lumot olish va mamlakatning investitsiya jalb qilish strategiyasini rivojlantirish kabi harakatlar ko'rsatishlari kerak.

Investitsiyalarning samaradorligini aniqlash, jalb qilingan investitsiyalar to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, investitsiya natijalarini baholash va samaradorligini oshirish uchun kerakli qarorlar va siyosatlar olishni o'z ichiga oladi. Investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda, jalb qilingan investitsiyalarning qulayligi va samaradorligini oshirish uchun yordam beradigan ko'rsatkichlar va ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Investitsiyalarning samaradorligi investitsiya jalb qilishni samaraliroq tashkil etish uchun qo'llanadigan ko'rsatkichlarni tahlil qilishni ham o'z ichiga oladi. Bunday ko'rsatkichlar, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiladigan investitsiyalar bo'yicha ma'lumotlar, investitsiya jalb qilishning xarajatlari, jalb qilingan investitsiyalarning muddati, jalb qilingan investitsiyalarning turini, jalb qilingan investitsiyalarning kelajakdagi samaradorligi va mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiladigan ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi.

Investitsiyalarning samaradorligini aniqlash, investitsiya natijalarini tahlil qilish va baholashni ham o'z ichiga oladi. Bunday tahlil, jalb qilingan investitsiyalarni jalb qilishga rag'batlantirish, investitsiya jalb qilish jarayonida yuzaga keladigan muammo va risklar, jalb qilingan investitsiyalarning siyosati va iqtisodiy ta'siri kabi ko'rsatkichlar hisoblanadi. Investitsiyalarning samaradorligini aniqlash uchun quyidagi ko'rsatkichlar yordam beradi:

1. O'tgan-yillardagi xavfsizlik va samarali investitsiyalar: investitsiyalarning o'tgan-yillardagi samaradorligini tahlil qilish, mamlakatlar uchun investitsiyalarning kelajakdagi samaradorligini prognoz qilishga yordam beradi. Bu, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyasini rivojlantirish uchun juda muhimdir.

2. Investitsiyalarni kuzatish va tahlil qilish: investitsiyalarni kuzatish va tahlil qilish, investitsiyalar haqida ma'lumot olishga va mamlakatning investitsiya jalb qilish strategiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Bu, investitsiya qiluvchilarining aktivlarini kuzatish, ularning investitsiya strategiyalari va mamlakatdagi investitsiya imkoniyatlari haqida ma'lumot olish, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda yaxshi natijaga ega davlatlar tajribasini o'rganish va xavfsizlikni ta'minlashga yordam beradi.

3. Investorlarning daromadlarini tahlil qilish: Investorlarning shaxsiy daromadlarini tahlil qilish, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning samaradorligi haqida ma'lumot olishga yordam beradi. Bu, investitsiya qiluvchilarning shaxsiy daromadlarining uzluksiz o'sishi va xorijiy investitsiyalarning samaradorligini oshirishi haqida ma'lumot olishga yordam beradi.

Investitsiya qiluvchilarning shaxsiy daromadlarini tahlil qilish, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning samaradorligini o'rganish va investitsiya jalb qilish strategiyasini rivojlantirish uchun muhimdir (3-rasm).

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning miqdori va xususiyatlari: Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning miqdori va xususiyatlari, mamlakatlar uchun investitsiyalar haqida ma'lumot olish uchun muhimdir. Bu, mamlakatlar uchun xorijiyinvestitsiyalarning jalb qilish miqdorini va jalb qilishning xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samaradorligi haqida ma'lumot olishga yordam beradi, chunki jalb qilish miqdori va jalb qilishning xususiyatlari investitsiyalarining samaradorligini ta'sir qilishi mumkin.

Moliyaviy hisob-kitoblarni tuzatish

- Bu usulda, investitsiya qiluvchining daromadlari, to'lovlari va xarajatlari hisob-kitobi orqali tahlil qilinadi. Bu usul yordamida investor daromadlarining manbalarini aniqlash, daromadlarining o'sishi yoki kamayishi, xarajatlari va to'lovlarni ko'rsatuvchi xususiyatlarni tahlil qilish mumkin.

Investor portfli tahlili

- Bu usulda, investitsiyaning investitsiya portfelining tarkibidagi har bir investitsiyaning daromadi va rivojlanishini tahlil qilish mumkin. Bunday tahlil, investitsiyalarining xususiyatlari va daromadlarining o'sishi yoki kamayishi haqida ko'rsatuvchi ma'lumotlar beradi.

Investitsiyaning tashkiliy xususiyatlari

- Investitsiyaning tashkiliy xususiyatlari: Bu usulda, investitsiyaning tashkiliy xususiyatlari, masalan, korporativ strukturasi, moliyaviy hisob-kitoblarni va boshqa xususiyatlarni tahlil qilish mumkin. Bu usul yordamida investitsiya qiluvchining daromadlarining tashkiliy xususiyatlari va ularning o'sishi yoki kamayishi haqida ma'lumot olish mumkin.

Investitsiyaning investitsiya strategiyasi

- Bu usulda, investitsiya qiluvchining investitsiya strategiyasi tahlil qilinadi. Bu strategiya investitsion portfel tarkibi, investitsiya muddati va investor qilish mumkin risklar haqida ma'lumot beradi. Bu usul yordamida investitsiya qiluvchining daromadlarining o'sishi yoki kamayishi va investitsiya strategiyasining samaradorligi haqida ma'lumot olish mumkin.

Investitsiyaning qamalganligi

6.2-rasm. Investitsiya qiluvchilarning shaxsiy daromadlarini tahlil qilish usullari

Investitsiya qiluvchilarning xususiyatlari: Investitsiya qiluvchilarning xususiyatlari, xorijiy investitsiyalarning samaradorligi haqida ma'lumot olish uchun muhimdir. Bu, investitsiya qiluvchilarning kelajakdagi strategiyalari, ularning o'tgan-yillardagi muvaffaqiyatlari va investitsiyalari haqida ma'lumot olishga yordam beradi.

Xorijiy investitsiyalarning turlari: Xorijiy investitsiyalarning turlari, mamlakatlar uchun investitsiyalar haqida ma'lumot olish uchun muhimdir. Bu, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning samaradorligi haqida tushuncha berishga yordam beradi, chunki investitsiyalar turli xil xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin. Misol uchun, bir mamlakat uchun xorijiy investitsiyalar samarali bo'lishi mumkin, boshqa mamlakat uchun esa tashqi qarzlarni samarador bo'lishi mumkin.

Investitsiya xavfsizligi: Investitsiya xavfsizligi, mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning samaradorligini ta'sir qilishi mumkin. Investitsiya xavfsizligi, investitsiya qiluvchilarning xavfsizlikni ta'minlash va mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning jalb qilishda xavfsizlikni ta'minlashga yordam beradi.

Xorijiy investitsiyalardan kelajakdagi daromadlar: Xorijiy investitsiyalardan kelajakdagi daromadlar, mamlakatlar uchun xorijiy

investitsiyalarning samaradorligini aniqlash uchun muhimdir. Bu, investitsiya qiluvchilarning kelajakdagi strategiyalari va xorijiy investitsiyalardan o'tgan-yillardagi daromadlarini hisobga olgan holda mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarning kelajakdagi samaradorligini prognoz qilishga yordam beradi.

Bular jami, investitsiya qabul qiluvchilar uchun xorijiy investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda yordam beradigan ko'rsatkichlardir. Bu ko'rsatkichlarga qarab mamlakatlar xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ularning xavfsizligini ta'minlash uchun strategiyalarini rivojlantirishlari mumkin.

6.2. Yangi O'zbekistonda inson kapitalini sarmoyalash mamlakat farovonlik omili sifatida

MDH davlatlari orasida birinchi bo'lgan O'zbekistonda ijtimoiy siyosatni dasturiy asosda amalga oshirishga kirishildi. Ta'lim sohasida sohani rivojlantirish kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida mamlakatning demografik xususiyatlarini hisobga olgan holda, kadrlar sifatini bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiqlashtirishga qaratilgan. Inson omilining faollashuvi, avvalo, iqtisodiyotni rivojlantirish va munosib mehnat standartlari sohasida, aholining samarali bandligini ta'minlash va aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini doimiy ravishda rivojlantirishda, aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimini rivojlantirishda o'z ifodasini topmoqda. Ta'lim tizimi, shuningdek, axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, oilani mustahkamlash, uy tarbiyasi, jamiyatning jismoniy salomatligi, madaniy an'analarni asrab-avaylash va hokazolardan iborat.

Bu holat mamlakatimizda ta'lim sohasida inson kapitalidan-yildan-yilga keng foydalanilayotganini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu munosabat bilan inson kapitali tiklanishining kelib chiqishi va uning ta'lim rivojiga qo'shgan hissasiga e'tibor qaratish zarur.

Dastlab, inson kapitali deganda faqat insonga, uning mehnat qobiliyatini, ta'lim va kasbiy mahoratini oshiruvchi investitsiyalar majmui tushunilgan. Kelajakda inson kapitali tushunchasi sezilarli darajada kengaydi.

Inson kapitalidan foydalanishda an'anaviy – insonning ta'lim darajasini tavsiflovchi fazilatlarni kiritish. Ta'lim kapitali – shaxsning umumiy ta'lim va kasbiy malaka xususiyatlari kombinatsiyasi. Umumiy va kasbiy bilimlar, ta'lim muassasalarida va ishda olingan ko'nikmalar, shuningdek, kishilarning ishbilarmonlik kasbiy fazilatlari va qobiliyatlarini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish va rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratildi – "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, kadrlar tayyorlash milliy dasturi va maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi qabul qilindi.

Dasturni amalga oshirish jarayonida ta'limning barcha bosqichlari bo'yicha o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqilib, zamonaviy xalqaro talablarga moslashtirildi.

O'quvchilarning zamonaviy darsliklar va o'quv qo'llanmalaridan bepul foydalanishini ta'minlash va tayyorlash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi. Pedagogik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, ularning yuqori malakali mehnatini rag'batlantirish tizimi yaratildi. "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ta'lim O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy rivojlantirish sohasidagi ustuvor yo'nalish, mamlakatimiz inson kapitalini rivojlantirishda milliy boylikning bosh omili sifatida e'lon qilingan.

Ta'lim olish huquqi quyidagilar bilan ta'minlanadi: davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini rivojlantirish; ishdan uzilishlarsiz va uzilishlarsiz o'qitishni tashkil etish; davlat ta'lim va kadrlar tayyorlash dasturlari bo'yicha bepul ta'lim olish, shuningdek ta'lim muassasalarida shartnoma asosida to'lanadigan kasb-hunar ta'limi. Barcha turdagi ta'lim muassasalarining bitiruvchilari keyingi bosqichdagi ta'lim muassasalariga kirishda teng huquqqa egalar. Ta'lim quyidagi shakllarda amalga oshiriladi: maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim, oliy ta'lim. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim turiga: kadrlarning malakasini oshirish va qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim kiradi.

2022-yilda O'zbekistonda 198 ta oliy ta'lim muassasasi bo'lib, ularda tahsil olayotgan talabalar soni 808,4 ming nafarni tashkil etgan.

Statistik ma'lumotlarga etibor qaratsak, mamlakatimizda 2020-yilda mehnatga layoqatli aholi ulushi 50-59 % orasida o'zgarib turdi. Mamlakatimizda iqtisodiy faol aholining 41 % 16 yoshdan 30 yoshgacha bo'lganlar tashkil qiladi. Ularning 13,9 % oliy, 60,2 % o'rta maxsus, 25,9 % o'rta ma'lumotga ega kadrlar. Shundan xulosa qilib aytish mumkinki, yoshlar mehnat bozorida oliy ma'lumotlilarga nisbatan o'rta maxsus ma'lumotga ega kadrlar o'rtasidagi raqobat, ish o'rniga talab yuqori. Mazkur tahlilga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida 2016-yil jami 77 ta, 2018-yil 101 ta, 2020-yil 132 ta, 2022-yil jami 198 ta oliy ta'lim muassalari faoliyat yuritgan. Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalar soni 198 dan ziyod bo'lib, ulardan 25 tasi xorijiy oliy ta'lim muassasalaridir.

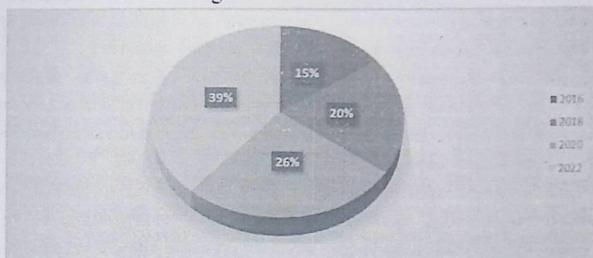
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2023--yilga mo'ljallangan parlament murojaatnomasida ta'lim muammolariga alohida to'xtaldi. 2023-yil "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim"-yili deb e'lon qilindi. Bu borada boshlangan islohotlarni davom ettirish, ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish juda dolzarb masala hisoblanadi.

6.4-rasmda O'zbekiston Respublikasida yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olishning 5-yillik ko'rsatkichlari keltirgan. Bu ko'rsatkichlarga ko'ra, 2016-yilda yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi juda past bo'lib, 9 %ni tashkil etgan. 2017-yilda bu ko'rsatkich 11 %ni tashkil etgan. 2019-2020-yillarda bu ko'rsatkich sezilarli darajada oshib, 20-25 %ni tashkil etgan.

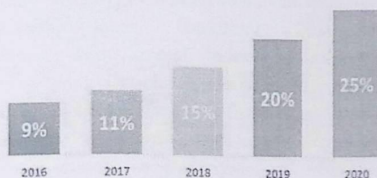
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan olib borilayotgan islohotlar tufayli, 2022-yil O'zbekiston Respublikasida yoshlarni ta'lim bilan qamrab olish darajasi-yildan-yilga oshib bormoqda. Inson salohiyatining ta'lim darajasi singari asosiy tarkibiy qismini saqlab qolish, ta'lim tizimini rivojlantirish siyosatini yuritish inson kapitalini yo'qotish, unumdordorlik va kelajak avlod daromadlarini kamaytirish xavfini sezilarli darajada kamaytirishga qaratilgan. Inson salohiyati ko'p jihatdan ta'lim darajasiga bog'liq.

Jahon Banki tomonidan dunyo davlatlarining 2020-yil uchun inson kapitali indeksi e'lon qilingan. Dunyo aholisining 98 %ni istiqomat qiluvchi 174 ta mamlakat ishtirok etgan mazkur reytingga ilk

marotaba O'zbekistondagi sog'liqni saqlash va ta'lim sohasiga oid ma'lumotlar ham kiritilgan.

6.3-rasm. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim muassasalarining 2016-2022-yillar kesimidagi soni⁴⁷

6.4-rasm. O'zbekiston Respublikasida yoshlarni oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 2016-2020-yillar davomida o'zgarishi⁴⁸

O'zbekistonda to'plangan inson kapitali O'zbekistonning bugungi imkoniyatlari va salohiyatini aks ettiradi. 3-rasmda 2020-yil mart oyigacha bo'lgan davrda pandemiyagacha bolalar salomatligi va ta'limining asosiy ko'rsatkichi keltirilgan.

Inson kapitali indeksi bolaning kelajakda qay darajada samarali kadr bo'lib shakllanishini o'lchaydi. Indeks qiymati 0 dan 1 gacha intervalda bo'lib, qiymat 1 ga yaqinlashishi bugungi bolalarning kelajakda qay darajada yetuk inson bo'lib shakllanishini ko'rsatadi.

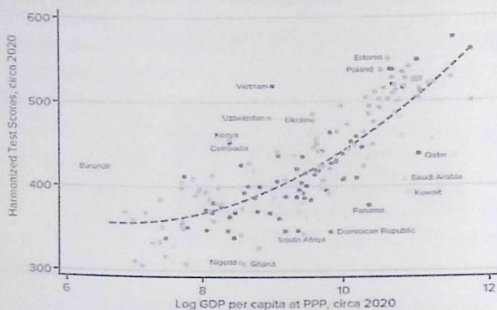
⁴⁷ <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1031>

⁴⁸ <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/1031>

Jahon banki guruhi tomonidan o'tkazilgan yangi tahlilga ko'ra, COVID-19 pandemiyasi so'nggi o'n-yillikda sog'liqni saqlash va ta'lim sohaları erishilgan yutuqlarga tahdid solmoqda, bu ayniqsa eng kambag'al mamlakatlarga kuchli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tahlillar ko'rsatadiki, pandemiya boshlangunga qadar aksariyat davlatlarda bolalarda inson kapitalini shakllantirish bo'yicha barqaror o'sishga erishilgan. Kam daromadli mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich eng yuqori natijaga ega bo'lgan.

6.5-rasmda davlatlar indeksi 4 turga ajratilgan. Daromadi past davlatlar indeksi 0,37 %, daromadi o'rtachadan past davlatlar indeksi 0,48 %, daromadi o'rtachadan yuqori davlatlar indeksi 0,56 % va daromadi yuqori davlatlar indeksi 0,71 %ni tashkil etgan.

6.5-rasm. Inson kapitali indeksi 2020-yil

Bunday tadqiqotlarda ilk marotaba ishtirok etgan O'zbekiston 62 foiz natija ko'rsatgan. Ya'ni O'zbekiston MDH mamlakatlari orasida Belarus Respublikasi (70 %), Rossiya (68 %) va Qozog'iston (63 %)dan keyingi o'ringa joylashgan.

Lekin shunga qaramay, ta'lim borasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida jahon bankining inson kapitali indeksi singari muhim jahon reyting ko'rsatkichlari qatorida O'zbekistonda ta'lim tizimining rivojlanishi o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori darajada baholanmoqda.

	O'zbekiston	Daromadi past davlatlar (Low Income)	Daromadi o'rtachadan past davlatlar (Lower Middle Income)	Daromadi o'rtachadan yuqori davlatlar (Upper Middle Income)	Daromadi yuqori davlatlar (High income)
Inson kapitali indeksi (HCI) 2020	0,62	0,37	0,48	0,56	0,71

6.6-rasm. Inson kapitali indeksi ko'rsatkichlari⁴⁹

Jahon banki inson kapitali indeksi doirasida bolaning rivojlanish trayektoriyasi (tug'ilganidan voyaga yetgunicha) qator muhim ko'rsatkichlar bo'yicha baholanadi:

- tirik qolish ehtimoli (tug'ilganidan 5 yoshgacha);
- boshlang'ich va o'rta maktabda kutilayotgan ta'lim sifatiga qaratilgan o'qish davomiyligi;
- rivojlanishi orqada qolayotgan bolalar foizi;
- katta yoshdagi avlodning yashovchanligi.

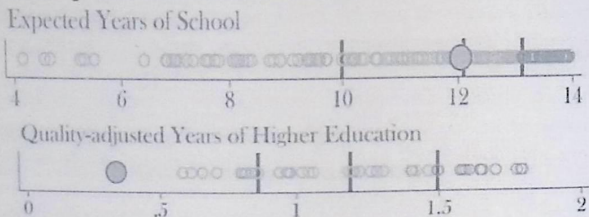
6.6-rasmda Jahon bankining 2020-yilda O'zbekiston Respublikasining inson kapitali indeksi keltirilgan bo'lib, hisobotda maktabda o'qishning o'rtacha davomiyligi 11,9-yilni tashkil qilganligi aniqlangan. Biroq O'zbekistonning inson kapitali indeksi jahon bank ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonda tug'ilgan bo voyaga yetgandan so'ng uning mehnat unumdorligi uning potentsi unumdorligining 62 %ini tashkil etadi. Shunday ekan, ta'lim darajasini oshirish vazifalarini hal etish inson taraqqiyotini rag'batlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Ta'lim sifatini oshirish Yangi O'zbekiston taraqqiyoti ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi.

2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida innovatsion iqtisodiyotga o'tish yuqori malakali kadrlarni talab qilganligi sababli ta'limning barcha bosqichlarida aholini qamrab olish darajasini oshirishga katta e'tibor qaratilgan.

Jahon bankining umumiy o'rta ta'limga bahosiga ko'ra, 474 ball to'plab, 174 davlat orasida 57-o'rinni egallagan mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, hozirgi

⁴⁹ Jahon bankining ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

kunda tizimni baholash va baholashni boshqarish salohiyati xalqaro standartlar darajasida amalga oshirilmoqda.

**6.7-rasm. Ta'lim sifatiga moslashtirilgan o'qitishning
kutilayotgan davomiyligi ko'rsatkichi⁵⁰**

Inson kapitalining asosiy omili sifatida O'zbekiston ta'lim tizimini yanada isloh qilish va takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratildi va shunday bo'lib qoladi. O'zbekistonda ta'limga har-yili sarflanuvchi mablag' yalpi ichki mahsulotning 10-12 %ini tashkil etadi, bu mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan ta'limga investitsiyalar hajmi bo'yicha Yuneskonning tegishli tavsiyalaridan (6-7 %) qariyb 2 barobar ko'pdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida quyidagilar muhim maqsad etib belgilangan:

- oliy ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, hududlarda davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etish asosida oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizdan oshirish, sohada sog'lom raqobat muhitini yaratish;

- O'zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universitetini mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarining flagmaniga aylantirish;

- oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish;

⁵⁰ Jahon bankining ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi

- oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'mini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish;

- oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi "Universitet 3.0" konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish;

- oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, ilmiy izlanuvchilari, doktorantlari, bakalavriat va magistratura talabalarining yuqori impaktfaktorga ega nufuzli xalqaro ilmiy jurnallarda maqolalar chop etishi, maqolalarga iqtiboslik ko'rsatkichlari oshishi, shuningdek, respublika ilmiy jurnallarini xalqaro ilmiy-texnik ma'lumotlar bazasiga bosqichma-bosqich kiritilishini ta'minlash;

- oliy ta'limning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish, xorijiy ta'lim va ilm-fan texnologiyalarini jalb etish;

- oliy ta'lim muassasalarining infratuzilmasi va moddiy-texnik bazasini, shu jumladan xalqaro moliya institutlarining imtiyozli mablag'larini keng jalb etish hisobiga yaxshilash, ularni bosqichmabosqich o'zini o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazish va moliyaviy barqarorligini ta'minlash.

Bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyat taraqqiyotini, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, aholi turmush darajasi va sifatini oshirishga qodir bo'lgan ochiq, samarali va rivojlanayotgan uzluksiz ta'lim tizimini yaratishga qaratilgan. Oliy ta'lim muassasalari, shu jumladan xorijiy va xususiy universitetlar filiallari sonining ko'payishi, oliy ta'lim olish uchun davlat kvotalarining ko'payishi, shuningdek, nogironligi bo'lgan yoshlarni oliy ta'limga qamrab olish, qizlar va kam ta'minlangan oilalar hamda umumta'lim maktablari bitiruvchilari uchun alohida kvotalar ajratish tendensiyasi darajasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Jamiyatda yuqori intellektual salohiyatga ega kishilar ulushini ko'paytirish, iqtisodiyotda mehnat unumdorligini oshirish, kelajak

avlod uchun daromadlarning kamayish xavfini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish va "qashshoqlik tuzog'ini" yengish imkoniyatlarini belgilaydi. O'zbekistonda ta'lim rivojida inson kapitalining o'rni bevosita inson kapitalidan qanchalik to'liq va muvaffaqiyatli foydalanilayotganiga, uni rivojlantirishga qanchalik faol sarflanayotganiga bog'liq. 2030-yilgacha inson kapitalining ustuvor yo'nalishlari ta'lim sohasidagi qator muammolarni hisobga olgan holda, quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

1. Dunyoda nisbatan past bo'lgan oliy ta'limga qabul qilishning ko'payishi.

2. Ta'limga davlat xarajatlari ulushini kamaytirish, shu bilan birga ta'limda xususiy sektorning ulushini oshirish.

3. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida kuzatilayotgan, lekin oliy ta'lim tizimida ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan gender tengsizlikning qisqarishi.

4. Davlat institutlarining innovatsion jihati va sifatini oshirish.

Shunday qilib, inson kapitali tarkibida ta'lim darajasi muhim ahamiyatga ega. Bilim darajasi tizimli xususiyat sifatida ta'lim darajasining sifat va miqdoriy ko'rsatkichini nazarda tutadi. Mamlakat iqtisodiyotidagi yuqori sur'at moslashuvchan mustaqil fikrlash va xulq-atvorga ega, fundamental ilmiy tadqiqotlardan tortib, yangi texnologiyalarni yaratishgacha bo'lgan faoliyatning turli sohalarida ish topa oladigan keng ishchilar qatlami mavjudligini ta'minlaydi.

6.3. Inson kapitali rivojlanishida jahon tajribasi va investisiyalar

Zamonaviy biznes sharoitida xodimlar, ularning malakasi va kasbiy mahorati moliyaviy-iqtisodiy faoliyatning muhim omili hisoblanadi. Iqtisodiy muhitdagi globallashuv jarayonlari yangi axborot resurslari va texnologiyalaridan foydalanishga, iqtisodiyotning yangi sohalarini rivojlantirishga undaydi. Shu bilan birga, inson kapitalini rivojlantirishning yuqori darajasiga ehtiyoj ortib bormoqda. Shunday ekan, bugungi kunda inson kapitaliga sarmoya kiritishga qaratilgan

chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Bu iqtisodiyotning barcha darajalarida yuqori malakali raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishni kafolatlaydigan texnologiya, ta'lim, fanga yo'naltirilgan investitsiyalardir. Demak, kompaniyaning asosiy vazifalaridan biri xodimlarni qo'llab-quvvatlash va doimiy ravishda malakasini oshirish, ularda innovatsion texnologiyalar va zamonaviy iqtisodiyotning murakkab voqeliklariga tez moslashish imkonini beradigan ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Inson kapitali indeksiga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy muammolarni hal qilishda rivojlangan mamlakatlarning xorijiy tajribasini ko'rib chiqishdir. Inson kapitalini shakllantirishning jahon tajribasini o'rganish.

Inson kapitaliga misol qilib, shaxs biznesga taklif qiladigan ta'lim, texnik tayyorgarlik yoki muammolarni hal qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ta'lim inson kapitalining eng muhim elementlaridan biridir, chunki u ko'pincha iqtisodiy ishlab chiqarishning o'sishiga, shaxsiy daromadning oshishiga va oilalarning iqtisodiy harakatchanligini oshirishga olib keladi. Iqtisodiyot yoki tashkilot bu uning inson kapitali, ya'ni ishchi kuchining umumiy bilimlari, fazilatlar, ko'nikmalari, tajribasi va salomatligi. Har bir inson o'ziga xos, tirik, nafas olish qobiliyatiga ega. Bu qobiliyatlar shaxsga tegishli bo'lib, ularni qayerda ishlashni o'zi hal qiladi. Tanlov darajasi cheksiz emas, albatta.

Odamlar geografiya, oila va ta'limning mahsuli; ularning boshlang'ich nuqtalari muhimdir. Karyera imkoniyatlariga ega bo'lish, shuningdek, shaxsning qobiliyatlari va xususiyatlariga, ularning tarmoqlariga, oilaviy majburiyatlariga, kengroq mehnat bozorining sog'lig'iga va ijtimoiy omillarga bog'liq. Garchi biz bu cheklovlarni tan olsak-da, martaba ko'tarilishi ko'nikmalarni kengaytirish va daromadlarni oshirish uchun muhim mexanizmdir. Bizning ma'lumotlar to'plamimizdagi naqshlar shuni ko'rsatadiki, yangi rolga o'tish o'z samarasini beradi va bundan ham ko'proq kimdir o'z imkoniyatlarini kengaytiradigan yoki ularning mahoratidan yaxshiroq foydalanadigan mos keladigan yangi lavozimga ega bo'lsa.

Butun hukumat asosida mamlakatlar bilan hamkorlik qilish ularga inson kapitalini rivojlantirish yo'lidagi eng katta to'siqlarni bartaraf etishga yordam beradi. Ushbu yondashuv strategik etakchilik salohiyatini bosqichma-bosqich oshirishni rag'batlantiradi, turli sektorlardagi dasturlar o'rtasida aloqalarni o'rnatishga yordam beradi va dalillar bazasini kengaytiradi. Mamlakatlar bilan hamkorlikda Bank asosiy e'tiborni samaradorlik va sifat masalalariga, siyosat islohotlariga va mamlakatlar nafaqat investitsiyalarni ko'paytirish, balki pul qiymatini yaxshilashga qaratilgan ichki resurslarni safarbar etishga qaratadi.

Dunyo tajribasi va amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, aynan inson kapitaliga investitsiya yo'naltirishni ustuvor vazifa sifatida tanlagan mamlakatlar yuksak taraqqiyotga erishmoqda. Chunonchi, rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi.

6.1-Jadval

Ta'limga investitsiyalar va yaratilgan qo'shimcha qiymat

Mamlakat	Ta'limning to'liq sikliga sarflangan sarmoya (dollar)	Bir xodim yaratadigan qo'shimcha qiymatning miqdori (dollar)
AQSH	231 000	3,1 mln
Janubiy Koreya	130 000	2,1 mln.
O'zbekiston	19 000	77 ming

Agar yuqoridagi ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, AQSH va Janubiy Koreyada bir ishchi kuchini shakllantirishga ketgan xarajat o'zini 13-17 karra oqlagani holda, O'zbekistonda sarflangan sarmoyaning jamiyatga keltiradigan foydasi atigi 4 barobarni tashkil etadi.

2018-yilda Jahon Banki tomonidan e'lon qilingan "Inson kapitali indeksi-2018" reytingida Singapur (0,88 koeffitsent), Yaponiya (0,84), Koreya (0,84), Gongkong (0,82) va Finlyandiya (0,81) peshqadamlik qilgan. Ushbu davlatlarning intellektual salohiyati ham juda yuqori.

Qaysi davlatda faol investitsiya siyosati bo'lsa o'z iqtisodiyotining barqaror o'sishiga erishgan bo'ladi. Shu sababli ham investitsiya bu – iqtisodiyotning yuragidir. Agar xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etgan mamlakatlarning 2019-yilgi reytingiga qaraydigan bo'lsak, bugungi kunda xorijiy investitsiyalar arzon ishchi kuchi bo'lgan mamlakatlarga emas, balki intellektual salohiyati hamda inson kapitali yuqori salohiyatga ega bo'lgan mamlakatlarga kiritilayotganligiga guvoh bo'lamiz.

Dj.Kendrik investitsiyalarni va xususan inson kapitaliga investitsiyalarni bir tizimga keltirishda birmuncha keng yondashuvni taklif qilgan. U investitsiyalarni quyidagi turlarga ajratadi:

- moddiy, insonlarda aks etgan
- moddiy, insonlarda aks etmagan
- nomoddiy, insonlarda aks etgan
- nomoddiy, insonlarda aks etmagan investitsiyalarni ajratadi.

“Moddiy capital moddiy shaklga ega, nomoddiy capital o'z-o'zidan moddiy shaklga ega bo'lmay, u moddiy kapitalda uning sifati va samaradorligini oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Kapitalning ikkala turi ham o'z navbatida insonlarda aks etmagan va insonlarda o'z aksini topgan, ya'ni “inson kapitali”ga bo'linadi. Insonlarda aks etmagan moddiy capital asosiy va aylanma fondlarni o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarish omillarini nazarda tutadi: bino, asbob-uskuna, yer va boshqa tabiiy resurslarni, mashina, moddiy va Tovar zaxiralari”.

Dj.Kendrik inson kapitaliga investitsiyalarning kengaytirilgan konsepsiyasining ahamiyati shundan iboratki, u “insonlarda akslangan moddiy capital” kategoriyasini muomalaga kiritadi va unga 14 yoshgacha bo'lgan bolalarni tarbiya qilish harajatlarini (ta'lim xarajatlaridan tashqari) kiritadi. Inson kapitaliga nomoddiy investitdiyalariga Dj.Kendrik umumiy ta'lim va maxsus tayyorgarlik xarajatlari, sog'liqni saqlash va ishchi kuchi xarakati xarajatlarini kiritisa, shuningdek inson kapitaliga bog'liq bo'lgan lekin insonlarda aks etmagan nomoddiy kapitalga – ishlab chiqarishda foydalaniladigan yangi iste'mol tovarlari, ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarish jarayonlari va tizimlarida o'z aksini topgan bilim va tajribani to'plash

xarajatlari kiritiladi. Bu xarajatlar ham inson kapitaliga investitsiyalar qatoriga kiritiladi, chunki ular ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ishlab chiqarish unumdorligining o'sishini ta'minlaydi, ehtiyojlarni qondirilishiga xizmat qiluvchi yangi tovarlar yaratadi.

Inson kapitalini rivojlanishida fan va investitsiyalarni keng miqyosda jalb etishga erishish ko'plab sohalar, tarmoqlar hamda hududlarga yangi texnologiyalar, ilgor tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib kelishi va tadbirkorlikning jadal rivojlanishiga ulkan poydevor vazifasini o'taydi.

Inson kapitaliga investitsiyalar inson salohiyati va imkoniyatlarini yaxshilashga qaratilgan qo'shimcha kapitalni anglatadi. Ushbu investitsiyalar ta'lim, sog'liqni saqlash, kasbiy tayyorgarlik, ilmiy tadqiqotlar, kadrlar malakasi va salohiyatini oshirishga qaratilgan bir qancha yo'nalishlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Inson kapitaliga investitsiyalar iqtisodiyot va butun jamiyat taraqqiyoti uchun juda muhimdir. Ular mehnat unumdorligini oshirish, aholining ta'lim va salomatligini yuksaltirish, fan-texnika yutuqlarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, inson kapitaliga investitsiyalar ijtimoiy nomutanosiblik va qashshoqlikni kamaytirishi, ijtimoiy harakatchanlikni rivojlantirishi va odamlarning hayot sifatini yaxshilashi mumkin.

Ta'limga sarmoya kiritish inson kapitaliga investitsiyalarning eng keng tarqalgan va muhim turlaridan biridir. Bu maktab ta'limi, oliy ta'lim, kasbiy ta'lim va boshqalarga sarmoya kiritishni o'z ichiga olishi mumkin. Aholining bilim darajasi va malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyoti imkoniyatlari shunchalik kengayadi.

Sog'liqni saqlashga sarmoya kiritish inson kapitaliga ham muhim sarmoyadir. Bu tibbiy asbob-uskunalar, dori-darmonlar, profilaktika dasturlari va boshqalarga sarmoya kiritishni o'z ichiga olishi mumkin. Aholining sog'lig'i qanchalik yuqori bo'lsa, mehnat unumdorligi shunchalik yuqori bo'ladi, ishda bo'lmaganlar kamroq bo'ladi va bemorlarni davolash xarajatlari kamayadi.

Tadqiqotga sarmoya kiritish inson kapitaliga yana bir muhim sarmoyadir. Bu yangi texnologik yutuqlarga, ishlab chiqarish

jarayonlarini yaxshilashga va samaradorlikni oshirishga olib keladigan asosiy va amaliy tadqiqotlarga sarmoya kiritishni o'z ichiga olishi mumkin.

Bundan tashqari, inson kapitaliga investitsiyalar bandlikka ko'maklashish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash, infratuzilmani rivojlantirish dasturlari va odamlarning imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan boshqa tadbirlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Umuman olganda, inson kapitaliga investitsiyalar iqtisodiyot va butun jamiyatning uzoq muddatli rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Ammo shuni hisobga olish kerakki, inson kapitaliga investitsiyalar uzoq muddatli bo'lib, natijalar darhol sezilmasligi mumkin. Bundan tashqari, inson kapitaliga sarmoya kiritish katta moliyaviy xarajatlar va boshqaruv harakatlarini talab qiladi, bu esa muayyan qiyinchiliklar va xavflarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu borada xorijiy va mahalliy investitsiyalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash muhim sanaladi. Xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlashda imtiyozlar muhim ahamiyatga ega. Xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi imtiyozlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Soliq imtiyozlari: Soliq imtiyozlari xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni oshirishda ahamiyat kasb etadi. Bu imtiyozlar tegishli qonunlar orqali beriladi va xorijiy investitsiya qiluvchilarga soliqlarini kamaytirishda yordam beradi.

2. Xorijiy investitsiya qiluvchilarga investitsion daromadlaridan soliqli imtiyozlar: Bu imtiyozlar mamlakatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga qiziqishni oshirishda ahamiyat kasb etadi. Bu imtiyozlar investitsiya qiluvchilarning mamlakatdagi investitsiya va daromadlarda soliq yukini kamaytirishga yordam beradi.

3. Moliyaviy imtiyozlar: Moliyaviy imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarni mamlakatning xorijiy investitsiya jalb qilishini oshirishga qiziqishni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Moliyaviy imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarning investitsiya daromadlarini oshirishga yordam beradi.

4. Moliyaviy muhofaza imtiyozlari: bu imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarga mamlakatning moliyaviy muhofazasi ko'rsatkichlari, masalan, investitsiya qiluvchilarning moliyaviy ma'lumotlarini himoyalash, moliyaviy siyosatni yanada samaraliroq qilish uchun beriladi.

5. Investitsion chegirmalari: Bu imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarga investitsiya daromadlaridan soliqlar bazasidan chegirmalar, investitsiya qiluvchilarning xarajatlarini soliqlaridan chegirishda yoki boshqa investitsion chegirmalar shaklida berilishi mumkin.

6. Investitsiya qiluvchilarga xavfsizlik imtiyozlari: investitsiya qiluvchilarga xavfsizlik imtiyozlari, investitsiya qiluvchilarning xorijiy investitsiyalarga jalb qilishni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarning investitsiya daromadlarini xavfsiz shaklda olishlariga imkon beradi, shuningdek, jalb qilingan investitsiyalarning qarzдорlik risklarini kamaytirishga yordam beradi.

7. Litsenziya va rivojlanish imtiyozlari: xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning samaradorligini oshirish uchun investitsiya qiluvchilarga litsenziya va rivojlanish imtiyozlari berilishi mumkin. Bu imtiyozlar, investitsiya qiluvchilarning xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda xavfsiz va oqilona shaklda ishtirok etishiga, shuningdek,

investitsiya jalb qilish jarayonini sifatliroq va samarador tarzda olib borishga yordam beradi.

Bu imtiyozlar xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni oshirishda ahamiyatli rol o'ynaydi. Shuningdek xorijiy investitsiyalar jalb qilish, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni ta'minlashga yordam beradi. Moliyaviy imtiyozlar, mamlakatlar tomonidan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish, moliyaviy resurslarni jalb qilishni oshirish, shuningdek, investitsiya daromadlarini oshirishni rag'batlantirish uchun ko'rsatiladi. Bu imtiyozlar, mamlakatlar tomonidan beriladi va ular, mamlakatning moliyaviy siyosati va iqtisodiy muhitiga jalb qilishni oshirishni oshirishga yordam beradi. Bugungi kunda xorijiy sarmoyani muvaffaqiyatli jalb etgan va buning natijasida sezilarli iqtisodiy

o'sishga erishgan davlatlar ko'p. Quyida keltirilgan jadvalda bir nechta misollar orqali davlatlarning o'ziga xos rivojlantirish yo'nalishlari va erishilgan natijalar tahlili keltirilgan (6.2-jadval).

6.2-Jadval
Xorijiy sarmoyani muvaffaqiyatli jalb etish natijasida sezilarli iqtisodiy o'sishga erishgan davlatlar tajribasi

Mamlakatlar	O'ziga xos rivojlantirish yo'nalishlari va xususiyatlari	Erishilgan natija
<i>Singapur</i>	Past soliq stavkalari, biznes uchun qulay muhit va kuchli qonun ustuvorligi	Natijada, texnologiya va moliya kompaniyalari uchun markazga aylandi va xorijiy investitsiyalar mamlakat iqtisodiy o'sishida muhim rol o'ynadi.
<i>Xitoy</i>	Mamlakatning ichki bozorining kattaligi, ishchi kuchining arzonligi va davlat tomonidan rag'batlantirilishi uni xorijiy sarmoyadorlar uchun jozibador maskanga aylantirdi.	Xitoy so'nggi bir necha o'n-yilliklarda, xususan, ishlab chiqarish sektoriga sezilarli xorijiy sarmoyalarni jalb qildi.
<i>AQSH</i>	Barqaror siyosiy va iqtisodiy muhiti, katta iste'mol bozori va malakali ishchi kuchi	Xorijiy investorlardan texnologiya, moliya va sog'liqni saqlash kabi sohalarda innovatsiyon loyihalarga yirik investitsiya jalb qilishga erishildi.
<i>Irlandiya</i>	Korporativ soliq stavkalari pastligi, malakali ishchi kuchi va boshqa Yevropa bozorlariga yaqinligi	Irlandiyada ko'plab texnologiya va farmatsevtika kompaniyalari o'z faoliyatini yo'lga qo'ydi

		va xorijiy investitsiyalar mamlakat iqtisodiy o'sishida muhim rol o'ynadi.
<i>Birlashgan Arab Amirliklari (BAA)</i>	Biznes uchun qulay muhit, katta va o'sib borayotgan iste'mol bozori hamda Yevropa, Osiyo va Afrika o'rtasidagi strategik joylashuvi	Mamlakat moliya, logistika va turizm markaziga aylandi va xorijiy investitsiyalarni faol jalb qildi.

Bu xorij sarmoyasini muvaffaqiyatli jalb etgan va buning natijasida sezilarli iqtisodiy o'sishga erishgan mamlakatlarning bir necha misolidir. Har bir davlatning o'ziga xos kuchli tomonlari va qiyinchiliklari bor, biroq ularning barchasi o'z iqtisodiy rivojlanishi uchun xorijiy sarmoyani jalb qilishga muvaffaq bo'ldi.

Xorijiy investitsiyalar mamlakatlar uchun bir necha foydalari ham keltirib o'tiladi. Ularning birinchi va eng asosiy foydasi mamlakatning iqtisodiyotini rivojlantirish va yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyatlarini ochishdir. Bu esa mamlakatdagi ish o'rinlarini va va mamlakatning iqtisodiy qudratini oshiradi.

Ikkinchi foyda, xorijiy investitsiyalar mamlakatning eksport potentsialini oshiradi va xalqaro bozorlarda o'z o'rni ochishga yordam beradi. Bu esa mamlakatning eksport daromadini oshiradi va mamlakatning eksport qiladigan maxsus mahsulotlarini xalqaro bozorlarda qidirib topishga yordam beradi.

Uchinchi foyda, xorijiy investitsiyalar mamlakatning sotsial sohalaridagi muammolarni hal qilishga yordam beradi. Bu esa mamlakatdagi sotsial sohalar va mustaqil, o'zini qo'llab-quvvatlash tashkilotlarining ishini osonlashtiradi va mamlakatning insoniyatining yaxshilashiga yordam beradi.

To'rtinchi foyda, xorijiy investitsiyalar mamlakatning moliyaviy samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bu esa mamlakatning

moliyaviy tizimini rivojlantiradi va mamlakatdagi moliyaviy daromadni oshiradi.

Bularning hammasi ko'pincha mamlakatlarning xorijiy investitsiyalarga qo'shilishga qat'iy talabi bor. Ularning o'zlarining iqtisodiyotlarini rivojlantirish uchun bunday investitsiyalar katta ahamiyat kasb etadi va bir necha sohada yordam berishi mumkin. Xorijiy investitsiyalar mamlakatlar uchun yangi imkoniyatlar ochadi, iqtisodiyotlarini kuchaytiradi va mustahkamlashadi.

Xorijiy investitsiyalar mahalliy kompaniyalarning rivojlanishiga ko'p yo'nalishlarda yordam beradi. Bu yo'nalishlar kompaniyalar uchun yangi imkoniyatlar ochadi va ularning rivojlanishini oshiradi. Investitsiyalar moliyaviy resurslarni mobilizatsiya qilish, sifatli kadrlarni jalb etish, innovatsion projeklarga investitsiya qilish, yangi bozorlarga kirish yoki o'zlashtirish, mahalliy biznes tashkilotlarini jalb etish va rivojlantirish, sotsial sohalardagi muammolarni hal qilish, risklarni kamaytirish, infrastruktura rivojlanishi va boshqalar kabi yo'nalishlarda yordam beradi. Xorijiy investitsiyalar mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish, ish o'rinlarini yaratish va o'sish, sanoatni rivojlantirish, bozorlarni yangilash va boshqalar kabi ommaviy muammolarni hal qilishga yordam beradi. Ularning samaradorligi va ta'siri ommaviy iqtisodiyotga katta ahamiyat kasb etadi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali iqtisodiyorda bir qancha muammolarni hal qilish mumkin, jumladan:

1. Infrastrukturaning rivojlantirish: Xorijiy investitsiyalar infrastrukturani rivojlantirishga yordam beradi. Bu, transport tizimlarini rivojlantirish, yangi obyektlar yaratish, energiya va kommunikatsiya tizimlarini o'rnatish yoki rivojlantirish yordamida rivojlanishga yordam beradi. Bu investitsiyalar mahalliy biznes tashkilotlariga yangi imkoniyatlar beradi va ularga yangi bozorlar ochish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratadi.

2. Sotsial sohalardagi muammolarni hal qilish: Xorijiy investitsiyalar sotsial sohalardagi muammolarni hal qilishga yordam beradi. Bu, ta'lim tizimlarini rivojlantirish, tibbiyotni yaxshilash, ishga kirish imkoniyatlarini oshirish, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal

qilish yordamida ommaviy hayot sifatini oshirishga yordam beradi. Bu investitsiyalar ommaviy hayot sifatini yordam beradi.

3. Risklarni kamaytirish: Xorijiy investitsiyalar risklarni kamaytirishga yordam beradi. Xususan, moliyaviy risklarni, sifat va marketing risklarini, siyosiy risklarni va boshqalarini kamaytirish yordamida kompaniyalar uchun yangi investitsiya imkoniyatlari yaratadi. Investitsiyalar kompaniyalarning rivojlanishi va moliyaviy samaradorligini oshirishga yordam beradi.

4. Mahalliy biznes tashkilotlarini jalb etish va rivojlantirish: Xorijiy investitsiyalar mahalliy biznes tashkilotlarini jalb etish va rivojlantirishga yordam beradi. Mahalliy biznes tashkilotlarining moliyaviy qo'llab-quvvatlash, sifatli kadrlarini o'qitish va oshirish, yangi bozorlar ochish uchun imkoniyat yaratish yordamida rivojlanishiga yordam beradi. Bu investitsiyalar mahalliy biznes tashkilotlarining o'sishi va rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

5. Xususiy sohalar va kasblarni rivojlantirish: xorijiy investitsiyalar xususiy sohalar va kasblarni rivojlantirishga yordam beradi jumladan, turizm sohasini rivojlantirish, muzeylar, sport va boshqa turar joylarini ochish, yengil sanoatni rivojlantirish, texnologiyalarni rivojlantirish va boshqalar kabi sohalarni rivojlantirish yordamida yangi imkoniyatlar yaratadi.

6. Mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish: xorijiy investitsiyalar oliyaviy qo'llab-quvvatlash, sifatli kadrlarni jalb etish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish, yangi bozorlar ochish uchun imkoniyatlar yaratish va boshqalar kabi yo'nalishlar orqali mahalliy biznes tashkilotlarining rivojlanishiga yordam beradi. Bu investitsiyalar

mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish, ish o'rinlarini yaratish va o'sish, sanoatni rivojlantirish, bozorlarni yangilash va boshqalar kabi ommaviy muammolarni hal qilishga yordam beradi.

7. Ko'proq istiqbol va moliyaviy samaradorlikni ta'minlash: Xorijiy investitsiyalar kompaniyalarga ko'proq istiqbol va moliyaviy samaradorlikni ta'minlashga yordam beradi. Natijada, kompaniyalar uchun yangi bozorlar ochish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratish, yangi

mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish yordamida ko'p tomonlama ishlar bajarish imkonini ochadi. Bu investitsiyalar ommaviy va iqtisodiy muammolarni hal qilishga yordam beradi va ularga yangi imkoniyatlar yaratadi.

Investitsiyalar mamlakatdagi ish o'rinlarini oshirishirib kambag'allik darajasini qisqartirishga, yashash sharoitlarini yaxshilashga, mahsulotlar xilma xilligini oshirishga, ichki bozorni to'yintirib eksportni oshirishga, valyuta oqimlarini krib kelishini oshirishga, davlat budjetini mablag'lar bilan to'ldirishga yordam beradi. Bu esa mamlakatdagi ish o'rinlarini ko'paytirib, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasidagi kenglikni oshiradi. Natijada esa, mamlakat iqtisodiyotni kuchaytirib dunyo reytinglarida o'zini pozitsiyasini mustahkamlashga erishiladi.

Umuman olganda, inson kapitaliga sarmoya kiritish iqtisodiyot va butun jamiyat taraqqiyoti uchun zarurdir. Ular mehnat unumdorligini oshirishga, ta'lim va sog'liqni saqlash darajasini oshirishga, fan va texnika yutuqlarini rivojlantirishga, ijtimoiy nomutanosiblik va qashshoqlikni kamaytirishga olib kelishi mumkin. Biroq, inson kapitaliga sarmoya kiritish katta moliyaviy va boshqaruv harakatlarini talab qiladi va natijalar darhol ko'rinmasligi mumkin. Shu sababli, aholining turli guruhlarini ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olgan holda, jamiyatning barcha a'zolari uchun qulaylik va imkoniyatlar tengligini ta'minlagan holda, inson kapitaliga investitsiyalarni puxta rejalashtirish va amalga oshirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun testlar

1. Inson kapitali samaradorligini oshirishga qaysi faktorlar muhim ahamiyatga ega?

- a) Faqatgina moliyaviy resurslar.*
- b) Faqatgina kasbiy bilimlar.*
- c) Ijtimoiy va iqtisodiy muhit.*
- d) Faqatgina akademik tajribalar.*

2. Inson kapitali samaradorligini oshirish uchun qaysi vositalar muhimdir?

- a) Faqatgina kompyuter va texnologik vositalar.
- b) O'quvchilar va o'qituvchilar.
- c) Innovatsion texnologiyalar va sarmoyadorlik imkoniyatlari.
- d) Faqatgina akademik bilimlar.

3. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi tashkilotlar muhim rol o'ynaydi?

- a) Faqatgina oliy ta'lim muassasalari.
- b) Sanoat korxonalar.
- c) Iqtisodiy tashkilotlar va sarmoyadorlik sub'ektlari.
- d) Barcha yuqorida keltirilgan tashkilotlar.

4. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi tamoyillar amalga oshiriladi?

- a) Faqatgina akademik bilimlarni o'rgatish.
- b) O'quvchilarni faqatgina kasbiy bilimlarni o'rgatish.
- c) O'quvchilarni ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy rivojlantirish.
- d) O'quvchilarni faqatgina kasbiy rivojlantirish.

5. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi tushunchalar o'rgatiladi?

- a) Faqatgina akademik tushunchalar.
- b) Faqatgina kasbiy tushunchalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tushunchalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tushunchalar.

6. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi yo'nalishlar muhimdir?

- a) Faqatgina akademik yo'nalishlar.
- b) Faqatgina kasbiy yo'nalishlar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy yo'nalishlar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik yo'nalishlar.

7. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi tajribalar o'rgatiladi?

- a) Faqatgina akademik tajribalar.
- b) Faqatgina kasbiy tajribalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy tajribalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik tajribalar.

8. Inson kapitali samaradorligini oshirish uchun qaysi natijalar olishga yo'l qo'yiladi?

- a) Faqatgina akademik natijalar.
- b) Faqatgina kasbiy natijalar.
- c) Ijtimoiy, iqtisodiy va shaxsiy natijalar.
- d) Faqatgina kasbiy va akademik natijalar.

9. Inson kapitali samaradorligini oshirishda qaysi muammolar mavjud?

- a) Faqatgina moliyaviy muammolar.
- b) Faqatgina akademik muammolar.
- c) Ijtimoiy va iqtisodiy muammolar.
- d) Innovatsion va texnologik muammolar.

10. Inson kapitali samaradorligini oshirish uchun qaysi strategiyalar amalga oshiriladi?

- a) Faqatgina moliyaviy strategiyalar.
- b) Faqatgina akademik strategiyalar.
- c) Innovatsion va sarmoyadorlik strategiyalar.
- d) Ijtimoiy va iqtisodiy strategiyalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Inson kapitaliga investitsiya kiritish nimani anglatadi?
2. Investitsiyalarni faol jalb samaradorligi nima?
3. Texnologiyadan foydalanish orqali investitsiyalarni jalb qilish uchun bir qanaqa usullar mavjud
4. Iqtisodiyotiy tahlil va prognozlash ahamiyati
5. Xorijiy investitsiyalar jalb qilishda ularning ustidan monitoringni amalga oshirish yo'llari
6. Investitsiyalarning samaradorligini qanday aniqlanadi?
7. Investitsiyalarning samaradorligini aniqlash uchun qanaqangi ko'rsatkichlar kerak?
8. Investitsiya qiluvchilarining xususiyatlari mohiyati va ahamiyati
9. Xorijiy investitsiyalarning qanaqa turlari mavjud?

10. Davlat institutlarining innovatsion jihati va sifatini oshirish nima?

11. Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasining mohiyati

12. Inson kamoloti indeksida 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi nechinchi o'rinda turibdi?

13. Inson kapitali rivojlanishida jahon tajribasini xususiyatlari

14. Ta'limga xalqaro miqyosda kiritiladigan investitsiyalar qanday amalga oshirmoqda?

15. Dj.Kendrikni xususan inson kapitaliga investitsiyalarni jalb qilish qarashlari

VII-BOB. INTELLEKTUAL SALOHIYATNI SAMARALI ISHLATIB BOY BO'LISHGA O'RGATISH MODELLARI

7.1. Inson kapitalining intellektual salohiyati

7.2. Intellektual mulkni himoyalashning huquqiy va tashkiliy asoslari

7.3. Boy bo'lishda intellektual salohiyatni amaliy qo'llash modeli

7.1. Inson kapitalining intellektual salohiyati

Jamiyatning intellektual salohiyati – bu uning g'oyalarni generatsiya qilish imkoniyati, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga yangiliklar kiritishi va bu bilan ilgariga harakat qilish uchun sharoitlar yaratishidir. Texnologik jarayon insonning ta'lim, ilmiy (yangi bilimlar) va texnik (kashfiyotlar, konstruksiyalash) faoliyati bilan ta'minlanadigan texnologik sivilizatsiya sharoitida fan va texnologiya sohasida inson kapitalidan foydalanish, ya'ni olimlar, muhandislar, konstruktorlar, texniklar, yuqori malakali ishchilar faoliyati moddiy ishlab chiqarish va ijtimoiy sohani rivojlantirishning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda.

Sivilizatsiyalashgan rivojlanishni ta'minlash bevosita jamiyat intellektual salohiyatining holatiga bog'liq.

Bugungi kunda mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilayotgan katta e'tibor yangi jamiyatni barpo etishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Respublikamizda millatni intellektual shakllantirishning uchta asosiy jihati mavjud. Bular: ta'lim tizimini rivojlantirishda sifat o'zgarishlariga erishish, fanni rivojlantirish va mamlakat ilmiy salohiyatini oshirish, innovatsion tizimni rivojlantirish.

Intellektual salohiyatni oshirish, bunda inson omilining roli va ahamiyatini kuchaytirish jahon rivojlanishidagi hozirgi bosqichning muhim xususiyati bo'lib, uning asosini yuksak intellektual salohiyatga ega bo'lgan kishilar tashkil etadi. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, «Bugungi kunda mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, uni innovatsion asosda rivojlantirish, o'z oldimizga qo'ygan ko'p qirrali va murakkab

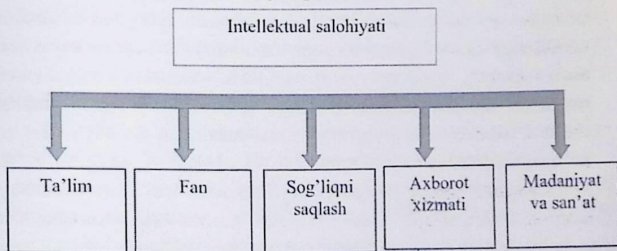
vazifalarni amalga oshirish maqsadida biz zamonaviy va kreativ fikrlaydigan, har qanday vaziyatda ham mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan, g'ayrat-shijoatli, intellektual salohiyati yuksak, vatanparvar yosh kadrlarga davlat va jamiyat boshqaruvida muhim vazifalarni ishonib topshirmoqdamiz» Globallashuv va iqtisodiy rivojlanishning bir maromda kechmayotganligi sharoitida nafaqat alohida inson, balki butun jamiyatning intellektual salohiyati ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu holat fan talab mahsulotlar hajmining oshib borishida, tovarlar va xizmatlar qiymati tarkibida bilimlar kapitallashuvining o'sishida namoyon bo'ladi.

Intellektual salohiyatning mohiyati, uni shakllantirish va rivojlantirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini xorijlik olimlar I.I.Bagdasarov, L.G.Lagutina, G.F.Kungurtseva, G.V.Leonidova, I.V.Slobodchikova, V.V.Bodjaeva, L.F.Brednikova, T.I.Tret'yakova, M.Minaev, D.Petrov va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan. Respublikamizda ushbu yo'nalishda olimlardan X.P.Abulqosimov, P.Z.Xashimov, G.P.Ibadullaeva, X.Shayxova, B.E.Yusupov, E.S.Nabiev tadqiqot olib borishgan.

Intellektual salohiyat bu avvalo sub'ektning qobiliyatlari, resurslari va zaxiralari, intellektning harakatlantiruvchi kuchlari, motivatsiyalari va ehtiyojlari sohasi, insonning umumiy qobiliyatlari va uning ijodiy faoliyati mahsuldorligini energetik ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan tushunchadir. Shuningdek, intellektual salohiyat – bu tizimli xossa bo'lib, u aniqlanishining ko'pgina yo'nalishi va turli darajasiga ega. Inson intellektual salohiyatining mohiyatini intellektning – hayotiy faoliyat va intellektning – shaxs o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilish asosida ochib berish mumkin. U insonning individ, shaxs va faoliyat sub'ekti sifatida rivojlanishi davomida shakllanadi va jamg'arilib boradi. Intellektual salohiyat tushunchasi inson faoliyatiga tegishli bo'lib, uning tashuvchisi bo'lib sub'ekt hisoblanadi. Salohiyat sub'ekt holatini ma'lum turdagi va sifatidagi faoliyatni amalga oshirish imkoniyati nuqtai nazardan tavsiflaydi.

Bunday imkoniyatlar jamiyat tomonidan uning tarixiy rivojlanish davomida yaratilib, turli omillar birligi va o'zaro aloqadorligining

majmui bilan belgilanadi. Inson faoliyati salohiyatni ishga solish jarayonidir. Inson qachonki zaruriy bilim va malakaga, ya'ni unga o'z ishini sifatli bajarish imkonini beruvchi salohiyatga ega bo'lsa, shundagina u mutaxassis va o'z kasbining ustasi bo'lib hisoblanadi. Bu o'ta muhim holat. Chunki intellektual salohiyat doim sodir bo'lishi mumkin bo'lgan jarayonlarni kutishi bilan bog'liq. Eng oddiy holatda, agar odam unga bo'lgan ishonchni oqlamasa, bu shuni anglatadiki, yoki unga halaqit berishgan, yoki uning salohiyati noto'g'ri baholangan. Ta'kidlash lozimki, intellektual salohiyat o'ta mazmunli va yetarlicha murakkab tushunchadir. Oldinlari undan ijtimoiy bilim kategoriyasi sifatida emas, balki ko'p hollarda boshqa ma'noda, ya'ni metafora sifatida foydalanishgan. Hozirda vaziyat o'zgardi. Postindustrial dunyoda aynan integrativ butunlik sifatida tan olinayotgan yuqori intellektual salohiyatga ega bo'lgan mamlakatlar yetakchilik qilmoqda. Hozirgi zamondagi jamiyat hayotida intellektual salohiyatga aloqador bo'lgan fan, ta'lim, yangi axborot texnologiyalarining roli oshib bormoqda. Iqtisodiyotlari bilimga asoslangan (intellektual iqtisodiyot) rivojlangan mamlakatlarning industrialdan yangi industrial, axborotlashgan jamiyatga o'tishlari, birinchi qatorga inson faoliyatining intellektual jihatlarini olib chiqmoqda.

7.1.-Rasm. Intellektual salohiyat shakllanishi

Intellektual salohiyat – mamlakat, tarmoq va shaxsning intellektual imkoniyatlari, resurslari rivojlanishi darajasining majmuaviy tavsifidir. Uni o'rganishga ikki tomonlama yondashish mumkin:

– bilimlarga ega bo'lgan, faoliyatlari bilish va o'zgartirishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan kishilar yig'indisi sifatida;

– jamiyat maqsadlariga erishish vositasi bo'lgan, moddiy-texnik shakllar va belgilar tizimlarida moddiylashgan ilmiy, texnik, ijtimoiy, madaniy bilimlarning jamlamasi sifatida.

Intellektual salohiyat mazkur jamiyat, undagi ta'lim va maorif tizimi, fan, madaniyat, genetik fondning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Mamlakatning intellektual salohiyatini tavsiflash uchun aholi ta'limidan tashqari bevosita intellektual mehnat bilan shug'ullanuvchi yoki mehnatlarida intellektual tarkibning ulushi yuqori bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi kishilar guruhini ajratish talab etiladi. Aynan ana shu guruhlar mamlakat intellektual salohiyatining takror ishlab chiqarilishini ta'minlaydilar hamda ishlab chiqarish va intellektual faoliyatning turli sohalaridagi yangiliklarning manbai bo'lib hisoblanadilar.

Olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda quyidagi xulosalar keltiriladi. Intellektual salohiyatni ishga solish qobiliyatiga ega bo'lgan aholi ulushi indeksini hisoblash uchun iqtisodiyotda intellektual mehnat bilan band bo'lganlar soni va oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalar soni qo'shiladi. Natijada intellektual salohiyatni ishga solish qobiliyatiga ega bo'lgan aholi soni kelib chiqadi. Bundan keyin uning aholi umumiy sonidagi ulushi topiladi. Mazkur ko'rsatkichning maksimal darajasi sifatida AQShga intilayotgan – 55%; minimal darajasi sifatida esa rivojlangan mamlakatlarda – 45% dan past bo'lmaganlar olingan.

Ma'lumki, ishlab chiqarishning ikki sohasi mavjud: moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, oila, maktab, yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish tizimi, insonlarning sog'lig'i va hayotini saqlash, sog'lom va munosib turmush tarsi uchun sharoit yaratish. Bu sohalarida intellektual mehnatning ulushi ham yuqoridir. Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish tizimida kishilarning ko'pchiligi band bo'lib, muhandislar bilan bir

qatorda o'qituvchilar va shifokorlar ko'pchilikni tashkil etadi va ular intellektual mehnat bilan shug'ullanadilar.

Intellektual mehnat xodimlari turli ijtimoiy va kasbiy guruhlar vakillaridir. Ularni umumiy birlashtiruvchi vosita bu kasbiy faoliyatning intellektual tavsifga egaligidir. Biroq aholining bu qatlami turlicha tarkibga ega. Unda intellektual elita ajralib turadi. Uning vakillari, odatda, nafaqat kasbiy bilim egalari, balki bu bilimni ijodiy rivojlantirish, ularga yangilik kiritish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardir. Ularni G'arbda intellektuallar deb ataydilar.

O'zbekistonning boyligi – uning ulkan tabiiy resurslari, go'zal madaniyati, ma'naviy imkoniyatlari, intellektual va ilmiy-texnik salohiyatidir. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, «Mamlakatni innovatsion rivojlantirish strategiyasi va mexanizmlari, eng avvalo, shu davlatda yaratilgan intellektual va ilmiy-texnikaviy salohiyatidan qanchalik samarali foydalanish bilan chambarchas bog'liq»

O'zbekistonning ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, o'quv rejalarini va o'quv dasturlarini takomillashtirish, barcha darajadagi o'quv muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, iqtidorli yoshlarning mansab va kasbiy o'sishidagi barcha to'siqlarni bartaraf etish imkonini beradi. Bu islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish mamlakatimizda fanni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratish imkonini beradi.

Jamiyatning intellektual salohiyati mamlakatning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu nafaqat alohida insonning, balki butun jamiyatning intellektual salohiyatini o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Jamiyatning intellektual salohiyatini mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish omillari tizimiga kiritishni asoslash uchun uning mazmuni, tarkibi, funktsiyalari va hajmini o'lchash uslublari bo'yicha tegishli nazariy, metodologik va metodik ishlanmalarni yaratish lozim. Biroq, hozirgi kunga qadar bu masalalarga yetarli darajada e'tibor berilmagan, jamiyat intellektual salohiyatining mazmuni, shakllanishi

va undan foydalanish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari yetarli darajada olib borilmagan.

So'nggi-yillarda intellektual salohiyat tushunchasi turli ijtimoiy sub'ektlar va darajalar:

jamiyat, hududlar, ijtimoiy-iqtisodiy tizimosti bo'g'inlar, tashkilotlar jamoalar va boshqalarga nisbatan qo'llanib kelinmoqda. Intellektual salohiyat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyasidan turli ilmiy tadqiqotlarda, bir tomondan, inson va mehnat salohiyati, intellektual mehnat, intellektual kapital, boshqa tomondan, asosida yuqori intellektual salohiyatga ega bo'lgan inson-xodim turuvchi fan va axborot texnologiyalari bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiyotda sodir bo'layotgan transformatsion jarayonlar nuqtai nazaridan foydalanish kuzatilmoqda.

Hozirgi vaqtda intellektual salohiyat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyasini tadqiq qilishda uchta yondashuvdan foydalanilmoqda:

- iqtisodiy - intellektual salohiyat yordamida yangi mahsulot yaratiladigan va sotiladigan insonning bilimlari va intellektual qobiliyatlari majmui bilan belgilanadi;

- ijtimoiy-iqtisodiy - intellektual salohiyat ma'lum natijalarga erishish uchun qarorlarni qabul qilishga qodir bo'lgan tizim (mamlakat, mintaq, korxona) sifatida tadqiq qilinadi;

- ijtimoiy - shaxsning intellektual salohiyati va uning mazmuni ko'rib chiqiladi, shuningdek jamiyat intellektual hayotining asosiy tarkibiy qismlari, jumladan, fan va ta'lim tizimlari o'rganiladi.

Intellektual salohiyatning bu tavsiflari bir birini to'ldirgan holda uning tarkibiy asosini tashkil etadi. Fikrimizcha, intellektual salohiyatning tarkibini quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

- jismoniy salohiyat;
- ta'lim salohiyati;
- ilmiy-tadqiqot salohiyati.

Jismoniy salohiyatni quyidagi ko'rsatkichlar tavsiflaydi:

- intellektual salohiyatni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan aholi ulushi;

- aholining o'rta umr ko'rish yoshi;

• sog'liqni saqlashga xarajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi.

Ta'lim salohiyati shu bilan tavsiflanadiki, xodimning ma'lumotga ega bo'lishi, kasbiy mahorati, yuqori malakasi iqtisodiyotni modernizatsiyalash va mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlarini belgilaydi.

Intellektual salohiyat quyidagi ikki tarkibiy qismga ega: amalga oshirilgan va amalga oshirilmagan. Amalga oshirilgan intellektual salohiyat to'g'risida gapirilganida biz hozirgi vaqtda xodimning mehnat faoliyati jarayonida foydalaniladigan imkoniyatlarining bir qismini nazarda tutamiz, masalan, uning ma'lumoti, bilimi, kasbiy malakasi va h.k. Amalga oshirilmagan salohiyat (rivojlanish salohiyati) optimal sharoitlarni hisobga olgan holda, qator omillar ta'sirida yuzaga chiqadi. Misol uchun, intellektual salohiyatni rivojlantirish xodimni ish beruvchining bevosita manfaatdorligi yoki barqaror rivojlanayotgan iqtisodiyot tomonidan uning kasbiy-malakaviy darajasiga yangi talablarning qo'yilishi munosabati bilan o'qitish orqali amalga oshiriladi.

7.2. Intellektual mulkni himoyalashning huquqiy va tashkiliy asoslari

2020-yil 12 oktyabrda Prezidentimiz raisligida intellektual mulk ob'ektlarini muhofaza qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan o'tkazilgan yig'ilishda sohaga oid qonunchilikni takomillashtirish, intellektual mulk himoyasini kuchaytirish hamda har bir soha va tarmoqqa ilmiy yutuqlarni olib kirish masalalari muhokama etildi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham intellektual mulkni rivojlantirish va uni huquqiy himoya qilish borasida bir qator ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Intellektual mulk agentligi 2019-yilda Adliya vazirligi tizimiga o'tkazilgani natijasida ushbu sohani takomillashtirish bo'yicha keng ko'lami ishlar amalga oshirildi. Adliya vazirligi tashabbusi bilan intellektual mulk sohasini rivojlantirish maqsadida tizimli islohotlar amalga oshirib kelinmoqda.

Jumladan, ushbu sohaga korruptsiyaga qarshi kurashish mexanizmlari joriy etildi. Agentlik amaliy tajribaga ega bo'lgan kadrlar bilan to'ldirildi va ularni moddiy rag'batlantirish choralari kuchaytirildi. Intellektual mulk huquqlarini himoya qilish jarayoniga ilk marotaba 200 dan ortiq hududiy adliya organi jalb qilindi. Shuningdek, ochiqlik va shaffoflik printsiptini ta'minlash maqsadida intellektual mulkni davlat ro'yxatidan o'tkazishda talabnomalarni qabul qilish jarayoni to'liq elektron shaklga o'tkazildi.

Bundan tashqari, intellektual mulk ob'ektlarining huquqiy muhofazasini yanada kuchaytirish maqsadida Adliya vazirligi tomonidan kiritilgan takliflarga asosan, intellektual mulk sohasida sodir etilgan ma'muriy huquqbuzarliklarga belgilangan ma'muriy jarimalar miqdori 3-4 baravar oshirildi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksga mualliflik huquqini va turdosh huquqlarni buzish hamda ixtiroga, foydali modelga va sanoat namunasiga bo'lgan huquqlarning buzilishi yuzasidan yangi normalar kiritildi.

Adliya vazirligi tomonidan qisqa muddat ichida qilingan ushbu ishlar intellektual mulk sohasini har tomonlama rivojlantirish va ob'ektlarining ishonchli huquqiy himoya qilishga xizmat qilmoqda.

Albatta, bu ijobiy ishlar bilan bir qatorda intellektual mulk sohasida ayrim muammo va kamchiliklar hanuzgacha saqlanib kelmoqda. Davlatimiz rahbari tomonidan o'tkazilgan yig'ilish davomida bu borada bir qator ustuvor vazifalar belgilab berildi. Xususan, Intellektual mulk agentligi, barcha tarmoq va sohalar hamda hududlarga intellektual mulk muhitini tubdan yaxshilash, bunda har bir idora, tarmoq va sohaga intellektual mulk ob'ektlarini kiritish yuzasidan qonunchilikni takomillashtirish, barcha vazirlik va idoralar, oliy o'quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot muassasalari va hududlar bilan birga, keng muhokamalar asosida intellektual mulk sohasini rivojlantirishning aniq vazifalarini qamrab olgan uch-yillik dasturni ishlab chiqish vazifasi topshirildi.

Jahon intellektual mulk tashkiloti mutaxassislari ko'magida intellektual mulk ob'ektlarini baholovchilar tayyorlash tizimini yo'lga

qo'yish, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari va seleksiya yutuqlarining "elektron yarmarkasi"ni tashkil etish lozimligi ta'kidlandi. Patent egalarini tadbirkorlar bilan bog'lab berish, tadbirkorlarning mahsulotlarini "brend"ga aylantirish dasturi va "elektron maydonchasi"ni ishlab chiqish, har bir hududda-yiliga kamida 4 marta brendlar yarmarkasi, ko'rgazmalarni o'tkazishni amaliyotga joriy etishga e'tibor qaratildi.

Intellectual mulk ob'ektlari yaratuvchilariga xarajatlarni qoplash, patent egalarini mukofotlash kabi imtiyozlar tizimini joriy etish, "Sanoat mulki ob'ektlari platformasi"ni yaratish, tadbirkorlarni intellektual mulkni yaratish va himoya qilish asoslariga o'qitish bo'yicha muntazam faoliyat yuritadigan qo'shma dasturni yo'lga qo'yish kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Adliya vazirligi bu yo'nalishda kelgusida bir qator ishlarni amalga oshirishni rejalashtirgan. Jumladan, Jahon intellektual mulk tashkiloti bilan hamkorlikda buyuk britaniyalik mutaxassislarni jalb etgan holda, "O'zbekiston Respublikasining Intellectual mulkni rivojlantirish sohasidagi milliy strategiyasi"ni ishlab chiqish ko'zda tutilgan. Intellectual mulk sohasidagi huquqbuzarliklar uchun yuridik shaxslarning korporativ mas'uliyatini belgilash, xalqaro tajribani inobatga olgan holda, intellektual mulk ob'ektlarini ro'yxatdan o'tkazishda tezkor ekspertiza tartibini kiritish, intellektual mulk sohasidagi huquqiy himoyani yanada kuchaytirish maqsadida Intellectual mulk kodeksini ishlab chiqish rejalashtirilgan.

7.3. Boy bo'lishda intellektual salohiyatni amaliy qo'llash modeli

Boy bo'lish modelida kapitalni ko'paytirish bo'yicha ba'zi maslahatlar:

1. Boshqa daromad manbasini toping

Bu biroz boshqacha mutaxassislik bo'lgani ma'qul. Shunday qilib, siz monotonlikdan qochishingiz va yana bitta biznesda mutaxassis bo'lishingiz mumkin. Shundan so'ng, ko'proq moliyalashtirish imkoniyatlarini topib, daromad olish imkoniyatlarini oshiring.

2. O'zingizga sarmoya kiriting

Pulning bir qismini ta'limga sarflash sizning ishingizni yanada yaxshiroq bajarishga, shuningdek, yangi imkoniyatlarga ega bo'lishga yordam beradi. Bu pulga arziydimi, deb shubha qilishning hojati yo'q. U juda ko'p meva beradi.

3. Investitsiyalar qiling

Siz investitsiya qilishingiz mumkin bo'lgan loyihani toping. Bu sizga passiv daromad manbasini yaratishga yordam beradi. Ba'zida siz "yonib ketishingiz" mumkin. Hamma narsani oqilona bajaring, daromadning ma'lum qismini taqsimlang. Bozorni o'rganish. Tekshirib ko'r. O'zingizdan so'rang - kapitalni qanday oshirish mumkin? Tez orada siz qayerga sarmoya kiritishni aniqlay olasiz.

4. Keraksiz narsalarni sotib olmag

Agar siz xarid qilish odatiga ega bo'lsangiz va u yerdan keraksiz narsalar bilan chiqsangiz, vaziyatni o'zgartiring. Ro'yxat tuzing va unga amal qiling. Ortiqcha tejamang. Arzon narsalar tez -tez buziladi va siz yana sarflashingiz kerak bo'ladi.

5. Moliya harakatini yozib oling

Daftarni boshlang, u yerda siz yozasiz: qancha oldingiz, qancha sarfladingiz. Siz o'ylashingiz mumkin; nima beradi? Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, bu yordam beradi. Siz qancha haqiqiy "qo'shimcha" sarmoya kiritayotganingizni ko'rishingiz mumkin.

6. Bir oz pul tejang

Pulning bir qismini tejang. Shunday qilib, vaqt o'tishi bilan sizda ko'proq pul bo'ladi, chunki ular qo'lga tushmaydi va siz uni sarflamaydiz.

Pulni qanday ko'paytirish mumkin: 3 oson yo'l

Jamg'armani samarali boshqarish uchun siz uchta oddiy qadamni bajarishingiz kerak:

- Omonat hisobini ochish uchun sizga mos bo'lgan har qanday bank bilan bog'laning, unga tushgan daromaddan pul avtomatik tushadi. Bu nafaqat ish haqining foizini, balki sovg'a qilingan - yutilgan pulni ham tejash kerak. Foizni o'zingiz hal qiling va tejashni boshlang. Pulni

ko'paytirish uchun siz uni jamg'arma hisobiga qo'yishingiz mumkin, bu yerda o'rtacha 10-11% yuqoridan to'planadi.

- Pulni tejashni emas, balki qanday qilib ko'paytirishni o'zingizdan so'rang. Daromadingizni uch qismga bo'ling: kerakli ehtiyojlar uchun pulning bir qismi, zavqlanish uchun pulning bir qismi, depozit uchun pulning bir qismi.

- Do'stlaringiz va tanishlaringizga tejayotgan pulingiz haqida ayt mang, aks holda ular rahm-shafqat ko'rsatib pul so'rashni boshlaydilar. Bunday holda, hamma ham rad eta olmaydi va natijada to'plangan pul tezda hech qayerga ketmaydi.

Pulni ko'paytirishning 5 ta samarali usuli

Boylikka olib boradigan yo'llar ko'p, faqat sizga mos keladiganini tanlashingiz kerak:

- Avvalo, pulga ijobiy munosabatni uyg'otish va "pul - yovuzlik", "faqat boylarning puli bor" kabi e'tiqodlardan qutulish kerak. Hamyoningizni tartibli saqlang, hisob-kitoblarni yaxshilab yig'ing.

- Sizdagi barcha pullar eski poyabzal qutisiga ko'milmasligi kerak. Naqd pul siz uchun ishlashi kerak. Ularni bankka foizli joylashtiring yoki daromadli, foydali biznes oching.

- Pul yig'ishning yaxshi usuli - ko'chmas mulkka sarmoya kiritish. Ko'chmas mulk narxi ko'tariladi va pasayadi. Agar kerak bo'lsa, siz eng qulay vaqtda sotishingiz mumkin.

- Kompaniyalar aksiyalari va obligasiyalarini keyinchalik qayta sotish imkoniyati bilan sotib olish ham daromadli variantlardan biridir.

- Onlayn sarmoya - pulni ko'paytirishning eng oson va eng samarali usuli. Biroq, siz firibgarlarning tuzog'iga tushib qolmaslik uchun piramida sxemalaridan birida ehtiyot bo'lishingiz kerak.

Pulni qanday ko'paytirish mumkin: 3 noodatiy usul

Siz ijodiy yoki intellektual faoliyat bilan shug'ullanib, pulingizni ko'paytirishingiz mumkin.

Juda oz pul sarflab, siz katta daromad olishingiz mumkin:

San'at ixlosmandlari antiqa buyumlarni sotib olishlari va sotishlari mumkin.

Bu usul sizga bo'sh mablag'larni kapitali yuqori bo'lgan narsalarga joylashtirish imkonini beradi. Ba'zi antiqa buyumlar bir necha million dollarga teng.

Soxta narsalarga duch kelmaslik uchun pul yo'qotmaslik uchun siz xodimlarga baholovchini yollashingiz kerak.

Rasm chizish va kitob yozishni biladiganlar intellektual mulk ob'ektlari uchun patent yoki savdo belgisini olishlari mumkin.

Yangi ishlab chiqarish texnologiyasini yaratuvchilar ham patentga ega bo'lishlari mumkin.

Kompyuter tizimlari va dasturlashni tushunadigan, lekin ijodkorlik bilan shug'ullanmaydigan odamlar uchun Internet-loyihalarga sarmoya kiritish, ularni targ'ib qilish va foyda olish juda yaxshi.

Targ'ib qilingan loyihadan pul ishlash uning egasiga katta pul olib kelishi mumkin.

Nazorat uchun testlar

1. Intellektual salohiyatni samarali ishlatishning eng muhim modeli qaysidir?

a) SWOT analizi

b) Proaktivlik

c) Kreativlik

d) Investitsiya

2. Intellektual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?

a) Qo'shma sarmoya

b) Boshqaruv

c) Ishchi jismoniy salohiyati

d) Barcha variantlar to'g'ri

3. Intellektual salohiyatni samarali ishlatishning eng asosiy qobiliyati qaysidir?

a) Tahlil qilish

b) Kompyuterlik qobiliyat

c) Jiddiylilik

d) Ijodiylik

4. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Sifatli ishchilar tanlash
- b) Ish stolini samarali tartibga solish
- c) O'z-o'zini boshqarish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

5. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Loyihalarni bajarish
- b) Ish faoliyatini baholash
- c) Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

6. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Ish tizimini optimallashtirish
- b) Muharrirlik va tahrir qilish
- c) Boshqaruv qo'llanmalari yaratish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

7. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Ishchi motivatsiyasini oshirish
- b) Ish faoliyatini monitoring qilish
- c) Ishga qabul qilish jarayonini takomillashtirish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

8. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Ishchi bilimini rivojlantirish
- b) Ishchi motivatsiyasini oshirish
- c) Ishga qabul qilish jarayonini takomillashtirish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

9. *Intellectual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

- a) Kompyuter dasturlash
- b) Ish faoliyatini monitoring qilish

c) Ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish

d) Barcha variantlar to'g'ri

10. *Intellektual salohiyatni samarali ishlatishda qanday qo'llaniladi?*

a) Ish stolini samarali tartibga solish

b) Ish faoliyatini baholash

c) O'z-o'zini boshqarish

d) Barcha variantlar to'g'ri

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. *Jamiyatning intellektual salohiyati*

2. *Mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilayotgan islohotlar mazmuni*

3. *Intellektual salohiyatning mohiyati*

4. *Mamlakatning intellektual salohiyatini tavsifi*

5. *Intellektual mehnat xodimlari nima?*

6. *Intellektual salohiyat ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyasini tadqiq qilishda uchta yondashuvning mazmuni*

7. *Intellektual mulk ob'ektlariga nimalar kiradi?*

8. *Intelektual salohiyatdan foydalanib pulni ko'paytirish yo'llari*

9. *Boy bo'lish modellari qanaqa?*

10. *Inson kapitalidan samarali foydalanishning samarasi qanday natija beradi?*

VIII BOB. INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHDA MARKETING MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

8.1. Inson kapitalini rivojlantirish orqali tashqi va xalqaro bozorlarda marketing mexanizmini takomillashtirish

8.2. Inson kapitalini rivojlantirish asosida mahalliy sanoat va boshqa korxonalarini tashkil etish

8.3. Qishloq joylarda inson kapitali shakllantirish orqali ish bilan bandligini ta'minlash

8.1. Inson kapitalini rivojlantirish orqali tashqi va xalqaro bozorlarda marketing mexanizmini takomillashtirish

Marketing tadbirlarini hayotga tatbiq etish marketingni boshqarish tizimini talab qiladi. U, strategik va joriy rejalashtirishdan iborat, marketing rejalashtirish, boshqarishni tashkil etish va nazoratni o'z ichiga oladi.

Marketing strategiyasi – bu qo'yilgan maqsadlarga erishish bo'yicha marketing yo'nalishlari va ayrim tadbirlarini tasvirlovchi, uzoq va o'rta muddatli prinsipial qarorlardir.

Strategiya – bu raqobat ustunliklarini korxona natijalariga aylantirish bo'yicha tadbirlar tizimidir. Marketing strategiyasini tanlash ichki va tashqi muhit shartlari bilan cheklangan bo'lib, ularning asosiylari quyidagilar:

- bozorning makondagi joyi (lokal, mintaqaviy, milliy, xalqaro);
- bozorni o'zlashtirish darajasi (eski, qardosh, yalpi bozor);
- bozorni qayta ishlash hajmi (bir segment, bir necha segment, butun bozor);
- bozorni qayta ishlash usuli (differenstiastiyalangan, differenstiastiyalashmagan);
- marketingning muayyan vositasida mujassamlanish (narx, sifat);
- birlamchi maqsad (bozor ulushi, rentabellik);
- raqobatdoshlarga munosabat (agressiv, neytral);
- kooperastiyaga munosabat (mumkin, mumkin emas);
- o'sish sur'atlariga munosabat (tez, asta-sekin, nollik, manfiy);
- innovastiyalarga munosabat (birinchilardan bo'lib, immitastiya).

Kompaniya, odatda, bir necha marketing strategiyalarini qo'llashi mumkin. Tanlov jarayonida ustunliklarni zarur bozor sharoitlarini, ishlab chiqarish va boshqarishni tashkil etishga bo'lgan talablarni barqarorsizlik omillarini hisobga olish lozim. Ushbu omillar bo'yicha turli xil strategiyalar 8.1-jadvalda taqqoslangan.

8.1- Jadval

Turli xil marketing strategiyalarini taqqoslash

Strategiya	Ustunlik	Bozor sharoitlari	Ishlab chiqarish va boshqarishni tashkil etish	Barqarorsizlik ka olib keluvchi omillar
Mahsulot tannarxini pasayishi	Sotuvlar hajmini o'sishi, foydaning ko'payishi, kirish to'siqlarining o'sishi, ta'minot narxlari oshgandagi qo'shimcha zaxiralar	Bozordagi katta ulush, mahsulotga narx bo'yicha elastik talab, narxraqobati, tarmoqdagi mahsulot standartlashtirilgan	Ishlab chiqarishning optimal o'lcha-mi, yuqori darajadagi texnologik tayyorgarlik, mahsulot tannarxining qattiq nazorati	Texnologik yangiliklar, raqobatdoshlar tomonidan o'xshatishlar, talabdagi o'zgarishlar, yangi mahsulotlar
Mahsulot differensiasi yasi	Sotuvlar hajmini o'sishi, foydaning ko'payishi, kirish to'siqlarining o'sishi, ta'minot narxlari oshgandagi qo'shimcha zaxiralar	Tovarning farqli tomonlari tushunarli va iste'molchilar tomonidan qadrlanadi, raqobat asosan narxga bog'liq emas, differentsia stiya strategiyasi tarmoqdagi kam sonli firmalar	Ishlab chiqarish egiluvchanligi ning, yuqori darajadagi konstruktor lik tayyorgarligin ing mavjudligi, tajribaviy ishlab chiqarishning	Tovar imidjini yaratishga yuqori xarajatlar narxlar oshishi, raqobatdoshlar tomonidan o'xshatishlar

		tomonidan qo'llaniladi	rivojlanishi, kuchli marketing xizmati	
Bozorni segmentlash	Sotuvlar hajmini o'sishi, qo'shimcha foyda olish, muayyan segmentga majmuaviy xizmat ko'rsatish	Aniq belgilangan is- te'molchilar guruh-lari, raqobatdoshlar segmentlarda ixtisoslashuvdan foydalanmaydila r	Egiluvchan ishlab chiqarish, ishlab chiqarishning mayda seriyalik turi	Analogik tovarlarga narxlarining pasayishi raqobatdoshlar segmentining bir qismigagina o'z etiborini qaratadilar
Bozor ehtiyojlariga tezda javob qaytarish	Foydaning o'sishi, mijozlar zaruriyatlarin i hisobgaoladi gan korxona imidjini yaratish	Mahsulotga bo'lgan talab noelastik, kirish va chiqish to'siqlariningpas tligi to'siqlari, kam sonli raqobatdoshlar, bozor barqarorsizligi	Yuqori rentabelli va qisqa muddatli mahsulotlarga yo'naltirilgan marketing xizmati	Yuqori umumiy xarajatlar, tashqi muhit barqarorsizligi, bankrot bo'lishehtimoli ning yuqoriligi
Yangiliklarni kiritish	Monopol narxlar hisobiga yuqori foyda olish, tarmoqqa kirishni yopib qo'yish, yangiliklarni kirituv-chi imidjni yaratish	o'xshash mahsulotlar yo'qligi, yangiliklarga bo'lgan talab mavjudligi	Xodimlarni yuqori ilmiy texnik malakasi, boshqaruv ning matritsali tuzilmasi, biznesning venchurli tashkil etilishi	Moliyalashtiris h ning katta hajmlari, bankrot bo'lish ehtimolining yuqoriligi, raqobatdoshlar tomonidan yangiliklar kiritishning o'xshashligi

Jahon hamjamiyatida yuz berayotgan jarayonlar asta-sekinlik bilan yanada integrastiyalashgan bir tizimga aylanib bormoqda, bunda turli xildagi davlattuzilmalarining siyosiy integrastiyasi o'z intensivligi bo'yicha iqtisodiy integrastiyadan orqada qolmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning kengayishi eksport va import, xalqaro kimoshdi savdolari, chet el korxonalariga qilingan pul ko'rinishidagi investitsiyalar, va nihoyat tovar va xizmatlarning jahon bozori mavjudligidan iborat bo'ladi. Ushbu bozorda transmilliy korporastiyalar alohida o'ringa ega. Ular ko'pgina mamlakatlarda faoliyat yuritib, chet eldagi ishlab chiqarish va realizastiya bo'limlaridan foydalangan holda, deyarli butun jahon bozorida ishlaydilar.

Bularning barchasi, o'z mamlakati tashqarisida tovar va xizmatlarni realizastiya qilish bo'yicha alohida tadbirlar majmui, ya'ni xalqaro marketing lozimligini nazarda tutadi. Ularning ishlab chiqarish va tijorat faoliyati sohasi chet el mamlakatlariga ham keng yoyilgan bo'ladi, hamda sho'ba korxonalari, texnologik kooperastiya va ixtisoslashuv, resurslar bazasining umumiyligi, boshqaruvning markazlashuvi va qattiq nazorat bilan tavsiflanadi.

O'zbekistonda bozor munosabatlarining rivojlanishi, va u bilan bog'liq, o'z mahsuloti eksportiga ko'proq yo'naltirilgan ko'pgina korxonalarning iqtisodiy faoliyatidagi o'zgarishlar hamda tovarlar importiga ixtisoslashgan savdo tashkilotlarining paydo bo'lishi, milliy xo'jalik tuzilmalarining xalqaro mehnat taqsimotiga kiritilishi-bularning barchasi xalqaro marketing funkstiyalari va uslublarini bilishni, ulardan ustalik bilan foydalanishni talab qiladi. Bu korxonalar, tijorat tashkilotlari, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqalarning ishlab chiqarish, realizastiya va boshqaruv faoliyatini muvofiqlashtirishda ayniqsa muhimdir.

Xalqaro doiradagi marketing juda ham murakkabdir, chunki u nafaqat sotish (realizastiya) balki korxona faoliyatining boshqa sohalarini ham qamrab oladi, shu jumladan ishlab chiqarish, ta'minot, moliya va h. Bundan tashqari, korxona faoliyat olib borishni nazarda

tutgan mamlakatda shakllangan ijtimoiy - iqtisodiy va milliy – madaniy sharoitni chuqur tushunish talab qilinadi.

Taqsimot kanallari, tashish va saqlash usullari, huquqiy va yuridik ta'minot, bojxona qoidalari va boshqalarda jiddiy farqlar bo'lishi mumkin. har bir mamlakatda reklama vositalari sohasida, madaniyat, din, an'analar nuqtai-nazaridan u yoki bu alohida hodisalarning muvofiqligi hamda xarajatlarni aniqlash tizimi, kvotalar va valyuta nazoratining o'ziga yarasha milliy xususiyatlari mavjud.

Shuningdek, ilmiy-texnikaviy turdagi omillar ham muhim ahamiyatga ega, ularga sanoat, texnologiyalarning rivojlanish darajasi, yangiliklar, tovar va xizmatlar modifikastiyasi, ishchi kuchi malakasi va boshqalarni kiritish mumkin. Qayd etilgan xususiyatlar xalqaro bozordagi tadbirkorlik faoliyatining umumiy tijorat tavakkalchiligini ancha oshiradi. Misol uchun, valyuta tizimining mustahkam bo'lmaganligi, foydali kelishuvni bir necha kunda zararli faoliyatga aylantirishi mumkin.

Turli mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari, marketing vositalarini doimiy tarzda, u yoki bu bozorning o'ziga xos xususiyatlariga moslashtirishni (bu bozor ichki bozorga umuman qarama-qarshi bo'lishi ham mumkin) talab qiladi. Ta'kidlash joizki, marketing faoliyatining ayrim unsurlari turli mamkatlarda turlicha samaraga ega.

Misol uchun amerikaliklarning yondashuvi o'z mahsulotini reklama qilishga asoslangan (dunyodagi reklama xarajatlarining 57% AQSH hissasiga to'g'ri keladi). Evropaliklarning yondashuvi esa xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirishga ko'proq yo'naltirilgan bo'ladi, ya'ni taqsimot tizimlari, iste'molchi bilan bevosita do'konda ishlash va h.k. Yaponlar esa mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida ilmiy-texnika yutuqlarini joriy etishni ustuvor biladilar.

Shuning uchun xalqaro bozorda faoliyat yurituvchi marketing sohasidagi o'zbekistonlik mutaxassislardan, nafaqat marketing faoliyatining ayrim unsurlarini, balki butun marketing tizimini chet el mamlakatlaridagi marketing tamoyillarini rivojlanishini hisobga olgan holda bilish va qo'llash talab qilinadi. Mamlakatlar iqtisodiy jihatdan

o'zaro bog'langan va o'zaro bog'liqligining yuqori darajasi, turli xil mahsulotlarni import va eksport qilishga (Import-boshqa bir mamlakatda mahsulot sotib olish va keyinchalik sotish maqsadida uni ikkinchi bir mamlakatga olib kirish jarayoni).

Eksport-bir mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotni, keyinchalik sotish uchun ikkinchi mamlakatga olib chiqish jarayoni) imkon beruvchi xalqaro bozor mavjudligini taqozo etadi. Bunda o'z faoliyatida tovar va xizmatlar eksporti bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar oldida marketing sohasida qo'shimcha talablar paydo bo'ladi: birinchidan tovar sifati, qadoqlash, dizayn va reklamaning jahon standartlariga, ishlab chiqarish majmuini esa – zamonaviy ilmiytexnik darajasiga mosligi; ikkinchidan chet ellik sheriklar bilan aloqalarni o'rnatish bilish va yuqori darajada xalqaro savdolar, ko'rgazmalar, anjumanlar va boshqa tadbirlarni o'tkazish. Bundan tashqari, import–eksport siyosati miqdor va sifat jihatidan korxona raqobatbardoshligini ta'minlab turishi uchun maxsus yondashuvni talab qiladi.

Xalqaro marketing funksional tarzda ichki marketingdan oshib ketadi, chunki korxona eksport va import uchun imkoniyatlarga ega bo'lsa, u mahsulotlar assortimentini ham ko'paytiradi. Demak, marketingning maqsad va vazifalari ham murakkablashadi. Birinchi navbatda, tashqi bozorga chiqish maqsadga muvofiq ekanligida yana bir bor ishonch hosil qilish, ya'ni kelajakda qanday istiqbollari va qanday xavflari bo'lishi mumkinligini bilib olish lozim.

Keyinchalik quyidagi masalalar echiladi: korxona qaysi mahsulotni taklif etishi mumkin (eski yoki yangi, tayyor yoki yarim tayyor), qanday qilib bozorga chiqish va xaridor topishi, xalqaro biznesdagi ishtirok natijalari qanday bo'lishi mumkin va boshqalar. Narx shakllantirish sohasida ham muammolar yuzaga keladi.

Ko'pgina hollarda, iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan davlatlarda, rivojlangan davlatlarga nisbatan mahsulot narxi nisbatan pastroq bo'lishi mumkin va buning asosiy sababi – ishchi kuchi qiymatidagi farqdir. Korxona eksport va import uchun mahsulot izlaganda, uning narxlar darajasi katta ahamiyat kasb etmaydi. Misol uchun, agarda u

ishchi kuchi qiymati yuqori bo'lgan o'z davlatidan eksport qilsa, uning narxi qabul qiluvchi (importyor) mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga nisbatan yuqori bo'ladi. Demak, uni oson sotish uchun u boshqa bir yaxshiroq tavsiflarga ega bo'lishi lozim.

8.2. Inson kapitalini rivojlantirish asosida mahalliy sanoat va boshqa korxonalarini tashkil etish

Sanoat korxonalarining hozirgi zamon boshqaruv strategiyasi ko'plab iqtisodiy tamoyillar, xususan, inson kapitalining rivojlanganlik darajasi hamda zamonaviy boshqaruv uslublariga bog'liq bo'ladi. Mazkur tamoyillar uyg'unligi, samarali ishlashi o'z navbatida iqtisodiy jarayonlarni sinergetik samaradorligini oshirishga turtki beradi. Bu yerda eng muhim omil inson kapitali bo'lib, bu – har qanday jamiyat farovonligini ta'minlovchi hamda davlatning iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omili sanaladi. Inson kapitalini rivojlantirish orqali ixtiyoriy davlatning innovatsion iqtisodiyoti, bilimlar iqtisodiyoti, investitsiyalar, global axborot tizimlari, eng yangi texnologiyalar va biznesning yangi shakllarining rivojlanishiga zamin yaratiladi.

Inson kapitalidan unumli foydalanish hamda boshqaruv jarayonlarida zamonaviy menejment usullarini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiyotda muhim bo'lgan sinergetikani turli ko'rinishdagi omillari, dastaklari, vositalari, tizimlarining o'z-o'zidan tashkil bo'lishi, tizim holatining doimiyligi, tizimning o'zgarmasligi hamda tizimning bo'linish jarayonlarini natijadorligini oshiradi. Shuning uchun iqtisodiy tahlillarda sinergetik samara (foйда) xususiyati o'z ichiga uchta asosiy o'zgaruvchan kattalik, ya'ni nohiziqlik, tadqiq qilinayotgan tizimning ochiqiligi hamda tuzilmalarning yangi turlarini paydo bo'lish xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Shu bois korxonalarni boshqarishda inson kapitali bilan birga sinergetik samarani keltirib chiqaruvchi omillarning o'zaro kelishilgan holda amal qilish holati boshqaruv tizimining tartibga solinish darajasi, ya'ni transformatsiya jarayonlari faollashuviga olib keladi.

Iqtisodiy tahlil jarayonida boshqaruv nazariyasiga ko'ra sinergetika bu "katta miqdordagi kichik sistemalarning o'zaro harakati – umumiy

jamoaviy samarasi (effekt) bo'lib, murakkab tizimlarda turg'un tuzilmalar va o'z-o'zini tashkillashtirishga olib keluvchi" jarayonlarni izohlash uchun ishlatiladi. Bu o'rinda mutaxassislar sinergetikaning o'z-o'zini tashkillashtirish imkoniyatiga alohida urg'u beradilar. Biroq sinergetikada bundan tashqari ko'pchilikni o'ziga jalb qiladigan, ilmiy tadqiq etadigan bir qator omillarini o'rganishni talab etadi.

Iqtisodiy tadqiqotlarda "Sinergetika" atamasi ixtiyoriy turdagi tizimning intellektual salohiyati ya'ni inson kapitalidan unumli foydalanish bo'yicha uning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Mazkur qonuniyatlarga ko'ra sinergetika tamoyili quyidagi elementlardan iborat:

1. O'zaro teng bo'lmagan holdagi ochiq tizimlar. Bu jarayonda sinergetika tadqiqot sohasi hisoblanib, mavjud holat, mexanizm va vositalar tizim bo'laklari hamda tashqi muhit o'rtasidagi tezkor almashuvlarni ifodalaydi.

2. Inson kapitali. Mazkur tushuncha xodimdagi qobiliyat, bilim, ko'nikmani ishlab chiqarish faoliyatiga bevosita tadbqiq etish orqali insondagi kapital sifatidan foydalanishni belgilaydi.

3. Boshqaruv faoliyatini tashkil etish va o'z-o'zini nazorat qilish jarayonlari. Bunday jarayonlar uchun umumiy belgi vaqtdan, resursdan hamda inson kapitalidan oqilona foydalanish tartibi hisoblanadi.

4. Ishlab chiqarish jarayonida o'z-o'zini tashkil etish va qayta aloqalarni o'rnatish tizimi. Bunda sinergetik samarani keltirib chiqaradigan omillarning o'zaro hamkorlik va o'zaro ta'siri etish holati hisoblanadi. Tizim va uning tashkil etuvchi elementlari dinamik komponentlar hisoblanadi.

5. O'z-o'zini tashkil etish jarayonlarini boshqa turdagi jarayonlar mavjud bo'lgan sohalarda amalga oshirilishi. Bunda tizim muhim holatda bo'lishi yoki rivojlanishi mumkin, aks holda samara bermaydi.

Yuqorida keltirilgan nazariy yondashuvlar sanoat korxonalarida birinchi navbatda inson kapitalidan unumli foydalanish orqali boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirishga zamin yaratsa, ikkinchidan iqtisodiy resurslardan unumli, tejamkor

foydalanish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa yakunida sinergetik samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini ta'minlab beradi.

Demak, bugungi globallashuv sharoitida korxonalarni samarali boshqarishda inson kapitaliga jiddiy e'tibor qaratish, transformatsiya jarayonlarini faollashtirish hamda kuchli innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etish o'z navbatida menejment tamoyillari doirasida yangiliklar, rahbar-kadrlarni strategik boshqaruvga tayyorlash masalalarining hal etilishiga olib keladi.

Sanoat korxonalarida boshqaruv strategiyalarni amalga oshirish nuqtai nazaridan inson kapitaliga nisbatan yondashuvni rivojlantirish korxonalarning samarali integratsion o'sishiga imkon beruvchi sinergetik samaradorlikni oshirish mexanizmlarini takomillashtirishni talab etadi.

8.3. Qishloq joylarda inson kapitali shakllantirish orqali ish bilan bandligini ta'minlash

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi ishlab chiqarishda inson omilining rolini oshiradi. Texnologiya va asbob-uskunalarini doimiy ravishda takomillashtirish xodimlarning uzluksiz kasbiy tayyorgarligini oshirishni taqozo etadi. Bu insonga doimiy sarmoya kiritishni, uning mehnat va ijodiy faolligini oshirishni rag'batlantirishni talab qiladi. Inson resurslarining sifati "inson kapitali" tushunchasidan kelib chiqadi. Hozirgi vaqtda inson kapitalini baholashning yagona ta'rifi va umume'tirof etilgan metodologiyasi mavjud mavjud emas. Inson kapitali kontseptsiyasiga turlicha yondashuvlar uning turli usullaridan foydalanishni oldindan taxminlar belgilab beradi.

Shu bilan birga, aqli qishloq xo'jaligini shakllantirish mehnatga ijodiy munosabatda bo'lishga qodir, yuqori malakali, ma'lumotli ishchilardan foydalanishni taqozo etadi, shuning uchun qishloq xo'jaligida inson kapitali qiymatini oshirishni zaruriy vazifa qilib qo'yadi.

inson kapitalini baholash ko'p bosqichli bo'lishi kerak. Inson kapitalidagi farqlarga uning shakllanishida, muhim tarmoqlararo va hududlararo yashash muhiti, atrof-muhitdagi ishtiroki sabab bo'ladi.

Iqtisodiyotning raqobat kurashida qishloq xo'jaligidagi eng qobiliyatli va bilimli kishilar tarmoqlararo musobaqada ortda qolmoqda.

Qishloq aholisining eng faol qismining ta'lim darajasi past. Bu muammo rejali iqtisodiyot-yillarida ham mavjud edi. Qishloq maktablarining eng qobiliyatli o'quvchilari qishloq xo'jaligiga tal'luqli bo'lmagan ta'lim muassasalariga o'qishga kirishga intilish yuqori. Ayniqsa bu tendentsiya so'nggi o'n-yillikda, sezilarli bo'ldi. Chorvachilik, agronomiya va veterinariya kabi texnologik ixtisosliklarga ixtisoslashgan ta'lim muassasalariga kerakli miqdordagi talabalar jalb etilayotgan bo'lsada, bitiruvchilarning aksariyatini ish haqqining pastligi sababli ushbu sohada ishlash ishtiyoqi past.

Qishloqlardagi aholi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy ishlab chiqaruvchilari bo'lib, mamlakat oziq-ovqat mustaqilligining ta'minlaydi. Shunday qilib qishloq aholisi kim - inson resurslari yoki kapital? Qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishning muhim jihatlaridan biri - inson omilidir. Qishloq xo'jaligi nafaqat oziq-ovqat xavfsizligini, balki mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida, qishloq xo'jaligi sohasida yuqori sifatli inson kapitalini shakllantirish davlatning strategik vazifasiga aylanishini zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Tarmoq yoki tashkilotning inson kapitalini qanday baholash mumkin? Agar ish haqi orqali baholansa, qishloq xo'jaligi sohasida ish haqqining pastligi sababli, inson kapitali qiymati iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga nisbatan past bo'ladi. Tashkilotlar xodimlarining ish haqi darajasi qishloq xo'jaligida iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga qaraganda deyarli 2 baravar kam.

Qishloq xo'jaligida mehnatning past baholanishi qishloq xo'jaligi tashkilotlari rahbarlarining ham, hokimiyat organlarining ham mavjud inson kapitaliga munosabatini tavsiflaydi, inson kapitali va korxona natijalari o'rtasidagi munosabatlar etarli darajada baholanmaydi. Oliy qishloq xo'jaligi ma'lumotiga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi mutaxassisi, masalan, sotuvchi yoki qo'riqchi bo'lib ishlay boshlasa, uning maoshi ortadi. Biroq, inson kapitalida o'sish kuzatilmaydi. Aksincha, olingan bilim va tajriba talab qilinmaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, inson kapitalini faqat inson resurslari nuqtai nazaridan baholash to'g'ri bo'lmaydi. Pensiya yoshining boshlanishi munosabati bilan mehnat faoliyatini to'xtatgan shaxs qadriyatlar tashuvchisi sifatida gavdalanadi uni o'zida yo'qotmaydi. Inson kapitalini hisobga olgan holda, shaxs nafaqat pul bilan o'lehanadigan iqtisodiy samara beradigan bilim, tajriba va ko'nikmalar egasi, balki qishloq aholisiga xos bo'lgan milliy madaniyat, milliy an'analar, etnik madaniyatning tashuvchisi sifatida ham ko'riladi.

Qishloq xo'jaligida inson kapitali qiymatini aniqlash metodikasini ishlab chiqish va inson kapitaliga sarflangan sarmoyalarning rentabelligini hisoblash nafaqat qishloq xo'jaligi tashkilotlari, balki butun mintaqa miqyosida jiddiy va murakkab vazifadir.

Qishloq aholisiga nisbatan inson kapitalining miqdoriy va qiymatini baholash yetarli emas. Bizning fikrimizcha, qishloqdagi inson kapitali - shaxsga investitsiyalar, inson kapitalining to'planishi, kiritilgan investitsiyalar daromadlari, shaxs va o'qish-yillari soni kabi munosabatlarda kengroq ko'rib chiqilishi kerak.

Qishloqdagi odam ko'p funktsiyali rolni bajaradi. U buni bepul qiladi, xarajatlarni esa davlat o'z zimmasiga olishi kerak bo'lgan funktsiyalarga kiradi. Mamlakat miqyosida qishloqda yashovchi deyarli har bir kishi kapital nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiqdir. Qishloq aholisi jamiyatning rekreatsion ehtiyojlarini ko'paytirishga, agrobioxilmaxillikni saqlashga hissa qo'shadi. Qishloq aholisini geosiyosiy pozitsiyadan ko'rib chiqsak, qishloq aholisi, qishloq aholi punktlari tufayli mamlakat hududlari ustidan ijtimoiy nazorat saqlanib qoladi.

Bu O'zbekiston uchun, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Chunki mamlakatimizda oila muqaddas, mahalla jamiyatimizning ajralmas bir qismidir. Inson kapitalini shakllantirish yo'nalishlarida bolalarni mehnat tarbiyasida keksa avlod vakillarining o'rni, ularga qishloq mehnati ko'nikmalarini o'rgatish, yerga, tabiatga muhabbat va hurmatni o'rgatish beqiyosdir.

Iqtisodiyotning agrar sektori xodimlari, shaxsiy yordamchi xo'jaliklari egalari o'z tomorqalarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini

ishlab chiqarishadi. O'zbekistonda 2022-yil ma'lumotlariga ko'ra, yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 63,2% dan ortig'ini shaxsiy tomorqalar tashkil qiladi. Yoki, etishtirilgan dehqonchilik mahsulotlarining 36,2%ini, chorvachilik mahsulotlarini 90,2%ini dehqon va tomorqa xo'jaliklari tashkil etadi⁵¹. Shu bilan birga, turmush darajasining oshishi, rasmiy ish haqining oshishi bilan shaxsiy yordamchi xo'jaliklarda ishlab chiqarish qisqarishini kuzatish mumkin.

Uy tomorqalarida o'z-o'zini ish bilan ta'minlash ish stajiga, keksa yoshdagi pensiya miqdoriga ta'sir qilmaydi. Empirik tarzda shaxsiy yordamchi xo'jalikdan olinayotgan daromadlar hajmi ta'lim darajasi, ishbilarmonlik, insoniy fazilatlariga bog'liq degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Inson kapitalini shakllantirish munosib ish haqini talab qiladi, bu bizga doimiy ravishda ta'lim darajasini oshirish, jismoniy, psixologik va axloqiy salomatlikni saqlash imkonini beradi. Ko'proq tashabbuskor, faol odamlar o'z mahsulotlarini bozorda yoki qishloqdoshlariga bozor bahosida, boshqalari esa sotuvchilarga sotadi.

Qishloq xo'jaligi xodimlarining inson kapitali qiymatini aniqlashda nafaqat ish haqi va moddiy rag'batlantirish xarajatlari miqdorini, balki to'g'ridan-to'g'ri tomorqalarda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini, uni ishlab chiqarish uchun moliyaviy xarajatlarni hisobga olish zarur.

Inson kapitalini shakllantirish uchun ta'lim darajasini doimiy ravishda oshirish, jismoniy, psixologik va axloqiy salomatlikni saqlash imkonini beradigan munosib ish haqi kerak.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida kadrlar yetishmovchiligi kuzatilmoqda, shu bilan birga xodimlar sonining har-yili sezilarli qisqarishi kuzatilmoqda. Shunday qilib, 2015-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligida xodimlarning o'rtacha soni iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida mos ravishda 27,6% dan, 25,9% ga kamaydi (8.2-jadval).

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashning yangi tizimi ishlab chiqildi. Jumladan, "Qishloq

⁵¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi axborotnomasi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi 2018-2021. Toshkent – 2022. www.stat.uz.

xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi Prezident Farmoni qabul qilindi va unga ko'ra, "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimini 2021 — 2025-yillarda ustuvor rivojlantirish konsepsiyasi" ishlab chiqilib amaliyotga keng joriy etilmoqda.⁵²

8.2-Jadval

O'zbekiston Respublikasida o'rtacha ishlovchilar soni dinamikasi (ming kishi)⁵³

Ko'rsatkichlar	2015	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasida						
Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida	13058,3	13520,3	13273,1	13541,1	13236,4	13538,9
Shu jumladan qishloq xo'jaligida	3601,7	3671,3	3557,2	3544,6	3499,2	3502,1
Umumiy ishlovchilar sonidan qishloq xo'jaligining ulushi, %da	27,6	27,2	26,4	26,2	26,4	25,9

Mazkur konsepsiyaga muvofiq, qishloq xo'jaligi sohasida ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy integratsiyasini ta'minlash, qishloq xo'jaligi tarmoqlarining malakali mutaxassislarga bo'lgan joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini hisobga olgan holda kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlash, qishloq xo'jaligi sohasida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni amalga oshirish, oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash kabi qator dolzarb vazifalar qo'yilgan.

Mamlakatimizda 2020-yil ma'lumotlariga ko'ra, 613 gek maydonda issiqxonalar ishga tushirilgan va 437 gektar maydonla qurilish-montaj ishlari olib borilmoqda. Niderlandiyaning «Kub kompaniyasida ishlab chiqarilgan «Ultra clima» nou-xau texnologiyasi.

⁵² "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi 03.02.2021 yildagi PF-6159-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, lex.uz

⁵³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

y'ani, bunday "beshinchi avlod" texnologiyasiga ega issiqxonalar dunyoda 200 gektar atrofida bo'lib, shundan 7 gektari O'zbekistonda tashkil etildi⁵⁴. Umuman olganda, mamlakatimizda issiqxonalarni keng ko'lamda barpo etilishi qishloq hududlarida ish bilan bandlikning mavsumiy emas balki, doimiy-yil davomida ish haqqi kafolatlangan bandlikni ta'minlab beradi.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, joriy davrda qishloq xo'jaligi tashkilotlari xodimlarining inson kapitali qiymatini baholash quyidagi formula bilan ifodalanishi mumkin:

$$IKJQ_{joriy} = IH + IjA + I + SM (8.1);$$

Bunda:

IKJQ_{joriy} – inson kapitali joriy qiymati;

IH – ish haqqi;

IjA – ijtimoiy ehtiyojlar uchun ajratmalar;

I – ishlovchilarga investisiyalar;

SM – Shaxsiy yordamchi xo'jalikdan olingan sof mahsulot.

Mamlakatimizda aksariyat qishloq hududlarda ish haqqi bilan band bo'lgan ayollar soni ham ortib bormoqda. Yangi ish o'rinlari odatda eksportga yo'naltirilgan qishloq xo'jaligida yig'ib-terib olish, meva sabzabotchilikda qadoqlash ishlarida nomoyon bo'lmoqda. Ushbu ishlar hatto mavjud bo'lsa ham ko'pincha vaqtinchalik yoki mavsumiy deb tasniflanadi, haqiqat esa, bu doimiy bandlikni ta'minlab bermoqda. Odatda bunday holatni qishloq hududlarida issixonalarni barpo etilishi bilan izohlanadi.

Shuning bilan birga qishloq xo'jaligida inson kapitaliga ta'sir qiluvchi qator omillarni ko'rish mumkin:

1. Ish haqqi to'lanadigan ishchilar ko'pincha past maosh oladilar, ish haqqi sanoat ishchilari oladiganidan ancha past. Ular va ularning oilalarining nisbatan daromadlari past. Ushbu millionlab ishchilar qishloq sektorida eng kam maosh oladi, hatto talab qilinadigan miqdordan ham past turmush darajasida bo'ladilar.

⁵⁴ O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi rasmiy veb sayti. Bog'dorchilik va issiqxona xizmatlarini rivojlantirish. agro.uz.

2. Ularning bandligi ko'pincha beqaror va vaqtinchalik. Globallashuvning ta'siri tobora kamayib borayotgan doimiy ishchi kuchiga va ko'proq tasodifiy va marginallashgan ishchi kuchiga (ko'pincha mehnat pudratchilari yoki subpudratchilar orqali yollanadi) olib kelganligi sababli bandlik muammolari kuchaydi.

Qishloq joylarda marketing tadqiqotlari, tahlillar va agrosanoat majmuasida kadrlar resurslarini kapitallashtirish muammolarini hal etishning aniqlangan tendentsiyalaridan kelib chiqib quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif qilishni o'rinli deb hisoblaymiz:

– qonunchilik darajasida oliy qishloq xo'jaligi ma'lumotiga ega bo'lgan va qishloq joylarda joylashgan qishloq xo'jaligi tashkilotlarida ishlaydigan mutaxassislarga ish haqqini ko'paytirish masalasini qayta ko'rib chiqish;

– qishloq xo'jaligini takomillashtirish va kadrlar tayyorlash maqsadida o'rta kasb-hunar ta'lim muassalarini moliyalashtirishni va o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

– qishloq xo'jaligi mehnatining nufuzini oshirish maqsadida qishloq maktablari va texnikumlar va oliy o'quv yurtlarini agrar hamkorligini faollashtirish mexanizmini yaratish.

Yuqoridagi takliflar qishloq joylarda agrar sanoatning kadrlar salohiyatini shakllantirishga xizmat qilishi, agrosanoat majmuasida qishloq mehnat resurslarini kapitallashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari raqobatiga hissa qo'shadi.

Nazorat va muhokama uchun testlar

1. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirish nima maqsadda amalga oshiriladi?

a) Yangi mijozlarni jalb qilish

b) Mijozlar bilan doimiy aloqani ta'minlash

c) Xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonlarini optimallashtirish

d) Barcha variantlar to'g'ri

2. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmi qanday qo'llaniladi?

a) Reklama va reklam kampaniyalari

- b) Mijozlar bilan barcha aloqalarni yaxshilash
- c) Mijozlar bilan samarali kommunikatsiya o'rnatish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

3. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

- a) Sifatli xizmat ko'rsatish
- b) Xaridorlarga qulayliklar yaratish
- c) Xaridorlarga qo'shimcha qiymat qo'shish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

4. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishning eng muhim qobiliyati qaysidir?

- a) Xaridorlarga qulayliklar yaratish
- b) Reklama va reklam kampaniyalari
- c) Xaridorlarga qo'shimcha qiymat qo'shish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

5. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

- a) Xaridorlarni tanlash va jalb qilish
- b) Xaridorlarga xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonlarini optimallashtirish
- c) Xaridorlar bilan doimiy aloqani ta'minlash
- d) Barcha variantlar to'g'ri

6. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

- a) Xaridorlarga qo'shimcha qiymat qo'shish
- b) Xaridorlarga qulayliklar yaratish
- c) Xaridorlarni tanlash va jalb qilish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

7. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

- a) Xaridorlarga xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonlarini optimallashtirish
- b) Xaridorlarga qulayliklar yaratish
- c) Xaridorlar bilan doimiy aloqani ta'minlash

d) Barcha variantlar to'g'ri

8. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

a) Xaridorlarni tanlash va jalb qilish

b) Xaridorlarga qo'shimcha qiymat qo'shish

c) Xaridorlarga xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonlarini optimallashtirish

d) Barcha variantlar to'g'ri

9. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

a) Xaridorlarga qulayliklar yaratish

b) Xaridorlarni tanlash va jalb qilish

c) Xaridorlar bilan doimiy aloqani ta'minlash

d) Barcha variantlar to'g'ri

10. Inson kapitalini rivojlantirishda marketing mexanizmini takomillashtirishda qanday qo'llaniladi?

a) Reklama va reklam kampaniyalari

b) Xaridorlarga xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonlarini optimallashtirish

c) Xaridorlarga qo'shimcha qiymat qo'shish

d) Barcha variantlar to'g'ri

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Marketing strategiyasi nima?

2. Inson kapitalini shakllanishida marketingni ahamiyati

3. Marketing strategiyalarning xususiyatlari haqida gapiring

4. Mahsulot differensiasiyasi mazmunini gapiring

5. Xalqaro doiradagi marketingni inson kapitaliga ta'siri qanday?

6. Marketing vositalari nima?

7. Xalqaro marketing funksiyalari xususiyatlari

8. Inson kapitalidan unumli foydalanish tamoyillari haqida gapiring

9. Inson kapitalida sinergetik samara nima?

10. birga sinergetik samarani keltirib chiqaruvchi omillarni tavsiflang

11. Sanoat va korxonalar tashkil etishda inson kapitalining o'rni qanday?

12. Qishloq joylarda inson kapitali shakllantirish qanday amalga oshadi?

13. Qishloq aholisining farovonligini ta'minlash ko'rsatkichlari

14. O'zbekistonda 2022-yil ma'lumotlariga ko'ra, yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining necha foizi shaxsiy tarmoqlarda paydo bo'ldi?

15. O'zbekiston Respublikasida o'rtacha ishlovchilar soni qishloq xo'jaligida 2021-yil necha ming kishini tashkil etgan?

16. Qishloq xo'jaligi tashkilotlari xodimlarining inson kapitali qiymatini baholash qanday amalga oshiriladi?

17. Qishloq xo'jaligida inson kapitaliga ta'sir qiluvchi omillar

IX BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING TARAQQIYOTI OMILLARI

9.1. Inson kapitalining iqtisodiy o'sishda ahamiyati

9.2. Iqtisodiy taraqqiyot jarayonida inson kapitaliga tasir qiluvchi omillar

9.3. Inson kapitali shakllanishda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tasiri va samarali rivojlantirish yo'llari

9.1. Inson kapitalining iqtisodiy o'sishda ahamiyati

Iqtisodiyotda tobora o'z o'rniga ega bo'lib borayotgan inson kapitali tushunchasi, mamlakatning dunyo miqyosidagi o'rnini belgilab berishni muhim omili sifatida qaralmoqda. Shu munosabat bilan inson kapitalining sifati, uning miqdoriy va sifat xususiyatlarini raqamlashtirish jarayonlari ta'sirida, o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyaga qanchalik muvofiqligini aniq tushunish zarur. Innovatsion iqtisodiyotning asosini hozirgi davr jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning hal qiluvchi kuchi hisoblangan- inson kapitali tashkil etadi. Ya'ni inson tafakkuri ishlab chiqarish tizimning shunchaki unsuri bo'lib qolmasdan balki bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi.

Jamiyatda inson taraqqiyotining muhim mezoni, uning umr ko'rish davomiyligi, savodxonligi va resurslardan foydalanish imkoniyatini ifodalaydigan- Inson taraqqiyoti indexsidir. Har qanday mamlakatning farovonlik darajasi faqatgina daromad miqyosida emas, balki ushbu daromadlardan qay darajada foydalanishga ham bog'liqdir. Ya'nikim aholi daromadlarining o'zi inson kapitalini ifodalamaydi. Shunday ekan inson taraqqiyotining ikki xususiyati mavjud bo'lib, ular imkoniyatlar shakllanishi va ulardan foydalanishni bir biridan farqlash kerak. Inson rivojlanishi faqatgina iqtisodiy o'shishni taminlamasdan, uning natijasini adolatli taqsimlash ham nazarda tutiladi. Bunday rivojlanish aholini ijtimoiy himoyasiga muhtoj kategoriyasiga alohida etibor berilishini, ularning imkoniyatlarini kengaytirish, o'z turmush darajasiga ta'sir etadigan qarorlar qabul qilishda qatnashishlarini ta'minlash e'tiborga olinadi. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyoti

omillari haqida olimlar tomonidan o'rganilgan fikrlar, inson kapitalini rivojlantirishning jamiyat va iqtisodiyot uchun kritik muhimligini ta'kidlaydi. O'quvchilar, o'qituvchilar, va iqtisodiy ilm fanlarining mutaxassislarining inson kapitalini rivojlantirishdagi ro'li va e'tibori, insonlarni mustahkam, samarali va barqaror ijtimoiy tarmoqda ishlab chiqishda katta o'rin tutadi.

Inson kapitali iqtisodiy o'sish bilan ijobiy bog'liqdir, chunki investitsiyalar samaradorlikni oshirishga intiladi. Ishchi kuchini tarbiyalash jarayoni sarmoyalarning bir turi, ammo uskunalar kabi kapital qo'yilmalar o'rniga sarmoyalar inson kapitaliga to'g'ri keladi. Iste'mol xarajatlaridan YalMning o'sishi biznes sharoitlarining yaxshilanishiga olib keladi. Kompaniyalar daromad keltiradigan bo'lsak, kelajakda o'sishni yaratish uchun o'z bizneslariga ko'proq pul sarflashadi. Tijorat investitsiyalari yangi uskunalar va texnologiyalarni sotib olishni o'z ichiga olishi mumkin. Korxonalar kiritadigan investitsiyalar kapital qo'yilmalar deb ataladi. Kapital yoki naqd pulning katta xarajatlarini talab qiladigan kapital qo'yilmalar uzoq muddatli istiqbolda kompaniya samaradorligini va foydasini oshirishga mo'ljallangan.

1. Inson kapitali iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladi va odamlarning bilim va ko'nikmalarini kengaytirish orqali iqtisodiyotni rivojlantirishga yordam beradi.

2. Iste'mol xarajatlari va biznesga sarmoyalar ta'sirida bo'lgan iqtisodiy o'sish darajasi zarur malakali ishchi kuchi miqdorini belgilaydi.

3. Ishchilarga sarmoya kiritish butun dunyo iqtisodiyotida yaxshi ish sharoitlarini yaratish bo'yicha tajribaga ega.

Rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida kompaniyalar iste'molchilar talabining yuqoriligi sababli ishlab chiqarishni kengaytirish uchun banklardan qo'shimcha qarz olishga ham kirishadilar. Kredit mablag'lari odatda ishlab chiqarish korxonalari va uskunalari kabi aktivlarni yirik sotib olish uchun sarflanadi. Qo'shilgan ishlab chiqarish, shuningdek, ish haqining oshishiga va ish bilan bandlikning ko'payishiga olib keladi, chunki kompaniya mahsulotiga iste'molchilar talabining ko'payishi

uchun ko'proq ishchilar kerak bo'ladi.

Sotish hajmining oshishiga yordam berish uchun kompaniyalar ishchilarni yollashga intilayotgani sababli, bu har xil turdagi ish joylarida yangi ish o'rinlarini ochishga olib keladi. Ammo, agar mehnat bozori juda qattiqlashib qolsa, rivojlanayotgan iqtisodiyot tufayli, kompaniyalar ishchilarni kerakli malakalar bo'yicha o'qitishga majbur, chunki malakali ishchilar etarli emas. Biznesga sarmoya kiritish natijasida kompaniyalar samaraliroq ishlaydi, shu bilan birga YalM o'sishi o'sadi, chunki biznesga qo'yiladigan investitsiyalar o'sishning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ham iste'mol xarajatlari, ham biznesga qo'yilgan sarmoyalar nafaqat ko'proq iqtisodiy o'sishga olib keladi, balki ishchilarning tayyorgarligi va rivojlanish darajasini aniqlashda ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, kompaniyalar foyda va hosildorlikni oshirish uchun inson kapitaliga mablag' ajratadilar. Masalan, texnologiya ishlab chiqaradigan kompaniyada ishlaydigan xodim kompyuterda dasturchi sifatida o'qishni joyida o'qitish va ichki seminarlar orqali oladi deylik. Oliy o'quv yurtlari uchun o'qitishning bir qismini kompaniya to'laydi. Agar ishchi o'qitish tugagandan so'ng kompaniyada qolsa, u kompaniya uchun yangi g'oyalar va yangi mahsulotlarni ishlab chiqishi mumkin. Xodim, keyinchalik o'z karerasida kompaniyani tark etishi va o'rgangan bilimlaridan yangi kompaniya ochish uchun foydalanishi mumkin. Xodim firmada qoladimi yoki yangi kompaniyani tashkil qiladimi, inson kapitaliga dastlabki sarmoyalar oxir-oqibat iqtisodiy o'sishga olib keladi.

Inson kapitali iqtisodiy o'sishning keng doirasida ahamiyatli o'rin tutadi. Inson kapitali, birlikda iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish uchun inson resurslarining jihatdan ta'lim, bilim va ma'rifat, yetakchi va kasb-hunarli kadrlar, sog'lomlik va madaniyatli insonlar kabi tashkil etuvchilarining mahorat darajasini ifodalaydi. Inson kapitali, bir hil majburiyatlar uchun talab etiladigan kasb-hunar, yetakchi kadrlarni o'rganish imkonini beradi. Inson kapitalining iqtisodiy o'sishda ahamiyati bir qancha asosiy sabablar bilan bog'liqdir:

Produktivlikni oshirish: Inson kapitalining o'sishining eng asosiy o'zgaruvchisi, insonlar bilimi, huquqiy bilim, texnologiya va

innovatsiyalar sohasidagi kashfiyatlar va ularning amaliyotga tatbiki bo'yicha xalqaro hamkorlikdir. Bu kapital, zamonaviy iqtisodiyotning malakasini oshirish, texnologik innovatsiyalarni rivojlantirish va iqtisodiy ko'rsatkichlarga o'z-o'zini namoyon etishda juda muhimdir.

Kapasitetni oshirish: Inson kapitali, inson kuchini oshirish, intellektual salohiyatlarni rivojlantirish, ilmiy va amaliy bilimlarni o'rganish, kasb-hunarli kadrlarni rivojlantirish va usta-dog'luqlarni ta'minlash imkonini beradi. Bu esa iqtisodiyotni inovatsiyalar, yuqori sifatli mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarishning o'rs tizimini tiklashga qulayliklar yaratadi.

Sifatli ishchi kuchini rivojlantirish: Inson kapitali, insonlar bilimi va texnologiyalarning yangilanishi orqali, sifatli ishchi kuchini rivojlantirishi orqali ish qobiliyati va ustunliklarni oshirishga yordam beradi. Bu esa sifatli ishchilarning kasbi va mehnati yoki texnologik mahoratlariga nisbatan kapasitetlarini oshiradi.

Innovatsiyalar va iste'dodni oshirish: Inson kapitali, innovatsiyalar va mahorat texnologiyalarini rivojlantirish, o'qitish va tajribali kadrlarni tayyorlash yoki ulardan foydalanish, rivojlantiruvchi loyihalarni amalga oshirish va yangi yondashuvlarni topishga yordam beradi. Bu esa iqtisodiy innovatsiyalar va kreativlik salohiyatini oshirib, iste'molchi talabi bilan foydalanishga olib keladi.

Sog'lomlik va madaniyatning oshishi: Inson kapitali, inson resurslarining sog'lomligini, madaniyatini va soha salomatligini o'rganish, rivojlantirish va ta'minlashda juda ahamiyatli bo'ladi. Bu esa insonlarning kasalxonalar va soha ishlaridan kam foydalanishini ta'minlash, sog'lom va samarali ishchi quvvat yaratish va ishdan dilegnilikni pasaytirish imkonini beradi.

Mahorat: Insonlar bilim, texnologiya va mahoratlarini oshirish bilan bir necha ixtirokchilarning iqtisodiy faoliyati effektivlashtiriladi. Mahoratlar inson kapitalining o'sishi bilan omonatlar, ushbu insonlarning iste'molchi kapasiteti va produksiyaviy potentsiali oshadi.

Kreativlik va innovatsiyalar: Inson kapitalining o'sishi, kreativlik va innovatsiyalarni oshiradi. Insonlar, yangi ideyalarni va javobgarlikni oshirish uchun kelgan yangiliklarning yaratilishiga bo'ysunadi. Bu,

qo'llanmalarini oshirishi hamda sog'liq muhitini amalga oshirishi mumkin. Uzlüksiz ravishda inson kapitalining o'sishi, iqtisodiyotning inson faktoriga qarshi bo'lgan e'tiroflarda katta o'zgarishlarga olib keladi.

9.2. Iqtisodiy taraqqiyot jarayonida inson kapitaliga tasir qiluvchi omillar

Bilim insoniyat taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Ta'lim, o'rganish va o'qitish musiqa, kitoblar, filmlar, ma'ruzalar va boshqalar kabi turli xil vositalar orqali olinishi va tarqalishi mumkin. Ma'lumotli va malakali shaxslar tomonidan boshlangan korxonalar har doim malakasiz odam boshlaganidan ko'ra samaraliroq ekanligi allaqachon isbotlangan. Shuning uchun, malakali odam tomonidan olingan daromad malakasiz odamga qaraganda ko'proq. Xuddi shunday, mamlakat iqtisodiyotiga qo'shgan hissasi ikkinchisidan ko'ra ko'proq malakali shaxs tomonidan. Endi inson kapitalining shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy muommolar haqida fikr yuritadigan bo'lsak. Aholining o'sishi, uzoq muddatli jarayon, gender tengsizlik va yuqori mintaqaviy tengsizlik, ish joyida o'qitishning yetarli emasligi va qashshoqlikning yuqori darajada ekanligi kabi bir qator muommolar mavjud. Keling endi ularning har biri haqida fikr yuritamiz!

Aholining o'sishi: aholining tez o'sishi asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda inson kapitalining shakllanish darajasiga ta'sir qilishi mumkin. Bu hozirgi ob'ektning jon boshiga mavjudligini pasaytiradi. Katta aholi qo'shimcha investitsiyalarni o'z ichiga oladi.

Uzoq muddatli jarayon: inson taraqqiyoti uchun qo'llaniladigan usul uzoq muddatli jarayondir, chunki mahoratni oshirish qo'shimcha vaqtni talab qiladi. Shuning uchun jarayon juda sekinlashadi.

Gender tengsizlik va yuqori mintaqaviy tengsizlik: bu ikki omil inson rivojlanishi mahorat ta'sir qiladi.

Qashshoqlikning yuqori darajasi: Hindistonda aholining katta qismi qashshoqlik chegarasidan past. Shuning uchun ular boshlang'ich sog'liqni saqlash va ta'lim olish imkoniyatiga ega emaslar.

Inson kapitali tor ma'noda – bu insonning intellekti, sog'lig'i,

bilimi, sifatli va unumli mehnati hamda uning turmush sifatidir. Mazkur terminni keng ma'noda iqtisodiy rivojlanishning intensiv ishlab chiqarish omili, jamiyat va oilani rivojlantirish, mehnat resurslarining bilimli qismi, intellektual va boshqaruv mehnati, yashash va ish joyi muhitidir deb qarasaq mubolag'a bo'lmaydi. Chunki inson kapitali shaxsga ega bo'lgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarning yig'indisigina emas. Boisi bu to'plangan bilim, malaka va qobiliyat zaxirasi hisoblanadi. Bunday zaxira esa u yoki boshqa bir muhitda inson tomonidan ijtimoiy qayta ishlashga sarflanadi va mehnat unumdorligi hamda ishlab chiqarishning o'sishiga zamin yaratadi. Ta'lim va sog'liqni saqlash yo'nalishiga mablag' ajratish inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalarning muhim qismi hisoblanadi.

Birinchidan, ta'lim qay darajada rivojlangan bo'lsa, milliy iqtisodiyotda shunga mos kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan xodimlar faoliyat ko'rsatadi va shunga mos iqtisodiy o'sishga erishiladi. Ta'lim sohasi iqtisodiy o'sishning kafolati bo'lib hisoblanadi.

Jahonning yetakchi olimlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar har bir qo'shimcha ta'lim-yili inson umumiy daromadini o'rtacha 10 foizga oshirishini ko'rsatgan. Albatta, ushbu jarayonda ta'lim sifatiga e'tibor ham muhim omil bo'ladi.

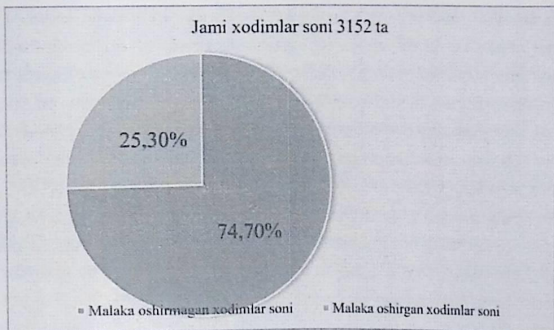
Ikkinchidan, ta'lim bilan bir qatorda sog'liqni saqlashga mablag' ajratish ham muhim hisoblanadi. Bu kasalliklar va o'limning qisqarishiga, inson umrining mehnatga layoqatli qismining uzayishiga, shu bilan bir qatorda, inson kapitalining faoliyat ko'rsatish vaqtini uzayishiga olib keladi.

Mamlakatda aholining intellektual salohiyati yuqori darajaga ko'tarilishi iqtisodiyot real sektorida innovatsion faoliyatni rivojlantirishga zamin yaratadi. Natijada jamiyat a'zolari ehtiyoji qondirilishi doimiy ravishda ta'minlanib boriladi. Inson kapitalini rivojlantirish dunyo bo'yicha yetakchi oliy ta'lim muassasalarini o'z ichiga olgan raqobatbardosh va moslashuvchan ta'lim tizimiga asoslangan. Butun dunyo bo'ylab barcha oliy ta'lim muassasalarining mehnat jamoalari o'z ta'lim muassasalarining nufuzi, uning global reytingda yuqori o'rni uchun kurashadi. O'zbekiston Respublikasining

innovatsion rivojlantirish strategiyasining bosh maqsadi – mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi darajasini va innovatsion jihatdan taraqqiy etganini belgilovchi omil sifatida inson kapitalini rivojlantirishdir. Ya’ni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi PF-5544-son Farmoni bilan tasdiqlangan “2019-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi”da O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilga borib Global innovatsion indeks reytingi bo‘yicha jahonning 50 ilg‘or mamlakati qatoriga kirishiga erishish asosiy vazifasi turibdi. O‘z navbati, to‘plangan bilim, ko‘nikma va qobiliyat zaxirasining maqsadga muvofiq ishlatilishi esa faoliyatning yuqori unumdorligida xodimning ish haqi (daromadi) o‘shishiga olib kelib, yangi bilim va ko‘nikmalar zaxirasini to‘plab kelajakda unumli qo‘llashga xizmat qiladi. Bizga ma’lumki, har qanday mamlakatning innovatsion iqtisodiyotga o‘tish davrida yetarli miqdorda zarur va yuqori malakali kadrlarga talabning ortishi mehnat bozoridagi asosiy muammolardan biridir. Jahon tajribasida bunday muammoni “skills gap” – ya’ni kadrlar bo‘shlig‘i, deb nomlashadi. Bunday muammoning asosiy sabablaridan biri, mutaxassis xodimlarning miqdoriy jihatdan yo‘qligi emas, balki faoliyat turiga qarab ularning zarur malaka va kompetensiyaga ega emasligi hisoblanadi. Ana shu nuqtayi nazardan aytganda inson resurslarini rivojlantirish, jumladan xodimlar malakasini oshirish bugungi kunning asosiy talablaridan biridir. Yuqori malaka va ko‘nikmaga ega kadrlar islohotlar samarasining garovidir.

Shu maqsadda viloyatdagi davlat organlari va tashkilotlarida xodimlarning malaka oshirish darajasi maqsadli o‘rganildi. Davlat organlari va tashkilotlarining viloyatdagi o‘rganilgan boshqarma va bo‘linmalardagi jami xodimlar soni 3152 tani tashkil etib, ularning 799 nafari, ya’ni 25,3 foizigina u yoki bu sohada malaka oshirgan va qayta tayyorlovdan o‘tgan. Ana shundan kelib chiqqan holda boshqarmalar va tashkilotlarning malaka oshirmagan xodimlari malakasini oshirish va qayta tayyorlovdan o‘tkazish bo‘yicha “buyurtma portfellari” yaratilib, ularni bosqichma-bosqich malaka oshirish kurslariga yuborish belgilandi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi

Davlat boshqaruvi akademiyasining Samarqand filiali hamda boshqa malaka oshirish institutlari va markazlari bilan yaqin hamkorlikda ishlanmoqda.

11.1-rasm. Navoiy viloyati davlat organlari va tashkilotlarining malaka oshirish ko'rsatkichi

Agar mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar shiddati bugungi kundagidek muntazamlilik kasb etsa, yaqin 15-20-yil ichida Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlarida safida turishimiz mumkin bo'ladi. Birgina raqamning o'zi bunga asos bo'la olishi mumkin, masalan barchamizga ma'lumki mamlakatimiz aholisining qariyb 100 foizi savodli. Rivojlanayotgan davlatlarning barchasi ham bunday ko'rsatkichga ega emas. Demak, davlatimiz bu borada mustahkam pozitsiyaga ega. Endi bor kuch va imkoniyatlarni safarbar etadigan, boshqacha aytganda, bizga mamlakatni innovatsion rivojlanish sari yetaklaydigan raqobatbardosh, malakali kadrlar, sifatli ta'lim beruvchi oliy o'quv yurtlari hamda yetakchi olimlar kerak bo'ladi. 2020-yil yurtimizda "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish-yili", deb nom berilgani ham bejizga emas. Aslida, bundan ko'zlangan maqsad ilmiy-fan va ta'lim-tarbiyani Yangi O'zbekistonning tamal toshiga aylantirish orzusi mujassamdir.

9.3. Inson kapitali shakllanishda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tasiri va samarali rivojlantirish yo'llari

Yana shuni takidlashimiz mumkinki, inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishiga ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Inson kapitali deganda jismoniy shaxslar ega bo'lgan, ularning iqtisodiy samaradorligi va umumiy farovonligiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan bilim, ko'nikma, qobiliyat va boshqa nomoddiy aktivlar tushuniladi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar inson kapitalining shakllanishiga qanday ta'sir qiladi va uni samarali rivojlantirish yo'llari:

Ta'lim olish imkoniyati: daromad, boylik va ijtimoiy mavqe kabi ijtimoiy-iqtisodiy omillar sifatli ta'lim olish imkoniyatini aniqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kam ta'minlangan shaxslar ta'lim resurslaridan cheklangan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin, bu ularning inson kapitalini shakllantirishga to'sqinlik qilishi mumkin. Samarali rivojlanishga ko'maklashish uchun siyosat hamma uchun teng ta'lim imkoniyatlarini ta'minlashga qaratilishi kerak.

Sog'liqni saqlash va ovqatlanish: ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar sog'liqni saqlash va to'g'ri ovqatlanishga ham ta'sir qiladi. Yaxshi sog'liq inson kapitalining asosiy tarkibiy qismidir. Sog'liqni saqlash va to'g'ri ovqatlanish imkoniga ega bo'lmagan shaxslar, ularning bilim va jismoniy rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan sog'liq muammolariga duch kelishi mumkin. Sog'liqni saqlash sohasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish inson kapitalini rivojlantirish uchun juda muhimdir.

Ishga joylashish imkoniyatlari: munosib ish imkoniyatlarining mavjudligi inson kapitali rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi. Ish istiqbollari cheklangan iqtisodiyotlarda jismoniy shaxslar ta'lim va malakani oshirishga sarmoya kiritishga rag'batlantirmasligi mumkin. Ish imkoniyatlari bilan qulay iqtisodiy muhitni yaratish odamlarni inson kapitalini oshirishga undashi mumkin.

Daromadlar tengsizligi: yuqori daromadlar tengsizligi inson kapitalining rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Katta boylik farqi mavjud bo'lganda, daromadlar spektrining pastki qismida joylashgan shaxslar ta'lim va sog'liqni saqlash uchun kurash olib borishi mumkin,

bu esa inson kapitalining shakllanishiga olib keladi. Daromadlar tengsizligini kamaytirishga qaratilgan siyosat ushbu muammoni hal qilishga yordam beradi.

Hayotiy ta'lim va mahoratni rivojlantirish: bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda inson kapitalini saqlash va oshirish uchun doimiy o'rganish va mahoratni rivojlantirish juda muhimdir. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o'quv va rivojlanish dasturlari orqali umrbod o'qishni qo'llab-quvvatlashi kerak, bu esa shaxslarning o'zgaruvchan ish talablariga moslashishini osonlashtiradi.

Ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlari: ishsizlik nafaqalari va ijtimoiy yordam dasturlari kabi samarali ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlari odamlarga zudlik bilan moliyaviy qiyinchiliklardan qo'rqmasdan o'z kapitaliga sarmoya kiritishga imkon beradigan xavfsizlik hissi bilan ta'minlashi mumkin. Ushbu xavfsizlik tarmoqlari iqtisodiy beqarorlik davrida bufer vazifasini bajarishi mumkin.

Gender tengligi: ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ko'pincha gender dinamikasi bilan kesishadi. Gender tengligini ta'minlash inson kapitalini rivojlantirish uchun juda muhimdir, chunki u erkaklar ham, ayollar ham ta'lim, sog'liqni saqlash va iqtisodiy imkoniyatlardan teng foydalanish imkoniyatini ta'minlaydi.

Tadbirkorlik va innovatsiyalar: tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirish inson kapitalining rivojlanishiga yordam beradi. Tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi va innovatsiyalarni rag'batlantiradigan siyosat yangi biznes va texnologiyalarni yaratishga, iqtisodiy o'sishga va inson kapitalini oshirishga olib kelishi mumkin.

Axborot va texnologiyalarga kirish: zamonaviy iqtisodiyotda axborot va texnologiyalarga kirish juda muhimdir. Raqamli bo'linishni bartaraf etish va kam ta'minlangan hududlarda internetga kirishni yaxshilash bo'yicha harakatlar odamlarga onlayn bilim va ko'nikmalarni egallash vositalarini taqdim etish orqali inson kapitalini rivojlantirishga yordam beradi.

Jamiyat va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: kuchli ijtimoiy tarmoqlar va jamoatchilikni qo'llab-quvvatlash tizimlari inson kapitalini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi mumkin. Ta'lim, sog'liqni saqlash

va shaxsiy rivojlanishni qadrlaydigan jamoalar odamlarni o'zlariga sarmoya kiritishga undashi mumkin.

XX asrning 60-yillaridan keyin inson kapitalining deyarli barcha ta'riflarida keng qamrovli talqin prinsipi kuzatildi:

- inson kapitali nafaqat bilimlar yig'indisi balki, insondagi ko'nikma, malaka va qobiliyatlardir;

- insondagi imkoniyat va salohiyatlarni bosqichma-bosqich kapitalga aylantirish;

- salomatlik, ta'lim darajasini rag'batlantirish, motivatsiya hamda investitsiya kiritib borish mohiyatan inson kapitalining ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini o'zgartirmaydi. Inson kapitali rivojida ta'lim masalalari muhim o'rin tutishini ilgari surgan ingliz olimi P. Uolshning fikriga ko'ra: "XIX asrdan boshlab, ko'plab iqtisodchilar insonni jamiyat rivojining asosiy kapitali toifasiga kiritadilar. Chunki, inson kapitali bu - xarajatlarni foyda bilan qaytarish uchun sarflangan harajatlarni talab etadi va qo'shimcha tarzda unga xizmat qiladi. Biroq, bunday xulosaga kelish umumiy ma'noda e'tirof qilingan va o'zaro munosabatlarga kirishishda barcha odamlar uchun asosiy kapital hisoblangan ta'lim va tarbiya harajatlarining barcha turlari iqtisodiy qiymat sifatida belgilanadi". Iqtisodiy o'sish omillari tizimida 1960-yilda iqtisodchilar T. Shuls va G. Bekker tadqiqotlarida "Inson kapitali" kategoriyasi jiddiy o'rganilgan "Inson kapitali" omili faqat inson (ta'lim va kasbiy mahoratlar bo'yicha)ga sarflangan investitsiyalar majmui sifatida tushunilib, uning natijasida sotsiumning ishlash qobiliyati oshdi.-yillar o'tib, Ushbu tushunchaga oid kategoriyalar shaxs va umuman jamiyatning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladigan bilim, ko'nikma hamda malakalar majmui sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi". XXI asrga kelib, "Inson kapital"ining o'rniga "bilimlar iqtisodiyoti asri" degan atama ahamiyat kasb eta boshladi. Mazkur iborani birinchi bo'lib nemis olimi F. Mechlar 1962-yilda "Bilimlar iqtisodiyoti" degan asarida qo'llagan edi. Bugungi kunga kelib, XXI asr iqtisodiyotini tavsiflashda Ushbu atamaga tez-tez murojaat qilinib, yangi texnologiyalar asrida yangi bilimlarni shakllantirish, taqdim etish, foydalanish (iste'mol qilish) va

takomillashtirishda alohida o'rin tuta boshladi. Inson kapitali ishlab chiqarish poydevorining hal qiluvchi elementidir; ta'lim iqtisodiyot va jamiyat uchun inson kapitalini rivojlantirish uchun mas'uldir. Ta'lim inson kompetentsiyalari, ijtimoiy me'yorlar, odatlar va ishlab chiqarishni yaxshilash orqali jamiyatning hayot sifatini oshiradi. Bu iqtisodiy-ijtimoiy farovonlikni oshirish uchun mamlakatning ta'limga sarmoyasidir.

Yangi ming-yillikda bilimlar zamonaviy muhim jarayonlarni aks ettiruvchi atamalar "globallashuv", "axborotlashuv", "tarmoqlar" va "ekomuhitni yaxshilash va saqlab qolish"da namoyon bo'ladi. Ma'lumki, XX asrning asosiy yutug'i jismoniy mehnat ishtirokchilari (konveyerlar, sanoatni avtomatlashtirish va b.) samaradorligini oshishi bilan ahamiyat kasb etgan. Sotsiolog P. Drukkerning ta'kidlashicha, XXI asrning dominant egalari albatta, "bilimli" va "ilimli" kishilardir. Ularni mutaxassis sifatida yaxshiroq tayyorlash, har qanday mamlakatning intellektual yutug'i hisoblanadi. Bilimli mutaxassis bo'lish har qanday ishda intellektual mehnatning yuqori unumdorligini ta'minlaydi. Mamlakatdagi intellektual salohiyat davlatga investitsiyalar jalb etish imkoniyatini oshiradi va inson kapitalining barqaror, uzoq muddatli o'sishi uchun muhim omil sifatida xizmat qiladi. Ko'pgina rivojlangan davlatlar, xususan, Yaponiya, Malayziya, Singapur, Janubiy Koreya davlatlarining rivojlanishida ta'lim tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bugungi kundagi rivojlanish bizning ham oldimizga ushbu davlatlar singari mehnat bozorida talab katta bo'lgan sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlash masalasini qo'ymoqda. Hozirgi davrda jahon bozorida shunday kasb va hunarlar vujudga kelganki, ularning aksariyati universitet va kollejlarda emas, balki oddiy o'quv markazlarida uch yoki bir-yilda emas, juda qisqa vaqt ichida tayyorlanmoqda. Bunga ko'plab misollar keltirishimiz mumkin. Masalan, Singapurda ham ta'limga iqtisodiy taraqqiyotning birinchi galdagi vazifasi sifatida qaralgan. Ta'lim sohasini rivojlantirish bilan bog'liq masalalar amerikacha ta'lim modeli bilan o'zaro aloqaga kirishish yo'li orqali hal etildi. Garchi mazkur tizim pullik bo'lsa ham (O'zbekistonda maktab ta'limi bepul) singapurliklar nafaqat 10-yillik

maktab ta'limi, balki malaka oshirishga qaratilgan ishlab chiqarishga tayyorlovchi turli kurslarga ham alohida ahamiyat bera boshladilar. Singapurning politexnika maktablari va kollejlari texnika sohasiga oid bilimlardan tashqari grafika va dizayn asoslari hamda arxitektura oid fanlar ham o'qitib borilgan. Ta'lim ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borilgan, asosiy e'tibor amaliyotga qaratilgan.

Ta'lim yaponlar uchun hali-hanuz eng oliy qadriyat sifatida qadrlanadi. Bir zamonlar Yaponiyada bolalarni o'qimishli qilish uchun kundalik ehtiyojlarga sarflanadigan harajatlarni tejab, pul jamg'arish an'anasi majud bo'lgan. Yaponlar bolalariga pul va moddiy boyliklarni emas, bilimni meros qilib qoldirishga harakat qilganlar, aniqrog'i, bolalarga qoldirilishi kerak bo'lgan pulni ularning zamonaviy ta'lim olishlari uchun sarflab, shu asosda bolalariga mustaqil pul topa olish imkonini qoldirganlar. Bu esa ularga yuksak ijtimoiy mavqeni ta'minlaydigan davlat lavozimlarida faoliyat ko'rsatishlarini kafolatlagan. Bugungi kunda Yaponiyada joriy qilingan ta'lim tizimi butun jahonga o'rnak bo'larli darajada taraqqiy etgan. Xuddi yurtimizdagi kabi o'z ichiga boshlang'ich va o'rta ta'limni qamrab oluvchi majburiy ta'lim yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda yaponiyalik bolalarning deyarli 100%i qamrab olinadi. Ularning 96%i esa 2 bosqich maktab ta'limida tahsil olishadi. Ikkinchi bosqichni tugatgan bolalarning 60%i ta'limni kollej, institut va kasb-hunar bilim yurtlarida davom ettirishadi. Zamonaviy yapon pedagogikasida ta'lim tizimi bilan uzviy uyg'unlashgan ahloqiy tarbiya tamoyili shakllangan. O'rta asrlardayoq maktablarda amaliy etikaga e'tibor qaratila boshlangan edi. Ushbu maktablarda amaliy boshqaruv kishisi qanday bo'lishi kerakligi haqida tahsil berilar edi. Konfutsiylik aqidalari va buddizm an'analari ta'sirida ta'lim tizimiga nafaqat bilim olish va hunarmandlik ko'nikmalarini oshirish vositasi, shuningdek, ahloqiy va ma'naviy barkamollikni shakllantirish va shu asosida qat'iy intizomlilik fazilatini yuzaga chiqarish vositasi sifatida qarala boshlandi.

Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'lik sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu

sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan ta'limga yo'naltirilgan investitsiyalar nafaqat mamlakatni rivojlantirishning muhim usuli, inson kapitali va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollarini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy siyosatdir. Buning natijasida inson kapitalini takomillashtirib moddiy fapovonlik va sog'lom turmush tarziga erishiladi. Shuni ta'kidlash keppakki, inson kapitali har bir insonning individual kapital shaklidir. Inson qobiliyatlari, bilimlari, ko'nikmalari va tajribasi har bir yosh fuqaroning shaxsiy mulki hisoblanadi. To'liq o'rta ma'lumotga ega kishilar bilan universitet diplomiga ega mutaxassislar o'rtasidagi farq solishtirilganda, oliy ma'lumotli kishilar topgan daromad va keltirilgan foydada afzallik keskin farqlar bilan ajralib turishini ko'rish mumkin. Masalan, Indoneziyada oradagi farq 80 foizdan oshsa, Ushbu ko'rsatkich Paragvayda 300 foizni tashkil etgan. uning faoliyati makon-zamonda cheksiz bo'ladi, chunki bilimlar ma'lumotlar manbasi sifatida axborotlarni nafaqat manzilga tezda etkazadi, balki tahliliy prognoz asosida istiqbolni belgilaydi. To'g'ri, ta'lim kerak, ammo u tanqidiy fikrlashni shakllantiradigan va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi shart. O'tgan davr mobaynida ta'limda turli salbiy streotiplar shakllanishi kuzatildi. Jamiyatda ijtimoiy mavqeni oshirish uchungina oliy ma'lumotli bo'lish, qaysi soha bo'lishidan qat'i nazar, oliy ta'limni tanlash yoki yoshlarda maktab ta'limidan so'ng hayotiy pozitsiyalarini talaba bo'lish yoki talabalikka qarab belgilashi kuzatildi. Ta'lim jarayonlarida esa ularga ushbu mahoratlar mexanik tarzda o'rgatildi. Masalan, siz shunchaki ma'ruzalarni tinglaysiz, ma'lum bir detallarni yodlaysiz, formulalarni qo'llaysiz va ta'lim asosan, shundan iborat bo'lgan. Taqdim etilgan fikrni shubha ostiga olish, ochiq bayon etish va asosiysi, mustaqil fikrlashga juda kam holatlarda e'tibor qapatildi.

Bugungi davr talabi va xorij tajribasida ko'rish mumkinki, intellektual madaniyatni rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shaxs sifatida o'z fikriga ega bo'lish va o'z fikri bilan bo'lisha olishgina zamonaviy ilm-fan hamda kasblarga egalik qilish mumkin. Ko'pgina rivojlangan davlatlar, xususan, Yaponiya, Malayziya,

Singapur va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarning rivojlanish japayonida ta'lim tizimi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Bugungi kundagi rivojlanish japayonlari bizning ham oldimizga ushbu davlatlar singapi mehnat bozorida talab katta bo'lgan sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlash masalasini ko'ndalang qo'yimoqda. Hozirgi davrda jahon bozorida shunday kasb va hunarlar vujudga kelganki, ularning aksariyati universitet va kollejlarda emas, balki oddiy o'quv markazlarida uch yoki bir-yilda emas, juda qisqa vaqt ichida tayyorlanmoqda. Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin. Inson kapitali nafaqat xalqaro darajada, balki mahalliy sharoit, shu jumladan, hududiy xususiyatlarga ko'ra ham ta'lim va amaliy faoliyat jarayonida inson tomonidan qo'lga kiritilgan bilim, ko'nikma hamda qobiliyatdir. U birinchi navbatda, kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish va amalga oshirishga imkon beradi. Kapital ta'lim japayoni va ijodiy faoliyatda shakllanadi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning ma'lum bir sohasida qo'llaniladi. Biz oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, oliy o'quv yurtlari tiziminiyanada rivojlantirish, sohadagi mavjud muammolarni baptaraf etish, pirovardida ilmfanning yirik o'choqlariga aylantirishga alohida e'tibor qaratamiz. Aholining oliy ta'lim bilan qampab olinganlik darajasi muttasil oshirib boriladi. Har hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga bevosita ta'sir ko'psatadi. Bunda biz (ekspertlar fikri ham) doimiy ta'kidlab keladigan "ta'lim faqatgina shaxsning kelajakdagi muvaffaqiyati emas, balki jamiyat va qolavepsa millatning jamoaviylikga yo'naltirilgan kelajagiga sapmoya sifatida ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashimiz yangicha yondashuv bo'ladi. Inson kapitali ma'lum bir chegara qiymatidan oshib ketganda, jamoaviylikka innovatsion ta'sir ortadi. Oliy ma'lumotli odamlarning yuqori foizga erishishi, bizning nazarimizda "qadriyat va udumlarrga asoslangan jamoaviylik"ni "innovatsion jamoaviylik"ka yoki yaratuvchi xalq (millat)ga aylantirish kafolatini beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, har qanday inson kapitalining rivojlanganlik va mukammalligi asosiy kopponent hissoblanadigan ta'lim sifatiga va davomiyligiga bevosita bog'liq. Zamonaviy oliy

ta'limga alohida urg'u berilar ekan, endi diplomli mutaxassis emas, balki raqobatbardosh, malakali va irodasi mustahkam, yangicha davr ruhiga mos fazilatlar (bosiqlik, vazminlik, diplomatiya, muloqot madaniyati, ijobiy xarakter va shu kabilar)ga ega kadrlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Rivojlangan davlatlar va korporatsiyalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, universitetda olingan ta'lim pragmatik belgilarni ifodalovchi darajaga qarab joylardabandlik darajasining nafaqat miqdori, shu bilan birga sifatini ham oshiradi. Yangi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida barqarorlashib bormoqda, xomashyo tovarlari bilan emas, balki jamiyatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy o'sib borishi aholi "inson kapitali"ning rivojlanishiga bog'liq. Axborotlashgan jamiyatda asosiy mehnat predmeti axborot va bilimga muntazam investitsiyalar kiritib, "Yangi O'zbekiston"da inson kapitalidan samarali foydalanish bilan dunyoning yetakchi davlatlari qatoridan munosib o'rin egallash, "Aqllar ko'chishi" tahdidining oldini olish, faol fuqarolik pozitsiyasini moddiy-ma'naviy rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq. Yana shuni xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Samarali rivojlanishga ko'maklashish uchun ta'lim, sog'liqni saqlash va iqtisodiy imkoniyatlardagi nomutanosibliklarni bartaraf etish, shu bilan birga uzluksiz ta'lim va innovatsiyalar madaniyatini rivojlantirish zarur. Siyosatchilar, korxonalar va jamoalar inson kapitaliga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nazorat va muhokama uchun testlar

1. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan eng muhim omillar qaysilar?

- a) Oliygothlar va universitetlar tomonidan ta'lim tizimining rivojlanishi*
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi*
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish*
- d) Barcha variantlar to'g'ri*

2. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyoti uchun eng muhim omillardan biri qaysidir?

- a) Yoshlarni yaxshi ta'lim berish
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

3. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

- a) Sifatli ta'lim tizimi
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

4. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

- a) Yoshlarni yaxshi ta'lim berish
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

5. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

- a) Sifatli ta'lim tizimi
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

6. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

- a) Yoshlarni yaxshi ta'lim berish
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish
- d) Barcha variantlar to'g'ri

7. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

- a) Sifatli ta'lim tizimi
- b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi

c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish

d) Barcha variantlar to'g'ri

8. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

a) Yoshlarni yaxshi ta'lim berish

b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi

c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish

d) Barcha variantlar to'g'ri

9. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

a) Sifatli ta'lim tizimi

b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi

c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish

d) Barcha variantlar to'g'ri

10. Inson kapitali iqtisodiyotining taraqqiyotini ta'minlaydigan omillar ichida qaysi omil ahamiyatli?

a) Yoshlarni yaxshi ta'lim berish

b) Sifatli ish bilan ta'minlanadigan ishchi kuchining o'sishi

c) Innovatsiyalar va texnologiyalar sohasidagi rivojlanish

d) Barcha variantlar to'g'ri

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Inson kapitali iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladigan qanaqa omillar mavjud?

2. Produktivlikni oshirish nima?

3. Kapasitetni oshirishni izohlab bering

4. Sifatli ishchi kuchini rivojlantirish inson kapitaliga qanday ta'sir qiladi?

5. Innovatsiyalar va iste'dodni oshirish izohlang

6. Kreativlik va innovatsiyalar inson kapitalida ahamiyati

7. Turmush tarzi va sog'liq muhit omilining inson kapitaliga ta'siri qanaqa?
8. Gender tengsizlik va yuqori mintaqaviy tengsizlik nima?
9. Sog'liqni saqlash va ovqatlanish yuksaltirishi inson kapitaliga qanday ta'sir etadi?
10. Hayotiy ta'lim va mahoratni rivojlantirish mohiyatini tushintirib bering
11. "Bilimlar iqtisodiyoti asri" iqtisodiy ahamiyati nima?
12. "Yangi O'zbekiston"da inson kapitalidan samarali foydalanish yo'llari haqida gapiring

X BOB. O'ZBEKISTONDA INSON KAPITALI IQTISODIYOTININI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

10.1. Inson kapitali iqtisodiyotini milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida rivojlanishi

10.2. Inson kapitalini jadal rivojlantirish, uning iqtisodiy rivojlanishidagi rolini oshirish

10.3. O'zbekistonning inson resurslari va ulardan unumli foydalanish yo'llari

10.1. Inson kapitali iqtisodiyotini milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida rivojlanishi

Inson kapitali – bu inson va umuman jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladigan bilim, ko'nikma va malakalar yo'g'indisidir. Bu atama birinchi marta 1958-yilda amerikalik iqtisodchi Jeykob Minser tomonidan qo'llanilgan, so'ngra 1961-yilda Teodor Shults va 1964-yildan boshlab Gari Bekker inson kapitaliga investitsiyalar samaradorligini asoslab, ushbu g'oyalarni inson xatti-harakatlariga iqtisodiy yondashuvni shakllantirgan holda ishlab chiqdilar. Masalan, G.Bekker fikricha, “inson kapitali” – bu tug'ma qobiliyatlar va olingan bilim, ko'nikma va motivatsiyalar to'plami bo'lib, ulardan (korxona yoki jamiyatning shaxsi darajasida) to'g'ri foydalanish natijasida daromadni oshirishga erishiladi⁵⁵. “Inson kapitali” har bir aniq shaxs tomonidan shakllantiriladi va u tirik inson shaxsiyatidan ajralmasdir. Ko'rinib turibdiki, dastlab, inson kapitali deganda, faqat insonga va uning mehnat qobiliyatiga xos bo'lgan – ta'lim va kasbiy mahoratni oshiradigan sarmoyalar yig'indisi tushunilgan. Hozirgi davrga kelib esa, inson kapitali tushunchasiga e'tibor yanada kuchaydi va ushbu kontseptsyani rivojlantirishga jiddiy urg'u berilmoqda. Inson kapitali barcha faoliyat turlarida mehnat sifati va unumdorligini oshirishga yordam beradi. Bilimli va tajribali mutaxassislar mehnat unumdorligi va samaradorligini belgilaydi. Mehnat samaradorligida esa bilim, sifatli mehnat, mutaxassislarning malakasi, tajribasi hal qiluvchi o'rin tutadi.

⁵⁵ <http://www.myshared.ru/slide/491427/>

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, inson kapitali kontsepsiyasi iste'mol xarajatlarini, ya'ni oilalarning oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat uchun xarajatlarni hamda shu maqsadlar uchun davlat xarajatlarini o'z ichiga qamrab oladi⁵⁶. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida barcha mablag'larning 70% ga yaqini inson kapitaliga, atigi 30% ga yaqini esa jismoniy kapitalga yo'naltirilgan⁵⁷. Keng ma'noda inson kapitali – bu iqtisodiy rivojlanish, jamiyat va oila taraqqiyotining intensiv ishlab chiqaruvchi omili, shu jumladan ishchi kuchining o'qimishli qismi, bilimlar, intellektual va boshqaruv ishlari vositalari, yashash joylari va ish faoliyati bo'lib, samarali va oqilona ishlashini ta'minlaydi. Inson kapitali tabiiy resurslar yoki to'plangan boylikdan ko'ra muhimroq bo'lgan eng qimmatli resursdir.

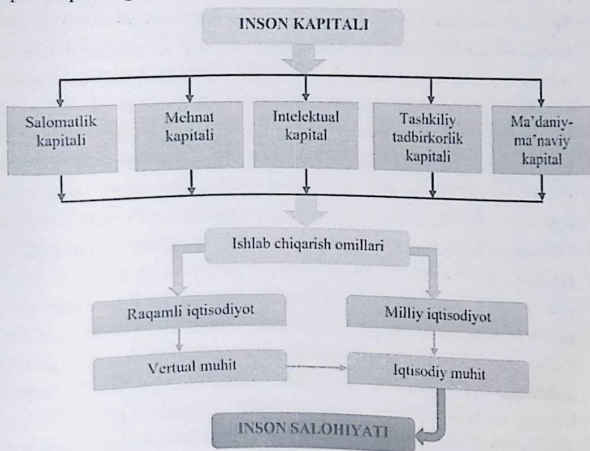
Fikrimizcha, inson kapitali hozirgi davr milliy iqtisodiyot taraqqiyotida innovatsion jarayonlarni tadbqiq etishning asosiy omilidir. Qolaversa, inson kapitali – raqamli tsivilizatsiyani rivojlantirishda asosiy omil bo'lib, ijtimoiy-texnologik infratuzilmalarni faollashuviga olib keladi. Bu esa o'z navbatida milliy iqtisodiyotni, shuningdek, jahon iqtisodiyotini jadal rivojlanishini ta'minlashga olib keladi. Chunki inson kapitali aholi sifatini tavsiflaydi. Shu bilan birga, inson kapitalining takomillashuvi tobora inson salohiyatini oshishiga olib keladi (10.1-rasm).

Inson salohiyatining oshishi aholi sifati va saviyasining ortib borishi bilan belgilanadi. Inson kapitali aholi sifatini oshirishga, intellektual faoliyatga, jumladan, tarbiya, ta'lim, sog'likni saqlash, bilim (fan), shuningdek madaniyat, san'at va boshqa komponentlarga tadbirkorlik qobiliyati va ishbilarmonlik muhitini kengaytirishga, mehnatni axborot bilan ta'minlashga, iqtisodiy erkinlikni kengaytirishga investitsiyalar jalb etish orqali ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, inson kapitaliga investitsiyalarning asosiy ulushi davlat tomonidan amalga oshiriladi. Bu esa iqtisodiyotni davlat tomonidan

⁵⁶ Шестакова Н. Г. Человеческий капитал в цифровую эпоху // Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент. 2018. № 1. С. 56-63.

⁵⁷ <https://mirec.mgimo.ru/upload/ckeditor/files/mirec-2016-4-gorbanev.pdf>

tartibga solish nuqtai nazaridan uning eng muhim vazifalaridan biridir. So'nggi 25-yil ichida inson salohiyatining taraqqiy etishida misli ko'rilmagan yutuqlarga erishildi. Ammo rivojlanayotgan mamlakatlarda inson salohiyatining rivojida jiddiy muammolar saqlanib qolmoqda.

10.1-rasm. Inson kapitalini inson salohiyatiga ta'siri⁵⁸

• 2019-yilda barcha yosh bolalarning beshdan bir qismidan ko'prog'i bo'yi pastligidan aziyat chekkan (ya'ni, ularning o'z yoshiga nisbatan bo'y o'sishi sekinlashgan, bu – ularning jismoniy nogironlik yoki kognitiv buzilishlarni rivojlanish xavfining ko'rsatkichini anglatadi) (JME 2020). Global pandemiya davri bolalarning bo'yi past bo'lishiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin degan tahminlar kuchaydi.

• Ko'pgina mamlakatlar (rivojlanayotgan va ayniqsa, kambag'allik indeksi yuqori bo'lgan mamlakatlar) ta'lim sohasida inqirozni boshdan kechirmoqda, bu esa ularning iqtisodiy rivojlanishini

⁵⁸ Mualliflar tadqiqotlari natijasidatuzilgan

sekinlashtiradi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, bir xil yoshdagi maktab o'quvchilari ba'zi mamlakatlarda ta'lim olishi va fanlarni o'zlashtirishi boshqa mamlakatlardagi tengdoshlaridan bir necha-yil orqada qolmoqda. Pandemiya bu vaziyatni yanada kuchayishiga olib keldi.

- Rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi har-yili tibbiy yordamga (sog'likni saqlashga) o'z mablag'laridan 500 milliard AQSh dollari, ya'ni, bir kishi uchun 80 dollardan ko'proq miqdordagi mablag'ni sarflaydi va bu xarajatlarning eng og'ir yuki aholining eng qashshoq qatlamlari zimmasiga tushadi. Bo'lib o'tgan pandemiya zarur tibbiy xizmatlar, jumladan, bolalarni muntazam emlash va tibbiy yordam ko'rsatishda jiddiy uzilishlarni keltirib chiqardi.

- Dunyoning eng qashshoq mamlakatlarida qashshoqlikda yashovchi har besh kishidan to'rttasi ijtimoiy xavfsizlik tarmog'idan tashqarida bo'lib, aynan ular har qanday zarbalarga juda zaif bo'lib qoldilar.

- Toza ichimlik suvi va tegishli sanitariya sharoitlari yo'qligi sababli har-yili 300 mingga yaqin bola diareya kasalligidan vafot etadi. Inson kapitalining etishmasligi texnologiya, demografiya, beqarorlik va iqlimdagi tez global o'zgarishlar sharoitida yomonlashishga olib keladigan xavfli tendentsiyalarni keltirib chiqaradi.

Mojarolar va pandemiyalar inson kapitaliga o'ta zararli ta'sir ko'rsatib, hayot kechirish, daromad manbalarini yo'q qilish, ovqatlanish sifatini yomonlashtirish, eng asosiysi, sog'liqni saqlash va ta'lim xizmatlarini ko'rsatishda uzilishlarga olib kelishi mumkin. Ushbu ta'sirlar ko'plab odamlarning hayoti davomida o'z ta'sirini ko'rsatishi va ularning samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shunga qaramay, odamlarga sarmoya kiritish ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. Shu bilan birga, ayni paytda, inson kapitalining tez o'zgarishiga, masalan, Singapur, Koreya Respublikasi va Irlandiya kabi mamlakatlarda, shuningdek, dunyodagi eng qashshoq mamlakatlarning ulkan va ajoyib muvaffaqiyatlarga erishishiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Shunday qilib, raqobatbardoshlik, iqtisodiy o'sish va iqtisodiy samaradorlikning tamal toshi zavodlar, konlar, tabiiy resurslar va uskunarlar emas, balki inson kapitalining o'zidir. Inson kapitali ham

boshqa mamlakatlardan kelib tushish hisobiga shakllanadi yoki davlatdan chiqib ketishi tufayli kamayib boradi,

Bunday holat hozirgacha ham O'zbekistonda, ham boshqa MDH mamlakatlarida kuzatilmoqda. 2020-yilning mart oyidagi Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonning inson kapitali indeksi 62% ni tashkil etadi. Jahon banki tomonidan taqdim etilgan hisobot bo'yicha mamlakatda birinchi marta inson kapitali indeksi (IKI) o'g'il bolalarga qaraganda qizlarda yuqori bo'ldi⁵⁹.

O'zbekistonda ilmiy-texnikaviy va innovatsion faoliyatning faol bo'lmayotganligining asosiy sabablari inson kapitaliga etarlicha e'tibor berilmayotganligidir. O'zbekistonda so'nggi 20-30-yil ichida unga investitsiyalarning ko'payib borayotganligi bilan ahamiyatlidir. Chunki bundan o'n-yil avvalgi davrlarda O'zbekiston inson kapitalining barcha tarkibiy qismlarining sifati pasayib ketgan edi: birinchi navbatda, ta'lim va fan, shuningdek, tibbiyot, fuqarolar va biznes xavfsizligi.

Biroq, 2017-yildan boshlab Harakatlar strategiyasini hayotga tadbiq etilganligi va 2022-yilga kelib Taraqqiyot strategiyasidagi belgilangan vazifalar birinchi navbatda, innovatsion iqtisodiyot uchun ishonchli poydevor qurish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Zamonaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi bevosita inson kapitaliga bog'liq, shuning uchun ham alohida hududlar darajasida va umuman davlat darajasida inson resurslarini rivojlantirish sohasida izchil siyosat va inson kapitaliga muvozanatli investitsiyalar zarur.

10.2. Inson kapitalini jadal rivojlantirish, uning iqtisodiy rivojlanishidagi rolini oshirish

Jahonda inson kapitali aholining barcha qatlamlari manfaatlarini ko'zlab iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida qaraladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, davlat uchun inson kapitaliga investitsiyalar qilishi kelajakda katta daromadga aylanadi: bolalar uchun sarflangan har bir million kamida o'ttiz million beradi. Inson kapitali jismoniy kapitalga qaraganda tezroq o'sib bormoqda.

⁵⁹ <https://www.gazeta.uz/ru/2020/09/18/bci/> Всемирный банк оценил индекс человеческого капитала

Inson kapitali g'oyasi iqtisodiy fikrning rivojlanish tarixida uzoq ildizlarga ega. Birinchi ta'riflardan biri U.Petining "Siyosiy arifmetika" asarida, keyinroq A.Smitning "Xalqlar boyligi", A.Marshallning "Tamoyillar" va boshqa ko'plab olimlarning asarlarida uchraydi.

Inson kapitali nazariyasi iqtisodiy tahlilning mustaqil bo'limi sifatida faqat 1950–1960-yillar oxirida shakllandi va bu taniqli amerikalik iqtisodchi, Nobel mukofoti sovrindori T.Shuls amalga oshirdi. Asosiy nazariy model boshqa Nobel mukofoti sovrindori G.Bekkerning "Inson kapitali" kitobida (1964-yil birinchi nashri) ishlab chiqilgan. Ushbu kitob mazkur sohadagi keyingi barcha tadqiqotlar uchun asos bo'ldi va zamonaviy iqtisodiyotning klassikasi sifatida e'tirof etildi.

Inson kapitalini ijtimoiy–iqtisodiy rivojlanishning innovatsion yechimlarini toppish, professionallik darajasi, intellektual mulk, moddiy va ma'naviy boyliklar ishlab chiqarish imkoniyatlar, inson va jamiyat taraqqiyotini kafolatlovchi kuch va vositalar majmui, aqliy mehnat va yuksak innovatsion tafakkur, turmush darajasi va kasbiy kareraning oshishi, jamiyatdagi mavqei va o'rnini belgilovchi omil deb qabul qilish mumkin.

Inson kapitali – bu odamlarning jamiyatning samarali a'zolari sifatida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan va butun hayoti davomida to'playdigan bilim, ko'nikma va sog'liqdan iborat. Ratsional ovatlanish, sog'liqni saqlash, sifatli ta'lim, ish o'rinlari va ko'nikmalar orqali odamlarga investitsiya kiritish inson kapitalini rivojlantirishga yordam beradi va bu kambag'allikka barham berish va yanada inklyuziv jamiyatlarni yaratish kaliti hisoblanadi.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish va bilimga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirishda inson faoliyatini intellektuallashtirish inson kapitalini rivojlantirishni dolzarb qilib qo'ymoqda. **Iqtisodiy o'sishning** xom ashyo manbalaridan innovatsion manbalarga o'tish milliy boylik o'sishini ta'minlaydigan qo'shimcha qiymat olishda asosiy resurs sifatida inson omilini muqarrar ravishda birinchi o'ringa olib chiqadi.

Investitsiyalar inson kapitalining qiymatini oshiradi va kelajakda uning egasiga katta daromad keltiradi. Inson kapitaliga asosiy

investitsiyalar ta'lim (malaka oshirish kurslari, seminarlar, treninglar), sog'liqni saqlash, tibbiy xizmatlar, mobillik, bolalarni tarbiyalash, ish qidirish va ish haqi, narxlar, daromadlar, to'g'risidagi ma'lumotlarga sarflashni o'z ichiga oladi. Inson kapitali asoschilarining tadqiqotlari milliy iqtisodiyot darajasida ham, korxonaning individual xodimi darajasida ham ta'lim, o'qitish, sog'liqni saqlash va boshqa rivojlanish shakllariga investitsiyalar asosiy kapitalga investitsiyalarga nisbatan ancha foydali ekanligini isbotlagan.

O'zbekiston **innovatsiyalar** va **ilm-fanga asoslangan rivojlanishning** sifat jihatidan yangi bosqichiga o'tish jarayonida bo'lib, bunda nomoddiy soha iqtisodiyot raqobatbardoshligining eng muhim omiliga aylanmoqda. Inson kapitalini shakllantirish konsepsiyasi ta'lim, ishga joylashish, malaka va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish kabi vositalardan foydalangan holda shaxsning eng yuqori salohiyatiga erishish g'oyasini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, insonga investitsiyalar va uning kasbiy mahoratini rivojlantirish bevosita inson kapitalini shakllantirishga ta'sir qiladi.

Ta'lim – inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omili bo'lib, u bir vaqtning o'zida ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va fuqarolik vazifalarini hal qiladi, jamiyatda uzluksizlikni ta'minlaydi hamda insoniyat tarixi davomida to'plangan usul, bilim va tajribani jamiyatga va har bir shaxsga alohida o'tkazadi. Dunyo tajribasi ta'limning jamiyatni olg'a siljishi, taraqqiyoti, o'zgarishi va yangilanishiga imkon beradi.

Inson salohiyatini ro'yobga chiqarish, texnologiyalarni, iqtisodiy natijalarni va odamlar, butun jamiyat hayotini doimiy ravishda yaxshilash uchun odamlarning bilim va ko'nikmalarini uzluksiz oshirib borish xom ashyoga asoslangan iqtisodiyotga real muqobil model hisoblanadi. Bilimga asoslangan iqtisodiyotga yuqori axborot va intellektual «imkoniyat»ga ega bo'lgan moslashuvchanlik, harakatchanlik va yuqori darajadagi moslashuvga ega bo'lgan mutaxassis kerak. Yangi shart-sharoitlar aholi bandligining doimiy yangilanishi, yangi mazmuni, tarkibi, turlari, shakllarini, inson kapitali

sifatini oshirishni, mehnat sohasida aholining intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishni nazarda tutadi.

Ta'limning asosiy afzalliklaridan biri bu odamning ishga joylashish va ish haqi olish imkoniyatlarini oshirishdir. Masalan, korxona bir xil sharoit va imkoniyatlarda u yuqori ma'lumotga ega bo'lgan ishga da'vogarini yollaydi.

Bundan tashqari, yuqori darajadagi ma'lumotga ega bo'lgan xodimlar yuqori maosh olishlari mumkin.

Ta'lim shaxsning intellektual va kasbiy ehtiyojlarini qondirish va rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadi va vosita bo'lib xizmat qiladi. Davlatlarning iqtisodiy muvaffaqiyati ta'lim tizimlari, fuqarolarning ta'lim darajasi va barcha darajadagi ishchi kuchining tayyorgarligi bilan belgilanadi. Buni anglash esa ishlab chiqarishning eng samarali omili inson kapitali ekanligi, odamlarning bilimi, malakasi, ijodkorligi va ma'naviyatida namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Bularning barchasi ta'limning jamiyat va davlatdagi o'rni va rolini qayta ko'rib chiqish va qayta ko'rib chiqishga olib keldi.

Bugungi kunda O'zbekiston aholisining ta'lim salohiyati yuqori, deb tasniflanadi. Ta'limning yagona va uzluksiz rivojlangan tizimi mavjud.

Xalqaro tajribaga ko'ra, davlat tomonidan kafolatlangan majburiy maktabgacha ta'lim muassasalarida kamida bir-yil muddatga maktabgacha ta'lim tizimi joriy etilmoqda. Zamonaviy dunyoda maktabgacha yoshdagi bolalar maktabga keyingi muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur bo'lgan ma'lum miqdordagi bilim bilan kelishlari kerak.

O'zbekistonda oliy ta'limni tizimli isloh qilish, zamonaviy bilimga ega, mustaqil, tanqidiy fikrlaydigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni xalqaro standartlarga moslash, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalarini tatbiq etish oliy ta'limni 2030-yilga qadar rivojlantirishning aniq, maqsadli ko'rsatkichlari belgilangan.

Oliy ta'limga ega bo'lishning yuqori darajasi mehnat bozorida barqarorlikni ta'minlashga va ishsizlik, tashqi mehnat migratsiyasi, norasmiy mehnat bilan bandlik, qonunbuzarlik va kambag'allik

ko'lamini (O'zbekistonda kambag'allik ko'rsatkichida oliy ma'lumotga ega bo'lganlar – 6,7 foizni tashkil qilgan) keskin kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Iqtisodiyotda jami ish bilan bandlarning 18,2 foizi oliy ma'lumotga ega bo'lsada, iqtisodiyotni raqamlashtirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida innovatsiyalar va AKTning keng, jadal tatbiq etilishi intellektual ish joylarining kengayishiga va natijada oliy ma'lumotga ega mutaxassislarga talabning oshishiga sabab bo'lmoqda.

2022-yilda iqtisodiyotda jami ish bilan bandlarning 18,2 foizi oliy ma'lumotli bo'lgani holda, jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalaridagi transformatsiya jarayonlari natijasida mehnat bozorida oliy ta'limga bo'lgan ehtiyoj juda yuqori va 49,3 foizni tashkil qilgan.

10.3. O'zbekistonning inson resurslari va ulardan unumli foydalanish yo'llari

«Inson resurslari» atamasi ilk bora 1970-yildan boshlab AQSh va Buyuk Britaniyada fan va boshqaruv amaliyotida, so'ngra bozor iqtisodiyoti rivojlangan boshqa mamlakatlarda ham qo'llana boshladi. Bu birinchi navbatda, fan-texnika inqilobi davrida insonning iqtisodiy faoliyatdagi roli va o'rni haqida qayta fikrlash va unga nafaqat ishlab chiqarishning «jonli» omili, balki unga xos qiziqishlar, motivatsiya, psixologiya, kadriyatlar, tadbirkorlik va h.k.ga ega bo'lgan shaxsiyat sifatida ham munosabatda bo'lish bilan bog'liq⁶⁰. G.K. Abdurahmonovanning fikricha, Inson resurslari - bu insonlar rivojlanishining barcha bosqichlarida jismoniy, intellektual, ijodiy, psixologik salohiyat, chuqur bilimga egalik, tajriba, ko'nikma, niyat va maqsadlar sohibi bo'lgan odamlar guruhidir. Bizning fikrimizcha, inson resurslari – bu zarur uquv-farosatga, bilim va mahoratga, ishlash qobiliyati va malakasiga ega bo'lgan jamiyat a'zolari, mehnat ahlidir, ya'ni inson resurslari haqiqiy va salohiyatli xodimlardan iborat⁶¹.

Akademik Q.X.Abduraxmonovning fikricha, inson resurslarining afzalliklari quyidagilar belgilanadi:

⁶⁰ Абдурахмонова Г.К. Инсон ресурсларини бошқариш. Дарелик. – Т.:ТДНУ нашриёти, 2020. 17-бет.

⁶¹ Абдурахмонова Г.К. Инсон ресурсларини бошқариш. Дарелик. – Т.:ТДНУ нашриёти, 2020. 19-бет.

-inson resurslarining tayyorgarlik darajasi (ta'lim va malakasining darajasi, keng va tor ixtisoslik);

-ijodiy qobiliyat;

-shaxsiy salohiyatini oshirishga intilish;

-mehnat faoliyati;

-ijtimoiy ishlab chiqarishningasosiy harakatga keltiruvchi kuchi;

-eng samarali kapital kiritishning ob'ekti-kapital bilim va mahoratni oshirishga xizmat qilish bo'lib, kelgusida eng yuqori samara keltiradi⁶².

Shuning uchun ham inson resurslari tushunchasi mehnat resurslari va xodimlar tushunchasidan keng mazmunga egadir. Mehnat resurslari – bu o'zining aqliy va jismoniy mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadigan mehnatga qobiliyatli kishilar to'plamidir. *Mehnat resursi* – qonunlarda belgilangan mehnat yoshiga ega bo'lib, mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan inson. Mehnat resurslari tarkibiga mehnatga layoqatli yoshdagi aholi va ish bilan band bo'lgan pensionerlar hamda o'smirlar kiradi⁶³.

Inson resurslari tarkibiga G.K.Abduraxmonovanning fikricha, maktabgacha yoshdagilar, maktab yoshdagilar, mehnat bilan bandlar, ishsizlar, talabalar va pensiyadagilar kiradi. Keng ma'noda inson resurslariga mehnat resurslari, kelajakda kasb egallash uchun aqliy va jismoniy imkoniyatlarga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar, ishlamaydigan mehnatga layoqatli fuqarolar, imtiyozli shartda pensiya oluvchilar (mehnatga layoqatli yoshda) hamda mehnat faoliyatini davom ettirish uchun imkoniyatlarga ega bo'lgan nogironlar kiradi.

Bizning fikrimizcha, inson resurslari tarkibiga unga berilgan ta'riflardan kelib chiqib, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, mehnat resurslari, ishlamaydigan mehnatga layoqatli fuqarolar, imtiyozli shartda pensiya oluvchi mehnatga layoqatli yoshdagi kishilar hamda mehnat faoliyatini davom ettirish uchun imkoniyatlarga ega bo'lgan nogironlar kiradi. Ularning tarkibiga maktabgacha yoshdagilar, maktab

⁶² Abdurahmonov Qalandar. Mehnat iqtisodiyoti Nazariya va amaliyot. Darslik.-T. Fan nashriyoti, 2019.-154-155-bet.

⁶³ Абдулқосимов Х.П. Абдулқосимов М.Х. Иқтисодиётга оид атам ва тушунчаларнинг изоҳли дугати -Т.: "Abu ma'buat-konsoli" 2017.-344-бет.

yoshidagilarni hamda kelajakda kasb egallash uchun aqliy va jismoniy imkoniyatlarga ega bo'lgan bolalar va o'smirlarni kiritish maqsadga muvofiq emas. Bu toifadagilar xali zarur uquv-farosatga, bilim va mahoratga, ishlash qobiliyati va malakasiga ega bo'lmagan jamiyat a'zolari bo'lib, mehnat ahli darajasiga yetmagan, ammo tayyorgarlik bosqichidagi kishilardir.

O'zbekistonda 2021-yilda 2000-yilga nisbatan doimiy aholi soni 144,0%ga o'sgani holda mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi soni 156,2 %ga o'sdi. Ammo ularning doimiy aholi sonidagi ulushi 2010-yilgacha bo'lgan davrda 52,5%dan 60,8%ga o'sib, keyingi davrlarda esa pasayib bordi (qarang: 10.1-jadval).

10.1-Jadval

O'zbekistonda doimiy aholi va mehnat resurslari tarkibi, ming kishi⁶⁴

Ko'rsatkichlar	2000-y	2010-y	2017-y	2020-y	2021-y	2021-yil 2000-yilga nisbatan%da
Doimiy aholi soni, jami	24487,7	28001,4	32120,5	33905,2	35271,3	144,0
Mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi soni	12941,5	17379,2	19525,5	20043,3	20217,4	156,2
Jami doimiy aholi soniga nisbatan %da	52,5	60,8	60,3	58,6	57,9	
Mehnat resurslari soni	12469,0	16726,0	18666,3	19158,2	19334,9	155,0
doimiy aholi soniga nisbatan %da	50,6	58,6	57,6	56,0	55,4	
Shu jumladan, mehnatga	12245,4	16533,9	18549,0	19075,7	19237,6	157,1

⁶⁴ www.stat.uz ma'lumotlari asosida shakllantirildi

layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni						
doimiy aholiga nisbatan %da	49,7	57,9	57,3	55,7	55,1	
mehnat resurslariga nisbatan %da	98,2	98,9	99,4	99,6	99,5	
Mehnat layoqati yoshidan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar	223,6	192,1	117,2	82,5	97,3	43,5
doimiy aholiga nisbatan %da	0,9	0,7	0,3	0,2	0,3	
mehnat resurslariga nisbatan %da	1,8	1,1	0,6	0,4	0,5	

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil davrida respublika mehnat resurslari soni 155,0%gani holda uning tarkibidagi mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni 157,1% ga oshdi. Ammo mehnat layoqati yoshidan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar soni esa 2,5 martaga kamayib ketdi. Mehnat resurslarining doimiy aholi sonidagi ulushi 2000-2010-yillarda o'sib borgan bo'lsa, keyingi davrda pasayib bormoqda. Lekin shunga qaramasdan aholi o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lmoqda.

2000-2021-yillarda iqtisodiy faol aholi soni 166,1%ga o'sdi, natijada aholining faollik darajasi 69,7%dan 74,1%ga oshdi. Iqtisodiy nofaol aholi soni shu davrda 126,2%ga o'sib, uning mehnat resurslari sonidagi ulushi 30,3% dan 25,9%ga pasaydi (10.2-jadval).

**Mehnat resurslarining iqtisodiy faol va nafaol aholi bo'yicha
taqsimlanishi, ming kishi⁶⁵**

Ko'rsatkichlar	2000-y	2010-y	2017-y	2020-y	2021-y	2021-yil 2000yilga nisbatan%da
Mehnat resurslari soni, jami ming kishi	12469,0	16726,0	18666,3	19158,2	19334,9	155,0
Shu jumladan, iqtisodiy faol aholi	9018,4	12286,6	14357,3	14797,4	14980,7	166,1
Mehnat resurslari soniga nisbatan foizda	69,7	70,7	73,5	73,8	74,1	
Iqtisodiy nafaol aholi	3450,6	4439,4	4309,0	4360,8	4354,2	126,2
Mehnat resurslari soniga nisbatan foizda	30,3	29,3	26,5	26,2	25,9	

Inson resurslaridan, shu jumladan mehnat resurslaridan foydalanishning asosiy ko'rsatkichi ularning miliy iqtisodiyotda ish bilan bandligida ifodalanadi. Ish bilan bandlik – bu iqtisodiy faol aholining qonun hujjatlariga muvofiq, daromad keltiradigan faoliyatga ega bo'lishidir.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan bandlik siyosati natijasida ish bilan band aholi soni 2000-2021-yillarda 1,5 barobardan ziyodga ko'paydi (10.3-jadval).

Tahlil davrida aholining ish bilan bandlik darajasi 2000-yildagi 69,4%dan 2010-yilda, ya'ni global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida 69,2%ga, 2020-yilda koronavirus pandemiyasi sharoitida 66,0%ga pasaydi. 2021-yilda esa bu ko'rsatkich 67,0%ni tashkil etdi.

⁶⁵ www.stat.uz ma'lumotlari asosida shakllantirildi

Ushbu-yilda ish bilan bandlik va ishsizlik darajalariga Rossiya-Ukraina urushining salbiy oqibatlari ta'sir ko'rsatdi.

10.3-Jadval

O'zbekistonda ish bilan band aholi dinamikasi (ming kishi)

Ko'rsatkichlar	2000-y	2010-y	2017-y	2020-y	2021-y	2021-yilda 2000-yilga nisbatan %da
Ish bilan band aholi soni	8983,0	11628,4	13520,3	13236,4	13538,9	150,7
Ish bilan bandlik darajasi, foizda	69,4	66,9	69,2	66,0	67,0	
Ishsizlar soni	35,4	658,2	837,0	1561,0	1441,8	4072,9
Rasmiy ishsizlik darajasi, foizda	0,4	5,4	5,8	10,5	9,5	

2021-yilning yanvar—dekabr oylarida Aholi bandligiga ko'maklashish markazlariga 879,5 ming nafar fuqaro ish topishga yordam so'rab murojaat qilgan. Ularning 393,8 ming nafari ish bilan ta'minlangan. 2021-yilda 281,3 ming ishsiz aholini ishga joylashtirish belgilangan bo'lib, yillik dastur 140 foizga bajarilgan. Shuningdek, 2020-yilning mos davriga nisbatan 108,5 foizga oshgan. Ishga joylashishga ko'maklashilgan shaxslarning 203,6 ming nafari (51,7 foizi) ayollar, 160,8 ming nafari (40,8 foizi) yoshlarni tashkil etgan⁶⁶.

Inson resurslarining sifatini ma'lum darajada inson salohiyati rivojlanishi indeksi belgilaydi. Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi (ISRI) – jahondagi turli mamlakatlarda turmush sifatini baholash uchun Pokistonlik iqtisodchi Mahbub ul-Haq boshchiligidagi BMT ekspertlar guruhi tomonidan ishlab chiqilgan integral ko'rsatkich. Mazkur indeksning konseptual tarkibi Amartiya Sen izlanishlari asosida yaratilgan. Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi har-yili turli

⁶⁶ <https://daryo.uz/k/2022/03/08/ozbekistonda-ishsizlik-darajasi-qariyb-10-foiz-ekani-malum-qilindi/>

mamlakatlarda turmush darajasi, savodxonlik, ta'lim, umr ko'rish davomiyligi kabi inson salohiyatining asosiy xususiyatlarini o'lchash va taqqoslash uchun hisoblab chiqiladi. Muayyan mamlakatda inson taraqqiyoti quyidagi eng muhim uchta elementida erishilgan natijalarning o'rtacha darajasini o'lchaydi: uzoq va sog'lom hayot — tug'ilishda kutiladigan umr ko'rish uzunligi bilan o'lanadi; bilimlar olish — ta'lim olishning o'rtacha davomiyligi ko'rsatkichi va ta'lim olishning kutilayotgan davomiyligi ko'rsatkichlaridan iborat; turmush darajasi (HQT AQSh dollarida) — aholi jon boshiga YaMD (yalpi milliy daromad) ko'rsatkichi bilan o'lanadi.

2011-yildan 2018-yilgacha bo'lgan davrda Qozog'iston 18 pog'ona, O'zbekiston — 7 pog'ona, Qirg'iziston — 4 pog'ona ko'tarilgan. Turkmaniston aksincha, ushbu reytingda 6 pog'ona pasaygan, Tojikiston esa — 2 pog'ona. "O'zbekiston Respublikasini 2030-yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi" loyihasida mamlakat Inson kamoloti (taraqqiyoti) indeksi reytingini 105-o'rindan (2018-yilgi hisobot bo'yicha) 40-o'ringa ko'tarish prognoz qilinmoqda⁶⁷. Mazkur maqsadga erishish uchun yaqin 10-yil ichida O'zbekistonda o'rtacha umr davomiyligi kamida 3,5-yilga uzayishi (71,6 yoshdan 75 yoshgacha) hamda aholi jon boshiga hisoblangan yalpi milliy daromad miqdori ham kamida 4 barobarga oshishi kerak. 2021-yilda respublikamizda aholining tug'ilishdan kutilayotgan umr davomiyligi 2000-yildagi 70,8-yildan 2021-yilda 73,8-yilga o'sdi.

Ushbu maqsadga erishishda "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ushbu taraqqiyot strategiyasining 21-maqsadi sifatida "Iqtisodiyot tarmoqlarida barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh-yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni — 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSh dollaridan oshirish hamda

⁶⁷ <https://www.uzanalytics.com/jamiyat/6363/>

“daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish uchun zamin yaratish”⁶⁸ belgilangan.

Inson resurslaridan, shu jumladan, mehnat resurslaridan unumli foydalanish maqsadida ishchi kuchiga talab va taklifining oshishini asoslovchi quyidagi omillardan foydalanish lozim:

- noqishloq xo‘jaligi tarmoqlarda yangi ish joylarini yaratish, qo‘l mehnati qo‘llaniladigan amaldagi mintaqalarni texnik qayta jihozlash, modernizatsiyalash, qayta ta‘mirlash, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish;

- qayta ishlash sanoati, xizmatlar ko‘rsatish va shaxsiy mehnat faoliyati ko‘lamini kengaytirish;

- mehnat resurslarining o‘zini o‘zi ish bilan band qilishini ta‘minlash uchun shaxsiy yordamchi xo‘jalik, yakka mehnat faoliyati, xususiy tadbirkorlik va o‘z-o‘zini band qilishning boshqa sohalarini rivojlantirish;

- bandlikning egiluvchan va nostandart shakllarini kengaytirish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning bozor usullarini tatbiq etish;

- ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalarini yanada rivojlantirish hamda ta‘lim va sog‘liqni saqlash xizmatlarining sifatini oshirish;

- kadrlarning mobilligini (safarbarligini) hamda malakasini oshirish tadbirlarini amalga oshirish;

- ko‘p bolali ayollar, mehnatga layoqatli pensionerlar, nogironlar, o‘smirlar va boshqalarga mos ish joylarini vujuga keltirishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq.

Nazorat va muhokama uchun testlar

1. O‘zbekistonning inson kapitali iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy maqsadi nima?

a) Ishlab chiqarishni kengaytirish

b) Sifatli ta‘limni ta‘minlash

c) Innovatsiyalar va texnologiyalar rivojlanishini ta‘minlash

d) Barcha variantlar to‘g‘ri

⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni. 1-ildova.// <https://lex.uz/does/5841063>

2. Inson kapitali iqtisodiyotida qaysi sohalarga asosiy e'tibor beriladi?

- a) Sifatli ta'lim va madaniyat
- b) Sog'liqni saqlash va ta'lim
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar
- d) Barcha variantlar to'g'ri

3. O'zbekistonda inson kapitali iqtisodiyotini rivojlantirish uchun qanday qo'llanmalar amalga oshirilmoqda?

- a) "O'zbekiston-2030" strategiyasi
- b) "O'zdonmaxsulot" dasturi
- c) "Jismoniy tarbiya" dasturi
- d) Barcha variantlar to'g'ri

4. Inson kapitali iqtisodiyotida ishlab chiqarishning roli qandaydir?

- a) Ishlab chiqarish daromadni oshiradi
- b) Sifatli ishlab chiqarish sifatli ta'limni oshiradi
- c) Innovatsiyalar va texnologiyalar rivojlanishini ta'minlaydi
- d) Barcha variantlar to'g'ri

5. O'zbekistonda inson kapitali iqtisodiyotini rivojlantirish uchun qanday resurslar mavjud?

- a) Inson resurslari
- b) Material resurslar
- c) Finans resurslari
- d) Barcha variantlar to'g'ri

6. Sifatli ta'limning inson kapitali iqtisodiyotiga o'rni qanday?

- a) Sifatli ta'lim o'quvchilarning bilim va tushunchalarini oshiradi
- b) Sifatli ta'lim ishlab chiqarish sifatini oshiradi
- c) Sifatli ta'lim innovatsiyalar va texnologiyalar rivojlanishini ta'minlaydi
- d) Barcha variantlar to'g'ri

7. Innovatsiyalar va texnologiyalar inson kapitali iqtisodiyotida qanday o'rni bor?

- a) Innovatsiyalar va texnologiyalar ishlab chiqarish daromadni oshiradi

b) Innovatsiyalar va texnologiyalar sifatli ta'limni oshiradi
c) Innovatsiyalar va texnologiyalar inson resurslarini rivojlantiradi

d) Barcha variantlar to'g'ri

8. Inson kapitali iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlash uchun qanday siyosatlar amalga oshiriladi?

a) Innovatsion siyosatlar

b) Sifatli ta'lim siyosatlari

c) Sog'liqni saqlash siyosatlari

d) Barcha variantlar to'g'ri

9. O'zbekistonda inson kapitali iqtisodiyotini rivojlantirishda qanday tashkilotlar ishtirok etmoqda?

a) Davlat tashkilotlari

b) Korxona va tadbirkorlik tashkilotlari

c) O'quv markazlari va universitetlar

d) Barcha variantlar to'g'ri

10. Inson kapitali iqtisodiyotining rivojlanishi uchun qanday birlar olib borilmoqda?

a) Innovatsion loyihalar yaratish

b) O'quv markazlarini rivojlantirish

c) Sifatli ishlab chiqarishni oshirish

d) Barcha variantlar to'g'ri

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Inson kapitalini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar

2. Inson kapitalini rivojlantirishning iqtisodiy samarasi nimada?

3. Inson kapitali tarmoqlarda rivojlanish holatlari qanday darajada?

4. Inson kapitali rivojlantirishning yo'nalishlari haqida gapiring

5. O'zbekistonda mehnat resurslaridan samarali foydalanish yo'llari

6. Inson kapitali kontseptsiyasi mohiyatini gapiring?

7. Rivojlangan mamlakatlarda inson kapitaliga qancha miqdorda mablag' jalb qilinadi?
8. Inson salohiyatining oshishi nima?
9. Inson kapitalini inson salohiyatiga ta'siri qanday?
10. O'zbekistonning inson kapitali indeksi necha foizni tashkil etadi?
11. Innovatsiyalar va ilm-fanga asoslangan rivojlanish nima?
12. Ta'lim – inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omilinitavsiflang
13. «Inson resurslari» atamasi ilk bora qachon va kim tomonidan qo'llanilgan?
14. Akademik Q.X.Abduraxmonovning fikricha, inson resurslarining afzalliklari nimalarda belgilanadi?
15. O'zbekistonda doimiy aholi va mehnat resurslari tarkibi 2021-yilda necha foizni tashkil etgan?
16. Mehnat resurslaridan unumli foydalanish maqsadida ishchi kuchiga talab va taklifining oshishini asoslovchi qanaqa omillardan foydalanish lozim?

Inson kapitali iqtisodiyoti fanidan nazorat testlarining

JAVOBLARI

I-BOB		II-BOB		III-BOB		IV-BOB		V-BOB	
1	c	1	d	1	d	1	b	1	c
2	d	2	a	2	d	2	b	2	d
3	d	3	a	3	d	3	a	3	b
4	d	4	a	4	c	4	d	4	c
5	d	5	d	5	d	5	c	5	c
6	d	6	d	6	d	6	c	6	c
7	d	7	d	7	a	7	c	7	c
8	d	8	d	8	d	8	c	8	c
9	b	9	d	9	d	9	c	9	c
10	d	10	d	10	d	10	c	10	c
VI-BOB		VII-BOB		VIII-BOB		IX-BOB		X-BOB	
1	c	1	c	1	d	1	d	1	c
2	c	2	b	2	d	2	d	2	d
3	c	3	a	3	d	3	d	3	d
4	c	4	d	4	d	4	d	4	d
5	c	5	d	5	a	5	d	5	d
6	c	6	d	6	d	6	d	6	d
7	c	7	d	7	d	7	d	7	a
8	c	8	d	8	d	8	d	8	d
9	d	9	d	9	d	9	d	9	d
10	c	10		10	d	10	d	10	d

GLOSSARIYLAR

Agrar inqirozlar	Agrarian crises	Аграрные кризисы	– qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga yega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom yetadi.
Agrar munosabatlar	Agrarian relations	Аграрные отношения	– yerga yegalik qilish, tasarruf yetish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Agrosanoat majmuasi	Agro-industrial complex	Агропромышленный комплекс	– qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.
Aksiyadorlik jamiyati	Joint-stock company	Акционерное общество	– ko'proq foyda olish maqsadida aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan uyushma.
Amortizasiya normasi	Depreciation rate	Норма амортизации	– amortizasiya ajratmalari-yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Aholining tabiiy o'sishi	Natality	Естественный прирост населения	– bu aholining yemigrasiya va immigrasiyadan tashqari harakati.
Aholi daromadlari	Incomes	Доходы населения	– aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.
Ayirboshlash	Exchange	Обмен	– jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro almashish jarayoni.

Bank	Bank	Банк	– iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi, kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.
Bank krediti	Bank loan	Банковский кредит	– pul yegallari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) beriluvchi pul ssudalari.
Bank operatsiyalari	Bank operations	Банковские операции	– mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.
Bank foydasi (marja)	Banking profit (margin)	Банковская прибыль (маржа)	– olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.
Bank foyda normasi	Banking profit margins	Банковская норма прибыли	– bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.
Bevosita usullar	Direct methods	Прямые методы	– iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.
Bilvosita usullar	Indirect methods	Косвенные методы	– iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.
Birja	exchange	Биржа	– namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.
Bozor	Market	Рынок	– ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida

			bo'ladigan munosabatlar yig'indisi.
Bozor iqtisodiyoti	Market economy	Рыночная экономика	– tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidolari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.
Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri	The transition to a market economy	Переходный период к рыночной экономике	– ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf yetish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davr.
Bozor infratuzilmasi	market infrastructure	Инфраструктура рынка	– bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.
Bozor mexanizmi	market mechanism	Рыночный механизм	– bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.
Bozor obekti	market Objects	Объекты рынка	– ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.
Bozor subekti	market participant	Субъект рынка	– ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.
Bozor narxi	Market price	Рыночная цена	– bir tomondan, tovarlarning sotilishi ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.
Bozor	market	Рыночные	– bozor iqtisodiyotini va bozor

islohotlari	reforms	реформы	iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.
Davlat budjeti	The state budget	Государственный бюджет	– davlat daromadlari va xarajatlari hamda ularni moliyaviy ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.
Davlatning iqtisodiy vazifalari	The economic functions of the state	Экономические функции государства	– iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.
Davlat tassarrufidan chiqarish	Privatization	Разгосударствление	– mulkni davlat hisobidan chiqarilib, boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.
Davlat tashqi qarzi	The external debt of the state	Внешний долг государства	– xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.
Factoring	factoring	Факторинг	– boshqa iqtisodiy subektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.
Fiskal (soliq-budjet) siyosati	Fiscal (fiscal) policy	Фискальная (налогово-бюджетная) политика	– davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar.
Foiz normasi (stavkasi)	The norm (rate) percent	Норма (ставка) процента	– foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.
Fond birjasi	Stock Exchange	Фондовая биржа	– qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil yetilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.
Forfeiting	forfeiting	Форфейтинг	– uzoq muddatli faktoring

			munosabatlari.
Foyda normasi	profit rate	Норма прибыли	– foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.
Friksion ishsizlik	Frictional unemployment	Фрикционная безработица	– malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon yetuvchi ishsizlik.
Inson kapitali	Human capital	Человеческий капитал	– ma'lum bir aholi ichidagi shaxslar va guruhlar egalik qiladigan nomoddiy jamoaviy yoki shaxsiy resursdir.
Inflyasiya	Inflation	Инфляция	– qog'oz pul birligining qadsizlanishi.
Inflyasion farq	inflation gap	Инфляционный у разрыв	– yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.
Intensiv iqtisodiy o'sish	Intensive economic growth	Интенсивный экономический рост	– ishlab chiqarish omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.
Iste'molga o'rtacha moyillik	The average propensity to consume	Средняя склонность к потреблению	– shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.
Ishsizlik darajasi	Unemployment rate	Уровень безработицы	– ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.
Ish haqi	Wage	Заработная плата	– ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.
Ishchi kuchi	Work force	Рабочая сила	– insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi; insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy

			qobiliyatlarining yig'indisi.
Ishsizlik	Unemployed	Безработные	– mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.
Ishchi kuchi talabi	Demand for labor	Спрос на рабочую силу	– muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.
Ishchi kuchini takror hosil qilish	The reproduction of the labor force	Воспроизводство рабочей силы	– insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rni bosadigan yosh ishchilar avlodini yetishtirish jarayoni.
Ishlab chiqarish	Production	Производство	– kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.
Ishlab chiqarish funksiyasi	production function	Производственная функция	– ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik.
Ilmiy abstraksiya usuli	The method of scientific abstraction	Метод научно абстракции	– tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga ye'tiborni qaratish.
Import	Import	Импорт	– chet yellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.
Investisiya	Investments	Инвестиции	– ishlab chiqarishni va xizmat

			ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.
Ipoteka krediti	Mortgage	Ипотечный кредит	– ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'lari.
Ishlab chiqarish jarayoni	The production process	Процесс производства	– kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.
Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish	Modernization of production	Модернизация производства	– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.
Ijtimoiy takror ishlab chiqarish	Public reproduction	Общественное воспроизводство	– jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turishi.
Ijtimoiy infratuzilma	social infrastructure	Социальная инфраструктура	– odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.
Ijtimoiy to'lovlar	Social payments	Социальные платежи	– kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.
Ijtimoiy siyosat	Social politics	Социальная политика	– davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf

			qilishga yo'naltirilgan siyosat.
Investisiyalar samaradorligi	soundness of investments	Эффективность инвестиций	– milliy daromad (foйда) o'sgan qismining investision sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Iqtisodiy muvozanat	Economic equilibrium	Экономическое равновесие	– iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.
Iqtisodiy o'sish	The economic growth	Экономический рост	– YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.
Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari	Economic growth	Показатели экономического роста	– iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.
Iqtisodiy o'sish mezonlari	The criterion of economic growth	Критерии экономического роста	– iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.
Iqtisodiy o'sish omillari	Factors of Economic Growth	Факторы экономического роста	– iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga yega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.
Iqtisodiy qonun	Economic laws	Экономические законы	– iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalari, ularning o'zaro bog'liqligi.
Iqtisodiy yoki sof foyda	Economic or pure profit	Экономическая или чистая прибыль	– yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Iqtisodiy mutanosiblik	Economic proportionality	Экономическая пропорциональность	– iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalarida o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.
Iqtisodiy islohotlar	Economic reforms	Экономические реформы	– iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.
Iqtisodiy jang'arish	Economic savings	Экономическое сбережение	– milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, yehtiyot va zahiralarni ko'paytirish uchun sarflanib borishi.
Iqtisodiy uklad	economic structure	Экономический уклад	– turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.
Iqtisodiy tizim	economic system	Экономическая система	– mavjud iqtisodiy munosabatlar majmuasining iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikdagi tizimi.
Iqtisodiy bitimlar	Economic transactions	Экономические сделки	– qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.
Iqtisodiyotni barqarorlashtirish	economy stabilizing	Стабилизация экономики	– tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.
Iqtisodiyotni yerkinlashtirish	liberalization of the economy	Либерализация экономики	– bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklavlarni, shuningdek, davlat

			nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish	State Regulation of Economy	Государственное регулирование экономики	– qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish maqsadi	The purpose of state regulation of economy	Цель государственного регулирования экономики	– iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari	Methods of state regulation of the economy	Методы государственного регулирования экономики	– tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.
Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik	The marginal propensity to consume	Предельная склонность к потреблению	– daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.
Ishchi kuchi taklifi	Labor supply	Предложение рабочей силы	– muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.
Jamg'arish	Saving	Сбережение	– aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.
Jamg'arish normasi	The rate of savings	Норма сбережения	– jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.
Jamg'arishga o'rtacha moyillik	The average propensity to save	Средняя склонность к сбережению	– shaxsiy daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.

Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik	The marginal propensity to save	Предельная склонность к сбережению	– daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.
Jonlanish	recovery	Оживление	– iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.
Kapital	Capital	Капитал	(lotincha: <i>capitalis</i> — bosh, asosiy), samoya — keng ma'noda — o'z egasiga daromad keltirish xususiyatiga ega bo'lgan jami vositalar va mablag'lar; yangi qiymat keltiruvchi, o'zini o'zi ko'paytiruvchi qiymat.
Kapitalning markazlashuvi	The centralization of capital	Централизация капитала	– bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitalarning aksiyadorlik jamiyati va boshqa shakllarda ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishi.
Kasaba uyushmasi	trade union	Профсоюз	– ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi mehnat munosabatlarining shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yollanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi jamoat tashkiloti.
Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish	Extended reproduction	Расширенное воспроизводство	– ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.
Laffer yegri chizig'i	Laffer curve	Кривая Лаффера	– davlat budjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikning tasvirlanishi.
Lizing	leasing	Лизинг	– odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy

			boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.
Lorens yegri chizig'i	Lorenz curve	Кривая Лоренса	– daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy jihatdan ifodalovchi geometrik yegri chiziq.
Makroiqtisodiyot	Macroeconomics	Макроэкономика	– moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.
Ma'naviy boylik	Spiritual wealth	Духовное богатство	– ashyoviy-buyum ko'rinishiga yega bo'lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.
Mehnat predmetlari	labor objects	Предметы труда	– bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar.
Mehnat unumdorligi	productivity	Производительность труда	– ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyati.
Milliy daromad (MD)	National income (ND)	Национальный доход (НД)	– yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida SMMdan yegri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.
Milliy boylik	National wealth	Национальное богатство	– insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat

Milliy hisoblar tizimi	System of National Accounts	Система национальных счетов	in'omlari. – milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.
Mulkdan foydalanish	The use of property	Пользование собственностью	– mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning nafli jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.
Mehnat qurollari	Tools	Орудия труда	– inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.
Modernizatsiya alash	Modernization	Модернизация	– jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui.
Multimedialiy o'quv	Мультимедийное обучение	Multimedia training	– web resurslar (audio fayllar, videofilmlar,)ni namoyish uchun qullanma
Mobil texnologiya	Мобильный технологии	Mobile technology	– bu mobil qurilmalar, ilova, dastur orqali insonlarni moddiy va nomoddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan servis jarayonidir
Mobil tijorat	Мобильный коммерция	Mobile commerce	– mobil biznes. bu maxsus mobil qurilmalar uchun dasturiy taminot va avtomatlashtirilgan tizimdir
Mobil banking	Мобильный банковское дело	Mobile banking	– bu tizim orqali siz bankdagi o'z shaxsiy hisob raqamingizni ochishingiz mumkin
Mobil kontent	Мобильный содержание	Mobile content	– mobil to'lovlarni amalga oshiruvchi, buyurtmalarni qabul

			qiluvchi tizim
Mobil telefon	Мобильный телефон	Mobile phone	– mobil aloqada foydalanadigan telefon apparati turi
Moliyaviy siyosat	financial policy	Финансовая политика	– davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil yetish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.
Moliyaviy munosabatlar	financial relations	Финансовые отношения	– davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxona va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o'rtasida pul mablag'lari fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.
Moliya tizimi	Financial system	Финансовая система	– moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.
Mulkka yegalik qilish	ownership of property	Владение собственностью	– mulkdorlik huquqining uning yegasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.
Mulkchilik munosabatlari	property relations	Отношения собственности	– mulkka yegalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf yetish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Multiplikator samarasi	The multiplier effect	Эффект мультипликатора	– bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.
Narx	Price	Цена	– real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafilligining puldagi ifodasi.
Nominal YaIM	Nominal GDP	Номинальный ВВП	– joriy narxlarda hisoblangan YaIM.
Nominal daromad	nominal income	Номинальный доход	– aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.
Oddiy takror	Simple	Простое	– ishlab chiqarish miqyoslarining

ishlab chiqarish	reproduction	воспроизводство	o'zgarmagan holda takrorlanishi.
Ouken qonuni	Okun's Law	Закон Оукена	– ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.
O'rtacha mahsulot	Average product	Средний продукт	– jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.
Pul tizimi	monetary system	Денежная система	– tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.
Pul	Money	Деньги	– umumiy yekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.
Pul muomalasi	Money turnover	Денежное обращение	– tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.
Real YaIM	Real GDP	Реальный ВВП	– narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarma yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YaIM.
Real daromad	real income	Реальный доход	– narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan quvvati, ya'ni aholi daromadining xarid quvvati.
Real ish haqi	Real wages	Реальная заработная плата	– nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Reeksport	reexport	Реекспорт	– biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun yemas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.
Reimport	reimport	Реимпорт	– iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.
Tarkibiy inqirozlar	Structural crises	Структурные кризисы	– iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.
Telnit	Телнит	Telnit	Uzoqda turib tarmoqdagi istalgan kompyuterni boshqarish rejimi
Tarkibiy ishsizlik	Structural unemployment	Структурная безработица	– ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.
Qimmatli qog'ozlar bozori	Stocks and bonds market	Рынок ценных бумаг	– turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligasiya, veksel, chek, depozit kabilar)ni oldi-sotdi munosabati.
Qo'shilgan qiymat	Added value	Добавленная стоимость	– ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi	Agricultural production infrastructure	Сельскохозяйственная производственная инфраструктура	– bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
Qiyosiy narx	Comparable prices	Сопоставимые цены	– ishlab chiqarishning natijalari ma'lum-yil (baza-yil) asosida

			hisoblanuvchi va boshqa-yillar bilan taqqoslanuvchi narx.
Sof milliy mahsulot (SMM)	Net National Product (NNP)	Чистый национальный продукт (ЧНП)	—yil davomida jonli mehnatning unumli harakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.
Soliq	Tax	Налог	– jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli.
Soliq stavkasi	tax rate	Ставка налога	– soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.
Ssuda kapitali bozori	The market of loan capital	Рынок ссудного капитала	– pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabati.
Shaxsiy daromad	Personal income	Личный доход	– milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta ajratmalari, korxona foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'liga kelib tushadigan ijtimoiy to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.
Shaxsiy iste'mol	private consumption	Личное потребление	– iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.
Umumiy mahsulot	Total product	Общий продукт	– jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish yevaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.
Unumli iste'mol	productive consumption	Производительное потребление	– ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.
Uy xo'jaliklari	Households	Домашние хозяйства	– iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi

			asosiy tarkibiy birlik.
Valyuta birjasi	Currency exchange	Валютная биржа	– milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning yerkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil yetilgan bozori shakli.
Valyuta kursi	Exchange rate	Валютный курс	– bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.
Xalqaro kredit	international credit	Международный кредит	– ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.
Xalqaro valyuta tizimi	International monetary system	Международная валютная система	– xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.
Xrapovik samarasi	ratchet effect	Эффект храповика	– yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga yega bo'lmayligini ifodalovchi ko'rsatkich.
Xo'jaliklararo kredit	off-farm credit	Межхозяйственный кредит	– bir korxona (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalaridagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiluvchi qarz mablag'lari.
Xufyona iqtisodiyot	Shadow economy	Теневая экономика	– YaIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.
Xususiylashtirish	privatization	Приватизация	– mulkka yegalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.
Xususiy	Partial	Частное	– bu ikkita o'zaro bog'liq

muvozanatlik	equilibrium	равновесие	bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.
Xizmat ko'rsatish sohasi	Service sector	Сектор обслуживания	ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan ko'rinishga ega bo'lmagan iste'mol qiymatlarini yaratishga yo'naltirilgan sohalari.
Yalpi ishchi kuchi	The total labor force	Совокупная рабочая сила	– jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok yetuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.
Yalpi milliy mahsulot (YaMM)	Gross national product (GNP)	Валовоу национальнуу продукт (ВНП)	– milliy iqtisodiyotda bir-yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.
Yalpi taklif	total supply	Совокупное предложение	– mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.
Yalpi talab	Aggregate demand	Совокупный спрос	– barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.
Yuksalish	Climb	Подъём	– iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka yerishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib

			ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.
--	--	--	---

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari

1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023-yil 1 may.

1.2. O'zbekiston Respublikasining “Mulchilik to'g'risida”gi Qonuni, 1990-yil 31 oktabr.

1.3. O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida”gi Qonuni, 1998-yil 24 dekabr.

1.4. O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida”gi Qonuni, 1998-yil 24 dekabr.

1.5. O'zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksi. 2023-yil 1 may.

1.6. O'zbekiston Respublikasining “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida”gi Qonuni, 2019-yil 29 oktabr.

1.7. O'zbekiston Respublikasining “Elektron hukumat to'g'risida”gi O'RQ-395-sonli Qonuni, 2019-yil 28 sentyabr.

1.8. O'zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to'g'risida”gi Qonuni, 2019-yil 19 iyun.

1.9. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni, 2020-yil 23 sentyabr.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar maxkamasining Farmonlari va Qarorlari

2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17 feraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.

2.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 15 maydagi “Tadbirkorlik faoliyatini yanada qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-1112-sonli Qarori.

2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21 sentyabrdagi “2019 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini

innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.

2.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3 fevraldagi "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni.

2.5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28 yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

2.6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24 maydagi "Bandlik sohasida davlat siyosatini yanada takomillashtirish va mehnat organlari faoliyati samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

2.7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26 apreldagi "Yoshlarning bandligiga ko'maklashish hamda ularni doimiy ish bilan ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.

2.8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14 maydagi "Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va himoya qilish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

2.9. "Aholining himoya qilinmagan qatlamlarini metodik-ijtimoiy ko'maklashish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2016-yil 22 fevraldagi PF-4782-sonli Farmoni.

2.10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining. "Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dastur tuzish to'g'risida" Farmoyishi. "Xalq so'zi", 1997, 13 mart.

2.11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 4 maydagi "Qishloq joylardagi aholiga servis xizmati ko'rsatishni yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 139-sonli Qarori.

2.12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 11 martdagi "O'zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo

vazirligi huzuridagi o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligi to'g'risidagi va o'zbekiston texnik jihatdan tartibga solish agentligining texnik jihatdan tartibga solish, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va metrologiya sohasida davlat nazorati departamenti to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" Qarori.

III. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti

I.A.Karimovning va Prezident Sh.M.Mirziyoevning asarlari va ma'ruzalari

3.1. Karimov I.A. "Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonidir". /Islom Abdug'anievich Karimov –T. 19. –T.: "O'zbekiston" 2011.-360-bet.

3.2. Karimov I.A. "Bizning yo'limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo'lidir". /Islom Abdug'anievich Karimov –T. 20. –T.: "O'zbekiston" 2012. –B. 320.

3.3. Karimov I.A. "Mamlakatimizni yanada ozod etish va modernizatsiya qilishni qat'iyat bilan davom ettirish yo'lida". /Islom Abdug'anievich Karimov –T. 21. –T.: "O'zbekiston" 2013.–B. 384.

3.4. Karimov I.A. "Demokratik islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, xususiyl mulk, kichik biznes va tadbirkorlikning ustuvorligini ta'minlashga keng yo'l ochib berish – Vatanimiz taraqqiyotining bugungi bosqichida hal qiluvchi omildir". /Islom Abdug'anievich Karimov –T. 24. –T.: "O'zbekiston" 2016. –B. 376.

3.5. Karimov I.A. "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida". /Islom Abdug'anievich Karimov. –T.: "O'zbekiston" 1995. –B. 269.

3.6. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" – T.: "O'zbekiston", 1997. –B. 326.

3.7. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: “O‘zbekiston”, 2015. – B. 440.

3.8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod Shavkat Mirmonovich Mirziyoevning tarjimai holi va dasturi. –T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2016. —B. 88.

3.9. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. //O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasi.// “Xalq so‘zi” gazetasi. 2017-yil 18 yanvar.

3.10. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.//Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi.//Xalq so‘zi” gazetasi. 2016-yil 15 dekabr.

3.11. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 488.

3.12. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –B. 592.

3.13. Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-J. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. – 508 b.

3.14. O‘zbekiston Respublikasi Prezenti Sh.M.Mirziyoevning 2017-yil 14 yanvardagi Vazirlar maxkamasining kengaytirilgan majlisidagi maruzasi. Zarafshon gazetasi, 18 yanvar 2017-yil

3.15. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2018. –B. 80.

3.16. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O'zbekiston”. <https://gazeta.uz/> 208.01.2020 y.

3.17. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – T.: “O'zbekiston”. <https://president.uz/> 20.12.2022 y.

IV. Ilmiy monografiya, o'quv qo'llanma va darsliklar

4.1. Абдукаримов Б.А ва бошқ. Савдо иктисодиёти. Ўқув қўлланма. I–қисм.–Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2013.

4.2. Абдуллаев Ё.А.ва бошқалар. Статистика: – Т., 2011. –Б. 256.

4.3. Абдуллаев Ё.А. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари - Т.: Мехнат, 2000.-352 б.;

4.4. Адукаримов Б.А. Ички савдо иктисодиёти. Дарслик, II қисм Т.: «Фан ва технология». 2008.

4.5. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иктисодиёти (назария ва амалиёт). Дарслик – Т.: Мехнат. 2009. –Б. 667.

4.6. Абдурахмонов Қ.Х. Мехнат иктисодиёти ва социологияси. Дарслик. – Т.: «Fan va texnologiya», 2012. –Б. 388.

4.7. Абдурахмонов Қ.Х., Бекмуродов А.Ш. ва бошқалар. Инсон таракқиёти. Дарслик. – Т.: “Фан ва технология”, 2013. –Б. 207.

4.8. Абдурахмонов Х.Х., Арабов Холмухамедов М.М. Аҳоли даромадлари ва турмуш сифати. Ўқув қўлланма. Т.: “Тафаккур бўстони”. 2014. 242 б.

4.9. Адамчук В.В., Ромашов О.В., Сорокина М.Е. Экономика и социология труда. – М.: ЮНИТИ, 1999. –С. 407.

4.10. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. макроэкономика: Учебник/ Под общей ред. д.э.н., проф. А.В. Сидоровича; МГУ им.

М.В.Ломоносова.-4-е изд., перераб и доп.-М.: Дело и Сервис, 2007.-С. 214.

4.11. Абулкосимов Х.П., Абулкосимов М.Х. Иктисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати.-Т.: “Abu matbuot-konsalt” 2017.-344-бет.

4.12. Абалкин Л.И. Экономическая энциклопедия. /Гл. ред.- М., 1999. С. 271.

4.13. Адам Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. / Отв. ред. Абалкин А.И.- М.: Наука, 1980.- 527с

4.14. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ./ Сост., науч. ред., послес. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин - М.: ГУ ВШЭ, 2003.- 672с.

4.16. Becker G.S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis// Journal of Political Economy. Supplement. Oct.1962.

4.17. Дятлов С.А. Рабочая сила в системе рыночных отношений. –СПб.: СПбУЭФ, 2005.

4.18. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: Учебник. – М.: Норма, 2007.

4.19. Эдвинссон Л., Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. –М.: Академия, 1999. - С. 442.

4.20. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. - С. 21.

4.21. Ильинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. –СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С.127.

4.22. Капелюшников Р.И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческо - му поведению // США: экономика, политика, идеология. - 1993. - №11.

4.23. Костюк В.Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы. – М.: УРСС, 2004.- С.126.

4.24. Корчагин Ю. А. Инвестиционная стратегия. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. С. 17.

4.25. Мерко А.И. Социально-ответственный бизнес-взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009. – С.180.

4.26. Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” Ўқув қўлланма. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – Б. 384.

4.27. Мухаммедов М. ва бошқалар “Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризми ривожлантиришнинг назарий асослари”- С.: Зарафшон 2017. – Б. 299.

4.28. Мирзаев Қ.Ж., Бобокулов С.Б., Жанзаков Б.Қ. Ракамли иқтисодиёт / Ўқув қўлланма / Самарканд.: СамИСИ, “STAP-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 386 бет.

4.29. Мирзаев Қ.Ж., Бобокулов С.Б., Ракобат стратегияси/ Ўқув қўлланма / Самарканд.: СамИСИ, “STAP-SEL” МЧЖ. Нашриёт матбаа бўлими, -2022 й. 228 бет.

4.30. Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. – Oslo.: Scandinavian University Press, 1993. – P.52.

4.28. Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. –May. P.45.

4.29. Schultz T. The Emerging Economic Science and Its Relation to High School Education // The High School in a New Era.1958.

4.30. Schultz T. Investments in the schooling and health of women and men: quantities and return // Journal of Human Resources, 1993., 28(4): 694-734.

4.31. Po‘latov M.E., Mirzaev Q.J., Sharipov T.S., Boboqulov S.B., Sharifov Sh.S. Iqtisodiy o‘shish [Matn]: Darslik / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “FAN BULOG‘I” Nashriyoti, 2023 – 380 bet.

4.32. Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж., Очиллов И.С. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2014. – Б. 384.

4.33. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёсининг айрим муаммолари. – Т.: “Наврўз” нашриёти, 2014. –Б. 264.

4.34. Пардаев М.Қ. Хизматларнинг ижтимоий-иқтисодий табиати ва уни такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.// Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. – Б. 285.

4.35. Шестакова И. Г. Человеческий капитал в цифровую эпоху // Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент. 2018. № 1. С. 56-63.

V. Dissertatsiya, aforeferat, ilmiy maqola va ilmiy to'plamlar

5.1. Autor, D. (2015), “Why are there still so many jobs? the history and future of workplace automation”, Journal of Economic Perspectives, Vol. 29/3, pp. 3-30, <http://dx.doi.org/10.1257/jep.29.3.3>.

5.2. Давлятшаев, А. А., & Жамолиддинова, М. (2022). Развития интернационализационных процессов образования в условиях расширения глобализационных взаимоотношений. *Gospodarka i Innowacje.*, 22, 133-139.

5.3. Frey C, Osborne M A. The future of employment: The level of accountability for jobs? [J]. *Technological forecasting and social change*, 2017, 114: 254-280.

5.1. Frey C, Osborne M A. The future of employment: The level of accountability for jobs? [J]. *Technological forecasting and social change*, 2017, 114: 254-280.

5.2. Карамова А.С. Управление человеческими ресурсами в индустрии туризма. Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2014. №3.Ч.1

5.3. Sandra Herman. Management of human resources in tourism. *Interdisciplinary Management Research XII*. 2015.

5.4. Саидов А.М. Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштириш йўллари. Самарканд

Иктисодиёт ва сервис институти. Иктисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. - Самарканд., 2011. – Б. 25.

5.5. Samar Kamel Saad. Contemporary Challenges of Human Resource Planning in Tourism and Hospitality Organizations: A Conceptual Model. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 12:4, 333-354.

5.6. Темиркулов, А. А. (2023). Важность Мотивации В Эффективном Управлении Персоналом Организации. *Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance*, 4(1), 117-127.

5.7. Peter Q. Blair et al., Searching for STARS: Work experience as a job market signal for workers without bachelor's degrees, NBER working paper number 26844, March 2020

5.8. Уразов К.Б., Худайбердиев Н.У. Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг долзарб муаммолари. “Сервис” журнали. – 2009. № 1 – Б. 107-114.

5.9. Хан М.Г. Совершенствования сервиса для повышения инвестиционной привлекательности национальных предприятий. Иктисод фанлари номзоди. Дис. автореферати. - Самарканд: СамИСи, 2009.- 22 с

VI. Internet saytlar

6.1. <http://press-service.uz>.

6.2. www.worldbank.org/eca/russian/data/

6.3. www.unctad.org/jia.

6.4. www.stat.uz сайти.

6.5. <http://cbu.uz>.

6.6. www.soliq.uz.

6.7. www.lex.uz.

6.8. www.finans.uz.

6.9. www.bank.uz.

6.10. www.chamber.uz.

6.11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Услуга>.

- 6.12. <http://web.worldbank.org>
- 6.13. <https://www.statista.com/statistics/240267/number-of-housing-units>
- 6.14. <http://www.edu.uz> - Образование в Республике Узбекистан.
- 6.15. <http://www.pravo.uz> - Экономическое законодательство РУз.
- 6.16. www.unctad.org - веб-сайт Конференции ООН по торговле и развитию
- 6.17. <http://www.lex.uz> - Национальная база законодательства РУз.
- 6.18. <http://www.myshared.ru>
- 6.19. <https://mirec.mgimo.ru>
- 6.20. <https://www.gazeta.uz>
- 6.21. <https://daryo.uz>
- 6.22. <https://www.uzanalytics.com>

MUNDARIJA:

KIRISH	2
I BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING MOHIYATI VA MAZMUNI	5
1.1. Inson kapitali iqtisodiyoti tushunchalari, ularning mohiyati va mazmun	5
1.2. Inson kapitali iqtisodiyotining o'sishi va unga ta'sir etuvchi omillar	15
1.3. Inson kapitali faoliyatini rivojlantirishning iqtisodiy maqsadi va vazifalari	25
II BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING TURLARI VA SHAKLLARI	34
2.1. Inson kapitali turlarining tasnifi	34
2.2. Inson kapitalining shakllanishi va rivojlanishi	39
2.3. Inson kapitalini shakllanishida xorij tajribasi va uning mohiyati ..	44
III BOB. HALQARO TAJRIBA ASOSIDA INSON KAPITALI IQTISODIYOTI MEZONLARI VA RIVOJLANISH MAQSADLARI	54
3.1. Inson kapitali me'zonlarini rivojlantirish iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida	54
3.2. Inson kapitali rivojlanishini baholashning xalqaro uslubiyoti va milliy xususiyatlari	59
3.3. Inson kapitalini ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini baholash va tahlil qilish usullari	67
IV BOB. INSON KAPITALINING SHAKLLANISHIDA TA'LIM TIZIMINING O'RNI VA ROLI	74
4.1. O'zbekistonda uzliksiz ta'lim tizimi va uning inson kapitalida ahamiyati	74
4.2. Inson kapitaliga yo'naltirilgan ta'lim va uning xususiyatlari	83
4.3. "Ta'lim to'g'risida" gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" inson kapitalini shakllantirishning asosi sifatida	90
4.4. O'zbekiston Respublikasi rivojining yangi bosqichida ta'lim-tarbiya islohotlari	97
V BOB. RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI	103
5.1. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitali tushunchasi, mohiyati va ilmiy yondashuvlari	103

5.2. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini shakllantirishda ta'lim modellari bo'yicha xorij tajribasi.....	106
5.3. O'zbekistonda inson kapitalini taraqqiyoti va raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini rivojlantirilishi	109
5.4. Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalining turlari va komponentlari.....	114
VI BOB. INSON KAPITALI SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA YO'NALTIRILGAN INVESTISIYALARNI JALB QILISH.....	120
6.1. Innovatsion texnologiyalar asosida inson kapitaliga investitsiyalarni jalb etishni orqali rivojlantirish.....	120
6.2. Yangi O'zbekistonda inson kapitalini sarmoyalash mamlakat farovonlik omili sifatida	128
6.3. Inson kapitali rivojlanishida jahon tajribasi va investisiyalar	136
VII-BOB. INTELEKTUAL SALOHİYATNI SAMARALI ISHLATIB BOY BO'LISHGA O'RGATISH MODELLARI	151
7.1. Inson kapitalining intellektual salohiyati	151
7.2. Intellektual mulkni himoyalashning huquqiy va tashkiliy asoslari	157
7.3. Boy bo'lishda intellektual salohiyatni amaliy qo'llash modeli	159
VIII BOB. INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISHDA MARKETING MEKANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH.....	165
8.1. Inson kapitalini rivojlantirish orqali tashqi va xalqaro bozorlarda marketing mexanizmini takomillashtirish	165
8.2. Inson kapitalini rivojlantirish asosida mahalliy sanoat va boshqa korxonalarini tashkil etish	165
8.3. Qishloq joylarda inson kapitali shakllantirish orqali ish bilan bandligini ta'minlash.....	171
IX BOB. INSON KAPITALI IQTISODIYOTINING TARAQQIYOTI OMILLARI	173
9.1. Inson kapitalining iqtisodiy o'sishda ahamiyati	183
9.2. Iqtisodiy taraqqiyot jarayonida inson kapitaliga tasir qiluvchi omillar	183
9.3. Inson kapitali shakllanishda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tasiri va samarali rivojlantirish yo'llari.....	188
X BOB. O'ZBEKISTONDA INSON KAPITALI IQTISODIYOTININI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI.....	192
10.1. Inson kapitali iqtisodiyotini milliy iqtisodiyotning turli tarmoqlarida rivojlanishi	203

10.2. Inson kapitalini jadal rivojlantirish, uning iqtisodiy rivojlanishidagi rolini oshirish	207
10.3. O'zbekistonning inson resurslari va ulardan unumli foydalanish yo'llari	211
GLOSSARIYLAR.....	223
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	243

1087ca526
Q.J. MIRZAEV, S.B. BOBOQULOV,
A.A. ABDUSAIDOV

INSON KAPITALI IQTISODIYOTI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: Z.N. Bobodustov

Musahhih: M.O. Mardiyeva

Texnik muharrir: D. Hamrayev

*O'quv qo'llanma Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Kengashining 2023-yil 10-noyabrda 4-sonli qaroriga asosan nashr
etishga tavsiya etilgan.*

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-753-64-0

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)

Nashrga ruxsat etildi: 29.05. 2024 y.

© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti.

Qog'oz bichimi A5, 60x84¹/₁₆, Ofset qog'oz.

“Times New Roman” garnituras.

Nashr bosma tabog'i 16.00

Buyurtma № 0189A/23. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
matbaa bo'limida chop etildi.

LICENSE № 025316.

REESTR № X-119112.

Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko'chasi 60-uy.

